

esély

2005/5

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Robert Castel:** A társadalmi biztonság elvesztése
- 24 **Neményi Mária – Takács Judit:** Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon
- 53 **Berszán Lídia:** A fogyatékos személyek védelme Romániában

MAGYAR VALÓSÁG

- 79 **Babusik Ferenc:** Roma vállalkozások, vállalkozó romák

RECENZIO

- 113 **Radoszáv Miklós:** Búcsú helyett – rendhagyó könyvajánlat
- 115 **Szász Anna:** Jelentések a perifériákról
- 122 **Szász Anna:** Búcsú az Olvasóktól

HÍREK, INFORMÁCIÓK

ROBERT CASTEL

A társadalmi biztonság elvesztése*

Mit jelent védetten élni?

Védelmekről szólván, két fajtájukat szoktuk megkülönböztetni. Az állampolgárt megillető védelmek az alapvető szabadságjogokat biztosítják, a jogállam keretei között szavatolva a személyek és javaik biztonságát. A társadalmi védőrendszerek az egyének helyzetének tartós megromlását okozható alapvető kockázatokkal szemben (betegség, baleset, nélkülözésekkel teli öregkor) jelentenek „fedezetet” – mivel az élet előreláthatatlan viszontagságainak következménye szélsőséges esetben akár a társadalmi lecsúszás is lehet. E két nézőpont felől valószínűleg joggal mondhatjuk – legalábbis a fejlett országokban –, hogy olyan biztonságban élünk, amelyenhez hasonlót soha társadalom még nem tudott biztosítani tagjainak.

Harmadik fejezet*A biztonsághiány fölerősödése*

Mindent egybevéve, a nyugati társadalmakat mintegy negyed évszázada érintő „nagy átalakulást” a szervezett modernitás válságának tekinthetjük. Szervezett modernitáson Peter Wagner azoknak a kollektív szabályozásokat életre hívó folyamatoknak az eredményét érti, melyekhez a 19. század végével kezdődően azért folyamodtak, hogy úrrá lehessenek a korai modernitás, a „korlátozott modernitás” első válsága fölött.¹ Amint az előzőekből már világossá válhatott, emez kudarcot vallott abbéli igyekezetében, hogy megvalósítsa a liberalizmus nagy ígéretét, azt tudniillik, hogy a társadalom egészére kiterjesztve érvényesítsék az egyén autonómiájának és a jogegyenlőségnek az elvét. Egy társadalom nem épülhet kizárólagosan szabad és egymással egyenlő egyének közötti szerződéses viszonyok rendszerére, mert akkor kizárja ebből a rendszerből mindazokat (gyakorlatilag a kezük munkájából élő emberek tömegeinek roppant hányadát), akik számára létfeltételeik nem nyújtanak annyi társadalmi függetlenséget, amennyi ahhoz kell, hogy egyenlő félként kapcsolódhas-

* A tanulmány első része az Esély előző számában olvasható, a befejező részt következő számunkban közöljük (a szerk.).

1 P. Wagner, *Liberté et discipline. Les deux crises de la modernité*, id. mű.

sanak be egy, a szerződés-elv biztosította rendbe. „A szerződésben nem minden szerződéses” – jegyezte meg Durkheim, aki a 19. század végén kivételesen lucidus szemtanúként nézi végig, ahogyan a liberális modernitás kudarcot vall, s aki éppen azért „teremti meg” a szociológia tudományát, hogy eredményesen reagálhasson erre a kudarcra. A másik lehetőség a reagálásra a kollektívumok erejének fölismerése. Az egyéneknek kollektív szerveződésű rendszerekbe való be- vagy visszatagozása lesz majd a válasz a társadalom szétesésének arra a kockázatára, amely a modernitást terheli; ez lesz majd a válasz a védelemnyújtásnak azokra a dilemmáira, amelyek azonnal fölmerülnek, mihelyt fölismerhetővé válik, hogy a liberalizmus alapelvei teljességgel elégtelenek egy stabil és integráló erővel rendelkező társadalom megalapozásához. A terv megvalósításának eszközei pedig a szociális jogok megalkotása és az állam szociális szerepvállalásának kikényszerítése, mivel a kollektívum megtestesítőjének *par excellence* a jog és állam bizonyulhat.

Ez a „válasz” a 20. század folyamán, ezen belül is elsősorban a második világháború utáni időszakban bontakozik ki. Kéz a kézben jár az ipari kapitalizmus kifejlődésével. A nagyvállalatok súlya, a munka standardizált megszervezése, az erős szakszervezetek jelenléte mind ahhoz vezet, hogy előbb-utóbb ezeké a kollektív szabályozásoké lesz a főszerep. A nagy egyesülésekbe csoportosuló, védelmüket ezektől nyerő munkások alkalmazkodnak az ipari kapitalizmus igényeihez, ennek ellenében viszont hagyatkozhatnak a stabil foglalkoztatási viszonyra épülő különféle védelmekre. A szervezett modernitással olyan társadalom-modell lép színre, melyet homogén szakmai csoportok együttese alkot, ezeknek működését pedig a nemzetállam keretei között szabályozzák. A kollektív védelmek rendszerei ezen a két pilléren épülnek föl: az államon, illetve a homogén társadalmi-szakmai kategóriákon – és ez a két pillér kezd (a hetvenes évektől kezdődően) egyre inkább megroppanni.

INDIVIDUALIZÁLÓDÁS ÉS A KÖZÖSSÉGEK ALKONYA

Elsősorban a *szociális nemzetállamként* fölfogott állam meggyengüléséről van szó, vagyis egy olyan államról, mely a nemzet földrajzi és szimbolikus határai körülrajzolta téren belül képes szavatolni a védelmek valamilyen koherens együttesét, mert ellenőrzése alatt tudja tartani a nemzetgazdaság legfontosabb paramétereit.² Így képesnek bizonyulhat arra, hogy a társadalmi kohézió fönntartása érdekében egyensúlyban tartsa a

² Valószínűleg a szociális nemzetállam (melynek természetesen semmi köze a fasiszta nemzetiszocializmushoz) a legalkalmasabb terminus arra, hogy a legfontosabb nyugat-európai országok második világháború után követett politikájára adekvát minősítést találjunk. Emezek, nemzeti sajátosságaikhoz igazodva, egymással (mélységüket tekintve) összemérhetőnek mondható szociálpolitikákat hívtak életre. Mivel mindegyik ország képes volt kézben tartani a gazdasági fejlődést, szomszédjaitól egyenértékű szociális intézkedéseket fogantatott, hiszen ezek az erőforrás-allokációk így nem jelentettek számára hátrányt a nemzetközi versenyben (hozzátehetjük, hogy az európai nemzetállamok számára ezt igencsak megkönnyítette a csereviszonyoknak az az egyenlőtlensége, amelyet a nemzetközi színpadon betöltött domináns szerepük lehetővé tett számukra a gyarmataikkal, hajdani gyarmataikkal, illetve a harmadik világ országaival szemben). Étienne Balibar ugyanebben az értelemben használja a szociális nemzetállam kifejezést, lásd „Entretien avec Étienne Balibar”, *Mouvements*, no 1, 1998. november–december.

gazdasági fejlődést a társadalmival. Pontosan a keynesiánus politikák szelleme teszi lehetővé a két játéktér közötti „harmóniát” biztosító visszacsatolást egy olyan jól-hangolt tervezés keretei között, amely egyfajta egyensúlyt képes teremteni a nemzetgazdasági termékvolumen (a kínálat) és az országos kereslet között.

Az 1970-es évekkel kezdődően az európai egység létrehozására irányuló törekvésből fakadó követelmények és a csereviszonyok globalizálódása azt eredményezik, hogy a nemzetállam egyre kevésbé képes eleget tenni annak a szerepkörének, hogy a gazdaságot a társadalmi egyensúly szempontjaira ügyelve tartsa pályán. A hatalomra jutásakor (1981-ben) a gazdaság föllendítése mellett voksoló szocialista kormány stratégiájának kudarcát mindenki annak ékes bizonyítékaként értékelte és értelmezte, hogy a nemzetállam immáron képtelen mederbe kényszeríteni a piacot. A nemzetközi verseny következményeként a vezetői szerepkör a *vállalatokhoz* kerül át, melyek termelőkapacitását a maximumig kell fokozni. Ettől a pillanattól fogva azonban visszajára fordul az állam szerepkörének értékelése. Az állam kettős értelemben is kontraproduktívnek tűnik. Egyfelől annak érdekében, hogy képes legyen finanszírozni a szociális juttatásokat, többletköltségekkel terheli meg a munka(erő) árát. Másfelől pedig jogi korlátokat szab annak, hogy a vállalatok a nemzetközi piacon a szociális következményekre fittyet hányva, bármi áron maximális versenyképességre törekedjenek, vagyis a tőke rentabilitásának növelését tekintsek céljuknak, s ezért csökkentsek a béreket és a szociális terheket, illetve visszaszorítsák a törvény biztosította általános érvényű szabályozásoknak a munka strukturálására gyakorolt hatását.

Ezzel egy időben megroggyanni látszik a második, kiegészítő „védmechanizmus” is, mely fontos szerepet játszott abban, hogy sikerült a piacot valamennyire megszelídíteni, az nevezetesen, hogy *a bérből élők érdekvédelmét nagy létszámú tömegszervezetek vállalták magukra*. A második világháborút követően kialakuló fizetésből élő társadalmat a dolgozók nagy szervezetei, a szakszervezetek és szakmai egyesületek formálják, melyek országos szinten (is) politizálnak. Amikor a „szociális partnerek” kollektív aktorokként tárgyalnak egymással, ezek juttatják kifejezésre, mekkora súlyt is képviselnek a nagy létszámú, homogén összetételű szakmai csoportosulások. (A munka világa érdekeinek ez a közösségi képviselője kiváló partnerre talál az adminisztrációs bürokráciákban, amelyek a lakosságot mindenütt nagy tömegű homogén kategóriákba sorolják be a foglalkoztatási típusok, a bérkategóriák, a szakképzettségi hierarchiák vagy a szakmai előmenetel pályáívei függvényében.) A növekedés éveit jellemző „szociális kompromisszum” többé-kevésbé stabil egyensúlyt teremt. Ez az egyes ágazatok és szakmák által kivívott egyensúly a szakszervezetek és munkáltatók között az állam irányítása és fennhatósága mellett folytatott szakmaközi megállapodások gyümölcse. Mintha a kollektivista sémákhoz igazodó strukturált munkaviszonyok, a nagy, tömegeket átfogó szakszervezetek, a munkajogi szabályozások homogén természete, az állami beavatkozás társadalmi konfliktusok közösségi kezelésére és féken tartására alkalmas általánosító formái nagyon is szerencsésen rímelték volna egymásra.

A szakmai kategóriáknak, sőt általában a kollektív szabályozás intéz-

ményeinek a homogén mivolta azonban egyre inkább megkérdőjeleződött. A munkanélküliség növekedése, a munkaviszonyok törékennyé válása pedig nemcsak különféleképpen érintik a dolgozók különböző kategóriáit (az alkalmazotti hierarchia alján elhelyezkedőket például sokkal inkább és sokkal kegyetlenebbül sújtják), de az egyes *kategóriákon belül* is roppant egyenlőtlenségeket eredményeznek; gondoljunk két munkásra (vagy, ha tetszik, két vezető beosztású káderre): egyikük utcára kerül, a másikat meg tovább foglalkoztatják.³ A szakmai státuskategóriák között hajdan tapasztalt szolidaritás egyre inkább az *egyenlők közötti versengéssé* válik. Vége annak, hogy az azonos osztályba tartozók egységbe forrnának a csoport egésze számára hasznosnak bizonyuló célok kivívására. Ma már mindenki arra érez késztetést, hogy saját helyzete megőrzése vagy javítása érdekében a többiektől való különbségét igyekezzen kihangsúlyozni.⁴

Amikor manapság a munka világának újrastrukturálódásáról beszélnek, illetve arról, hogy mekkora súlyt kell fektetni arra, hogy a vállalatoknak „jól menjen” és versenyképességüket még azokkal a kihívásokkal szemben is képesek maradhassanak megőrizni, amelyekkel a kiéleződő konkurenciaharc és a csereviszonyok globalizálódása közepette kell konfrontálódniuk, már nem a szakmai viszonyok egykor volt dinamikájára hivatkoznak úgy, mint a gazdasági fejlődés leghatékonyabb biztosítékára. Jószerevel az ellenkezőjéről van szó: a munka világában a stabil foglalkoztatási viszonyokra építő kollektív irányítás helyébe egy képlékeny és individualizált igazgatásnak kell lépnie. Ma már, visszanézve, kezdünk ráébredni arra, hogy az, ami a kapitalizmus legelőször az 1970-es években észlelhetővé váló mutációjának felszíne mögött végbemegy, alapvetően nem egyéb, mint a munka, a szakmai pályafutások és a foglalkoztatáshoz kötött védelmek viszonyrendszerének átfogó érvénnyel bekövetkezett megrengetése. Mélyre hatoló dinamika ez, mely a közösségek alkonyát, az individualizálódás újbóli előretörését jelenti, valamint a biztonságok elvesztését hozza magával. Hatásai több szinten is megmutatkoznak.

Legelőször is, a termelés megszervezésének szintjén bekövetkezik az, amit Ulrich Beck „*a munka szabványtalanításának*” nevez.⁵ A munkafeladatok egyéniesítetté válása megköveteli a tevékenységeket ellátóktól a mozgékonyagra, alkalmazkodásra való képességet, mint ahogy azt is, hogy bármikor rendelkezésre álljanak. A rugalmasság így fordítódik le operacionális nyelvre – a régi szisztémát, hogy tudniillik egymással bármikor kicserélhető dolgozók egy hierarchikus rendszeren belül sztereotip rutinok mentén hajtják végre sztereotip műveletek véget nem érő sorozatait, fölváltja az a szokás, hogy az egyes egyének (vagy néhány fős csoportok) konkrétan felelősek a munkájukért, abban az értelemben is, hogy nekik maguknak kell megszervezniük azt, s abban az értelemben is, hogy felelnek a minőségért. Határesetben a munkavégző kollektíva elemeire bo-

³ Lásd Jean-Paul Fitoussi és Pierre Rosanvallon, *Le Nouvel Age des inégalités*, Paris, Le Seuil, 1997.

⁴ Lásd Éric Maurin, *L'Égalité des possibles*, Paris, Le Seuil/La République des Idées, 2002.

⁵ Ulrich Beck, *Risk Society*, London, Sage Publication, 1992.

molhat, a vállalat fölmentve érezheti magát az alól, hogy a dolgozók számára a munkavégzéshez közös teret biztosítson – lásd például a „há-lózszerű” működés munkaszervezeti formáját, amikor is a szereplők egy konkrét végrehajtandó feladatra szövetkeznek, miután elvégezték a munkát, útjaik szétválnak, de készen állnak arra, hogy máskor, más feladatra, más fölállásban újra összedolgozzanak.⁶

Ebből következően maguk a *szakmai életutak* is mobilak lesznek. A szakmai pályafutás, amelynek során az ember végighalad a számléltra fokain, míg el nem ér a nyugdíjba vonulásig, egyre kevésbé kötött egyetlen munkahelyhez. Egyre inkább előtérbe kerül az a modell, amelyben a dolgozó „maga írja élettörténetét” (Ulrich Beck), rajta múlik, hogyan reagál a szakmai pályafutása során fölbukkanó véletlenekre, döntenie és választania kell, időben végre kell hajtania a szükséges változtatásokat. Határesetben a dolgozó kényszerülhet vállalkozóvá, önnön munkáltató-jává lenni, akinek „nem annyira betöltenie, mint megteremtenie kell a maga munkaposztját, s mindezt a fordí üzemmódel standardizált és lineáris sémáin kívül kell megtennie”.⁷ Így tehát mindennek és mindenkinek kiszolgáltatottá válik, és sérülékennyé, mivel nem támaszkodhat a kollektív szabályozás védelmi rendszereire.

Kétségtelen, nem minden munkafeladat és nem minden szakmai pályáiv idomul ezekhez a „mozdulásra” kényszerítő követelményekhez, s még amelyek igen, azok is erősen eltérő mértékben. A leginkább érzékenynek a munkaszervezetnek a teljesen az új technológiák hatása alá került „csúcságazatai” („új gazdaság”, „internet-gazdaság”, „információs forradalom”, „szubjektivitás-megmunkálás”, „tudás alapú kapitalizmus” stb.⁸) mutatkoznak. De ezek a szektorok egyben a legdinamikusabbak is, és a bennük testet öltő követelmények, ha változó mértékben is, de szinte mindenütt megjelentek a termelés világában. A hangsúlyt most már nem a munkaszervezet modern és hagyományos (vagy archaikus) formáinak szembeállítására, hanem ennek az individualizációs, közösségből kiszakadási folyamatnak a mélységes kétértelműségére kell fektetni, mert ez át- meg átjárja a munkaszervezet legkülönbélebb konfigurációit, s ugyan különböző formákat öltve és különböző mértékig, de kihat a munkatevékenységet végzők gyakorlatilag valamennyi csoportjára, a szűk specializációjú munkástól kezdve az ötletgyáros „fejekig”.⁹

Tagadhatatlan, hogy a munkafeladatok, illetve a szakmai pályafutások egyedivé válásával együtt jár a munkavégző ember felelős ágenssé válása. Mindenki rákényszerül arra, hogy egymaga, egyedül mérje föl a helyzeteket, döntsön a változtatásokról, gondoskodjék magamagáról. A

⁶ Lásd Luc Boltanski és Eve Chiapello, *Le Nouvel Esprit du capitalisme*, Paris, Gallimard, 1999.

⁷ Pierre-Michel Menger, *Portrait de l'artiste en travailleur*, Paris, Le Seuil/La République des Idées, 2002.

⁸ Lásd Yann Moulier Boutang, „Capitalisme cognitif et nouvelles formes de codification du rapport salarial”, in C. Vercellone (szerk.), *Sommes-nous sortis du capitalisme industriel?*, Paris, La Dispute, 2003.

⁹ Annak elemzéséhez, hogy milyen hatással vannak ezek az átalakulások a klasszikus iparszervezet egy hagyományos „erődjére”, a Peugeot Művek Sochaux-Montbéliard-i telepére, lásd Stéphane Beaud és Michel Pialoux, *Retour sur la condition ouvrière*, Paris, Fayard, 1999.

munkatevékenységet folytató „operátor” bizonyos értelemben fölszabaddul a közös(ségi) kényszerek alól, amelyek akár össze is morzsolhatták őt – például a taylori munkaszervezeti formák keretei között. Mindazonáltal úgy is fogalmazhatunk, hogy *kényszerül szabadnak lenni*, egyedül, magára hagyatva is *köteles* teljesítményt fölmutatni. A kényszerek ugyanis, kell-e hangsúlyoznunk, egyáltalán nem tűntek el, sőt! Azt mondhatjuk róluk, hogy egy végtelenül kiélezett versenyhelyzetben és a munkanélkülivé válás szüntelen fenyegetettségében kell ezekkel szembe nézni.

Márpedig nem mindenki egyformán fölkeszült arra, hogy e követelményekkel szembe nézzen. A dolgozók bizonyos csoportjai kétségkívül előnyükre tudják fordítani ezt az individualista *aggiornamentót*. Ők maximális hasznot húzhatnak esélyeikből, kibontakoztatják a bennük rejlő képességeket, fölfedezik magukban a vállalkozásra való készséget, melyet a bürokratikus kényszerek és a merev szabályzatok mindaddig elfojtottak. Ennyi igazságtartalom vitathatatlanul húzódik a vállalkozói szellem neoliberális dicsőítése mögött. Valami azonban itt kimondatlan marad. Határozottan elfelejtkeznek említést tenni arról – márpedig ezt a legegységibb szociológiai elemzés is napnál világosabbá teszi –, hogy az általánossá lett mozdíthatóvá tétel új szakadékokat mélyít el a munka világán belül is, a társadalom életében is. A változásoknak akadnak nyertesek, akik megragadhatják az új lehetőségeket, és mind szakmailag, mind a magánéletükben megvalósíthatják önmagukat.¹⁰ Csakhogy a nyertesek mellett ott vannak még azok is, akik az „újraosztásban” olyan lapokat kaptak, hogy nem tudnak beszállni a licitbe és részt venni a partiban. Ők az új helyzet szánni való vesztesei.

Ha a pszichés adottságokról okkal feltételezhetjük is, hogy eloszlásuk véletlenszerű, a kártyalapok kiosztása *nem* véletlenszerűen történik, mert alapvetően azoktól az objektív erőforrásoktól függ, amelyeket az emberek mozgósítani képesek, és azoktól a támaszoktól, amelyekre az új helyzetekhez való igazodásuk közben hagyatkozhatnak. S itt akkor célszerű emlékeztetnie idénünk: mindazok számára, akik nem támaszkodhatnak semmi egyéb erőforrásra, mint arra, amihez a munkájuk révén juthatnak hozzá, a lehetséges támaszok lényegileg kollektív természetűek. Másként fogalmazva: akinek nincsen semmiféle „tőkéje” (s itt nem csak a gazdasági tőkére gondolunk, de a kulturális és társadalmi tőkefajtákra is), azt *vagy kollektív védelmek védik, vagy nem védi semmi*. (Ezt érdemes makacsul, újra és újra kimondani.) E védelmek elsősorban a munka világának terében kibontakozó szolidaritások, amelyek a mindenki számára egyfor-

¹⁰ A menedzserizmus nyelvezetét jellemző optimizmust illő e ponton mindentől függetlenül relativizálni. A dolgozókat mozdíthatóságuk gyakran arra kényszeríti, hogy erejükön felüli energiát fektessenek különböző feladataik elvégzésébe, így aztán könnyen előfordul, hogy összecsapnak fejük fölött a hullámok; a munkavégzés követelményei gyakran még a munkán kívüli életszférára is rátelepednek. Mindez oda vezethet (akár még a magas szintű vezetők esetében is), hogy az egyén elhasználódik, elveszíti motiváltságát (lásd a „burn-out”, a „kiegés” jelenségének szentelt bőséges angolszász irodalmat). A munkaidő csökkentésére törekvő hivatalos tendenciák ellenére (lásd a 35 órás munkaidőre vonatkozó törvényt) úgy tűnik, hogy a *munkaterhelés intenzívebbé válása* minden szinten általános jellegzetessége a termelés napjainkban történő újjászervezésének (lásd például Bernard Vivier jelentését a Gazdasági és Társadalmi Bizottság munkájáról: *La Place du travail*, Paris, Éditions du Journal officiel, 2003).

ma létfeltételekből és az alávetettség közös élményéből táplálkoznak. Ezek a kötelek alkották azt a talapzatot, amelyre támaszkodva még a kismizett dolgozók is gyakran képesnek mutatkoztak a szervezkedésre, az ellenállásra, és arra, hogy bizonyos mértékig fölszabadítsák magukat a kizsákmányolás legnyilvánvalóbb, brutálisan közvetlen formái alól... éppen azért, mert tudtak szolidárisak lenni. És a kollektív egyezmények, a munkajog szociális elemei, illetve a törvény által szavatolt rendszerek jelentették számukra a védelmet a pillanatnyi jelennel szemben, s tették lehetővé, hogy úrrá legyenek a jövő jelentette bizonytalanság fölött. Így hát nem nehéz átlátni, hogy ezeknek a kollektív rendszereknek a kisiklása újra a szociális létbizonytalanság élethelyzetébe vetheti vissza őket.

A VESZÉLYES NÉPOSZTÁLYOK VISSZATÉRTE

Két lehetséges olvasata van e hanyatlás szociálpolitikai hatásainak. Az első e veszteség-helyzeteknek azt az elemét emeli ki és nyomatékosítja, hogy *az egyén kiszakad a társadalomból*. A kirekesztésről szóló tengernyi diskurzus, minden apró részletet kiemelve, orrvérzésig értekezett a társadalmi kötelek eloldódásáról, az egyének társadalmi közegekből, kapcsolatrendszeikből való kiszakadásáról, amikor is az ember szembeülni kényszerül magára hagyatottságával és a világ számára való haszontalanságával. A „kirekesztettek” egyének olyan egyvelegei (és nem közösségei), akikben ugyanannak a hiánynak a jelenlétén kívül nincs semmi, ami közös lenne. Annak a definíciónak az alapja, hogy igazából kik ők, csak egy negativitás tud lenni. Mintha kötés nélküli, szabad elektronokról értekeznénk. Így tehát amikor ugyanazt a „kirekesztett” címkét ragasztjuk, mondjuk, a tartósan munkanélküli és arra a külvárosi fiatalra, aki esély nélkül próbál állást találni magának, akkor elsiklunk afölött, hogy kettejüknek sem múltjában, sem jelenében, sem pedig jövőjében nincs semmi, de semmi, ami közös lehetne, és hogy életútjaik miben sem hasonlítanak egymásra. Ezzel pedig olybá vesszük őket, mint ha a társadalmon kívül léteznének.

Márpedig senki, még a „kirekesztett” sem társadalmon kívüli űrben él, és *a közösségből kiszakadás is kollektív jelenség*. Túlságosan elhamarkodott volt azt állítani, hogy – csak azért, mert a nagy közösségek elveszítették homogeneitásukat és azt a dinamizmust is, amely hozzásegített ahhoz, hogy teljes értékű társadalmi ágensnek tételezhessék magukat (amihez mindig is egy kicsit mítoszt kellett gyártani a „munkásosztály”- vagy „a hódító burzsoázia”-féle entitások egységéből és operacionális mivoltából) – nincsenek már többé társadalmi osztályok, fölbomlottak a műveleg definiált csoportok. Hajlamosnak bizonyultunk megfélekezni arról, hogy akadhatnak olyan osztályok vagy csoportok *is*, amelyeknek *közös, kollektív sorsa* nem a daloló holnapok eljövételébe torkollik. Ellenkezőleg. Nekik a világ nyomora szakad a nyakukba. Vannak olyan, lefelé mobil csoportok, amelyeknek létfeltételei *közösen romlanak*. Kivételesen alkalmasak arra, hogy fölüsse közöttük a fejét a biztonságvesztés érzése, s mulhatatlanul szükséges a társadalmon belül megtartásuk, ha számot akarunk adni ennek az érzésnek a kollektív dimenziójáról.

Általános érvényű történelmi folyamat ez: az uralomra kerülő csoportok fölemelkedése más csoportok rovására történik, amelyeknek hanyatlását az ő fölbukkanásuk okozza. A jelenség dinamikájának illusztrálására kiválóan alkalmas a *poujade*-ista mozgalom, amellyel egyébként a jelenlegi helyzet nyugtalanító hasonlóságokat mutat. A *poujade*-izmus az 1950-es években azoknak a társadalmi-foglalkozási csoportoknak a reakciója volt, amelyek alól kihúzta a talajt a francia társadalomnak akkor nemzetállami keretek között zajló modernizációja. Miközben a bérmunkás-alkalmazotti rétegek megerősödnek és számszerű növekvésnek is indulnak, s miközben a közigazgatási apparátusok egyre jobban rátenyereznek a társadalomra, az állam pedig racionalizálja a gazdaság struktúráit és irányt szab a gazdasági élet fejlődésének, egész csoportok érzik úgy (például a kisiparosok és kiskereskedők), hogy őket kismizmizték és cserben hagyták. Ők a kárvallottjai a gazdasági fejlődés és társadalmi haladás olyan fajta dinamikájának, amely mellett nagyon is logikus érvek szólnak (a modernizáció kötelező!), de amelyben számukra nem jut semmiféle hely. A zavarodottságot, melyet az okoz, hogy az ember ráébred, nincs jövője, e társadalmi kategóriák tagjai valószínűleg egymástól függetlenül, személyesen élik meg, az erre adott reakciójuk azonban közösségi jellegű. Meghatározó jellemzője a *ressentiment*. Ez az érzés a társadalmi-politikai cselekvések és reakciók olyan, mélyről jövő mozgatója lehet, amelyre mindaddig a kelleténél kevesebb figyelmet fordítottak.¹¹ Lényegét tekintve az irigykedéssel elegy megvetés keveréke. A társadalmi helyzetkülönbségből táplálkozik, s abban nyilvánul meg, hogy az érintett a balszerencséjéért a társadalmi hierarchiában vagy a közvetlenül alatta, vagy a közvetlenül fölötte álló társadalmi csoportokat okolja. Erre vezethető vissza a kiskereskedőknek és kisiparosoknak a dühe azokkal az alkalmazottakkal és funkcionáriusokkal szemben érzett, akik nagyjából ugyanannyit kerestek, mint ők, de akikről azt lehetett gondolni, hogy ezért jóval kevésbé kell megdolgozniuk, miközben bővelkednek a szociális kedvezményekben – s ami a legfontosabb: a jövőjük biztosítottnak látszik. A kollektív *ressentiment* az igazságtalanság közösen megélt élményéből táplálkozik. Mindazon társadalmi csoportoknak osztályrésze, amelyeknek státusa süllyedni kezd, s amelyek megfosztva látják magukat azoktól az előnyöktől, melyeket korábbi helyzetük folyományaként élvezhettek. Olyan *kollektív frusztráció* ez, mely felelősöket és bűnbakokat keres a maga igazolásához.

Túl azokon a speciális tényezőkön, amelyek a *poujade*-izmusnak (mely éppúgy egy karizmatikus személytől kapta a nevét, mint a *lepenizmus*¹²) a maga sajátos arculatát megadták, föllelhető a mozgalomban egy strukturális eredetű dimenzió is, mely magyarázatul szolgálhat a társadalmi változások által hátrányosan érintett csoportok reakcióira. A modernizációs folyamat legalább húsz esztendeje egyre fokozottabban igyekszik Európához és a világhoz igazodni. Ez már nem azokat a társadalmi csoportokat érintette, amelyek a mára jelentős mértékben fölbomlott,

11 Mindazonáltal lásd Pierre Ansart (szerk.), *Le Ressentiment*, Bruxelles, Bruyant, 2002.

12 Jegyezzük meg, amúgy, hogy az 1956-os *poujade*-ista hullám idején a francia törvényhozás legfiatalabb választott képviselője Jean-Marie Le Pen volt.

szétesett, tradicionális Franciaország alapjait képezték (parasztság, kisipar, kiskereskedelem, hagyományos keretek között végzett önálló munkavállalás). Olyan csoportokról van szó, amelyeknek sokáig jelentős hely és szerep jutott (vagy juthatott volna) az ipari társadalomban: így például a munkásosztály egyes, a gazdasági fejlődés éveit integrálódni képes csoportjai; a legkevésbé kvalifikált alkalmazotti rétegek; azok az „alsóbb” osztályokból kikerülő fiatalok, akik valamivel korábban még tan kötelezettségük vagy a szakmunkás-képzés letudásával minden gond nélkül léptek volna tartós munkaviszonyba. Nemcsak a munkanélküliség ölt tömeges méreteket, de a szakképzettség-vesztés is, mely elsősorban a kisemberek csoportjait érinti.¹³ Így például az ipari szféra térvesztésével az olyan típusú szakmai végbizonyítványok, mint a Cap (*certificat d'aptitude professionnelle*) vagy a Bei (*brevet d'enseignement industriel*), melyek birtokában az ember hajdanán biztos lehetett abban, hogy betagozódhat a munka világába, ma már nem érnek sokat. Milyen európai horizontú jövő vár arra az emberre, aki egy szerelőmunkás-bizonyítvány boldog tulajdonosa? Általánosabb érvennyel fogalmazva: hol lehet a helyük a holnap Európájában azoknak a pontos feladat-kívánalmakhoz rögzült szakértelmeknek, amelyek a munkamegosztás egy sokkal korábbi szakaszában bizonyultak adekvátnak? Megkockáztathatjuk, hogy birtokosaikat bénaságra kárhoztatják, holott a jövő azoké (és azoké lesz), akik képesek mozdulni, váltani, és a változásokhoz igazodni.

A *Front national*nak a 2002-es választásokon aratott sikere elemzéséből világosan kiderült (s ezen igazából nincs miért meglepődnünk), hogy ez a kisemberek olyan csoportjainak volt köszönhető, amelyek korábban társadalmi hovatartozásukat és választási preferenciáikat tekintve is a baloldalhoz tartoztak.¹⁴ Ha az ebben rejlő politikai veszélyek miatt nem is szabad lekicsinyelni ennek a voksnak a szélsőjobb és a faszálódás irányába mutató konnotációit, szociológiai értelemben nem ezt tartom legszignifikánsabb vonásának. Szociológiai nézőpontból ez – lényegét tekintve – nem egyéb tipikus *poujade*-ista reakciónál, amit a „magunkra hagytak”-érzés vált ki, és persze a neheztelés azokra a társadalmi csoportokra és politikai vezetőikre, amelyek és akik a változások nyerteseiként értésünkre adják, hogy nem érdekli őket, mi történik a vesztesekkel. Ami azt illeti, ugyanígy értelmezhetjük a szélsőbalra leadott vokok egy részét is: ezeket is a társadalom átfogó átalakítására vonatkozó hihető perspektíva hiánya okán érzett tiltakozás vagy, ha tetszik (miért ne mondanánk ki?), a *ressentiment* motiválja.

Manapság ha valaki nem akarja, hogy a társadalom elparentálja, az kénytelen mindent egy lapra, a változás, a mobilitás, a permanens adap-

13 A munkásmozgalom hanyatlásához köthető társadalmi sérülékenység léthelyzeteinek kollektív dimenziójára kitűnően mutat rá S. Beaud és M. Pialoux, *Retour sur la condition ouvrière*, id. mű.

14 Ahhoz a „meglepetéshez”, amit a 2002-es elnökválasztás első fordulójának okozott (amikor is a munkanélküliek, a bizonytalan foglalkoztatásúak, valamint egyes munkás- és alkalmazotti csoportok elsőpró arányban a *Front national* képviselőire szavaztak) sokféle magyarázatot fűztek. Ezek közül lásd Michel Pialoux és Florence Weber, „La gauche et les classes populaires. Réflexions sur un divorce”, *Mouvements*, no 23, 2002. szeptember-október.

tálódás, a vége-hossza nincs továbbképzés lapjára föltenni. Márpedig nyilvánvalóan vannak társadalmi csoportok, amelyeknek semmi eszköz nincs a kezükben, hogy megfelelhessenek ennek a kihívásnak. Tegyük hozzá, igazából nem is nagyon törődtünk azzal, hogy a segítségükre siessünk. A vállalatok rugalmasságra való kényszerítését például szinte soha nem kísérték olyan intézkedések, amelyek hatékonyan elősegítették volna, hogy az érintett szereplők képesek legyenek alkalmazkodni a megváltozott feltételekhez. Így hát ezek a csoportok jobbik esetben a világgazdaság munkaerő-állományának legalja csoportjait fogják alkotni. Rosszabbik esetben „foglalkoztathatatlaná” válnak, s arra ítéltetnek, hogy a hatékonyság és a teljesítmény rendezőelve szerint működő társadalmi univerzum sötét, dohos zugaiban húzzák meg magukat.

Mindez erőteljesen belejátszik a biztonháány erősödésébe. Ha napjainkra igazá vált, hogy a biztonháány egyre közvetlenebbül kitapintható, ennek jelentős mértékben az az oka, hogy a lakosság egyes csoportjai mostanra érzelmileg már elfogadták, hogy magukra hagyták őket, hogy leszakadtak a többségtől, hogy nem bírnak vele lépést tartani, s képtelenek a mind jobban megváltozó világban urai maradni saját sorsuknak, jövőjüknek. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, hogy a számukra fontos értékek sokkal inkább a múltra vonatkoznak, ahelyett, hogy egy félelemmel teli jövőre vonatkoznának. A *ressentiment* lelkiállapota nem készlet sem a nagylelkűségre, sem a kockázatvállalásra. Inkább az olyan védekező attitűdök kialakulásának kedvez, melyek nemcsak az újdonságot zárják ki és tekintik idegennek, de a pluralizmust és a különbségek tolerálását is. Az „áldozatul” vetetteknek a többi társadalmi csoportokkal fönntartott kapcsolatait az jellemzi, hogy nem nagyon tolerálják az azok képviselte másság jegyeit, inkább bűnbakot keresnek bennük, akik felelőssé lenne tehetők azért, hogy ők elvesztek a világ számára.

A *poujade*-izmusban – melynek legfrissebb változata most éppen a Le Pen által életre keltett mozgalom – tehát az bizonyul általánosítható érvényűnek, hogy egyes csoportok a társadalmi konfliktusok okozta dühüket a hozzájuk legközelebb álló társadalmi csoportokon vezetik le. Valamikor ez abban az irigységben és lenézésben mutatkozott meg, amelyet a maga-ura dolgozó ember érzett az alkalmazotti státusban foglalkoztatottakkal szemben, akik nem restellnek mindenféle társadalmi előnyökre igényt formálni, akik szabadságra mennek, és nyugodtan kivárják a nyugdíjas élet szépségeit, miközben a kiskereskedő hajnali ötkor kel, hogy a vásárcsarnokban megvegye az árut, és este kilencig dolgozik, hogy sikerüljön eladnia. Ma pedig abban a rasszizmusban, melyet a bevándorlókkal szemben érez, akik érteni nem értenek semmihez, de engedelmese és meghunyászkodók, s ezért inkább rájuk esik a választás a munkaerőpiacon; akik bezsebelik a szociális segélyeket, melyeknek igazából a becsületes franciának kellene járnuk, s akik dologtalan semmittevők, de úgy viselkednek, mintha ők lennének itt az urak. Mindebben kevésbé az az érdekes, hogy ez a kép hamis, és hogy a vádak többnyire megalapozatlanok. Az számít, hogy általánosan elterjedtnek mondhatók, s olyan erővel hatnak, hogy a velük szemben fölhozott erkölcsi érvek kevésnek bizonyulnak a semlegesítésükhöz.

De mellesleg: ugyan miért is várnánk a leghátrányosabb helyzetű csoportoktól, hogy szociológusfejjel elemezzék helyzetük sajátosságait, s dolgozzanak ki valami magyarázattal szolgáló elméletet? (A 19. század ipari proletariátusának is meglehetősen sok idejébe tellett, míg munkásosztállyá szerveződött.) Teljességgel érthető tehát, hogy társadalmi reakcióik intellektuálisan „rövidre zártak”, s mellőzik mindazon hosszú és bonyolult oksági láncolatoknak a végigkövetését, melyek a helyzet megértéséhez nélkülözhetetlenek lennének, s amelyek olykor bizony a szaképzett közgazdászt vagy a társadalomtudományok avatott művelőjét is próbára teszik. A *ressentiment* mint a társadalmi nyomorúságra adott társadalmi válaszreakció mindig a fajtájához legközelebbi csoportokat veszi célba. A „fehér kisemberek” reakciója ez, azoké a társadalmi ranglétra alján álló csoportoké, amelyek szegénysorba süllyednek, s egyszer csak azt veszik észre, hogy hozzájuk hasonlóan szegény (vagy még náluk is szegényebb) csoportokkal kell adáz konkurenciaharcot vívniuk. Ez történt az Egyesült Államokban azokkal a polgárháborúban tönkrement déli fehérekkel, akik lecsúsztak a feketék szintjére (s bár a feketék esetenként még náluk is szegényebbek lehettek, viszont éppen akkor váltak szabad emberekké!). Ez a „kisember” keresi a magyarázatot, ami érthetővé tenné számára a vele bekövetkezett eseményeket, s hogy felsőbbrendűnek érezhesse magát „vetélytársainál”, kénytelen a rasszista gyűlöletről és lenézésről erőt meríteni. Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy ma is, itt Franciaországban is található „fehér kisemberek”¹⁵.

Ezek alapján megérthetjük, miért mutatkozik a biztonságihiány aktuális témaköre szempontjából paradigmaticusnak a „külvárosok problémája”. A „problémás” negyedekben halmozottan fordulnak elő a biztonságvesztéshez vezető legfontosabb tényezők: a munkanélküliek, bizonytalan foglalkoztatottságúak, marginális tevékenységekre kényszerültek magas arányszáma; lélektelen lakókörnyezet és leromlott lakások; különböző etnikai csoportok promiszkuus egymás-mellett-élése; munkára szert tenni nem tudó, s ezért társadalmi haszontalanságuk stigmáját hordozó fiatalok feltűnő szem-előtt-léte; a kábítószer-kereskedelemhez és az orgazdasághoz kötődő bűnöző tevékenységek nyílt gyakorlása; a brutalitások, a pattanásig feszült légkör mindennapossága; a „rendfenntartó erőkkal” való összecsapások gyakorisága, s effélék. A társadalmi létbizonytalanság és a megromlott közbiztonság itt kölcsönösen előfeltételezik és gerjesztik egymást. De az, ahogy ezeket a csöppet sem idillikus körülményeket a külvárosok kérdéskörének demonizálására – és különösen a külvárosi fiatalok stigmatizálására – használják föl, olyan, a társadalom konfliktusterheltségétől kiváltott indulatáttételi folyamatról tanúskodik,

15 Nem szeretném, ha e szókapcsolatból (mely szándékom szerint épp oly „objektív” elnevezés mint a poujade-izmus szakmai kategóriája) bárki is annak a „fehér kisembernek” a lenézését olvasná ki, akire a terminus vonatkozik. Egyrészt: a nekik tulajdonítható reakciók csak zavarodottságukról árulkodnak azokkal a helyzetekkel szemben, melyeket nem ők választottak maguknak, s amelyekért nem is elsősorban ők felelősek. Másrészt meg: az osztályelítéltelesség nem a szegény emberek monopóliuma. A „széplélek” burzsoázia a 19. században például tősgyökeres osztálygyűlöletről tett tanúbizonyságot azokkal az „új barbárokkal” szemben, akiknek az iparfejlődés kezdeti időszakában a proletárokat hinni vélték.

amely akár állandó generatív elemévé is válhat a biztonsághiány-problematikának. A külvárosok „életvilágának” az a színpadias beállítása, amely rögeszmésen a biztonsághiány paradigmájaként kezeli ezeket a körülményeket és amelynek sugalmazásán vállvetve dolgozik együtt a politikai hatalom, a tömegkommunikációs csatornák tömege és a közvélemény jelentős része, voltaképp nem egyéb, mint a *veszélyes néposztályok kategóriájának visszahozatala a köztudatba*. Vagyis egy kísérlet arra, hogy jól meghatározott, a társadalom peremére vetett csoportokra vetítsék ki s nekik tulajdonítsák mindazokat a veszedelmeket, amelyek a világban föllelhetők. A 19. században az ipari proletariátusnak jutott ez a bűnbak-szerep: a kétkezi dolgozók és a veszélyes néposztályok közé egyenlőség-jelet tettek. Ugyanis ebben az időszakban a proletárok – még ha legtöbbször keményen dolgozott is – nem a foglalkoztatottság stabil formáinak keretein belül tevékenykedtek. Az iparvárosok peremkerületeibe egy szerves összefüggéseiből kiszakított falusi eredetű kultúrát hoztak magukkal, amelyet a városlakó népség csak a kultúra hiányaként volt képes értelmezni; mindig kétséges volt, jutnak-e munkához és a fejük fölé fedélhez, s ez nem igen kedvezett az életre szóló családi kapcsolatoknak s a tiszteletre méltó erkölcsök gyakorlásának. Ahogyan Auguste Comte fogalmaz, ezek a proletárok „tábort ütöttek az európai társadalomban, de otthonra nem leltek benne”¹⁶. E címke akár a mai külvárosok népességére is jól illik, vagyis hát pontosabban arra a képre, melyet róla oly előszeretettel alakítottak ki. „Nem leltek otthonra”, vagyis a társadalom nem fogadta be őket, s (akárcsak hajdanán a proletárok esetében) jó oka van annak, hogy miért nem sikerül ezt elérniük: kultúrájuk különbözik az itteni emberekéétől, munka- vagy lakáskeresésben rendre a negatív diszkrimináció falába ütköznek,¹⁷ nap mint nap tapasztalniuk kell a lakosság és a rendfenntartó erők egyes csoportjainak ellenségességét, és a többi, és a többi...

Ezekben a helyzetekben az a drámai, hogy a megfogalmazódó erkölcsi

16 Auguste Comte, *Système de politique positive*, 1929-es kiadás, 411. old. Még korábban a csavargók töltötték be a „veszélyes néposztály” szerepét, bennük látszott összpontosulni a preindusztriális társadalmak biztonságvesztés-érzete. Másik megnyilvánulása annak a típusos viszonyrendszernek, melyet a társadalmak a peremre szorult tagjaikkal fönntartanak, s amely egyetemes antropológiai érvénnyel látszik bírni: a belső ellenséget mindig olyannak mutatni, mely a társadalom peremvidéken grasszál, azokban a csoportokban, amelyek jószérével idegenek, hisz többnyire máshonnét vándorolnak ide, nem az uralkodó kultúra elvei és értékei szerint élnek, s kívül tartják magukat a társadalmi kapcsolatrendszerek közös áramán.

17 Az a foglalkoztatási diszkrimináció, mely a bőr színén, vagy a név „idegen hangzásán” alapul mindennapos jelenségnek mondható, s nem csak erkölcsileg minősül elítélendőnek, de szögesen ellentétes az uralkodó liberalizmus fitogtatott elveivel is. A liberális ideológia egyrészt elítél mindent, ami korlátozni akarná a munkaerőpiac föltszabadítását, s ennek okán szembe is fordul a munkajog nyújtotta védelmekkel, amelyek esetenként meggátolják a piac szabad megnyitását. Másfelől azonban ezzel párhuzamosan bátorítja a bevándorlási politikák protekcionizmusát, és eltűri, hogy a munkavállalókkal szemben azt a diszkriminatív gyakorlatot folytassák, hogy „egzotikus profiljukra” hivatkozva azonos képzettség mellett hátrányba kerüljenek a hazai munkavállalóval szemben. Érdemes nyomatékalkal rámutatnunk a jelenlegi liberalizmusnak erre az ellentmondására: minden erővel az árucikkek szabad mozgásának biztosítására törekszik, ugyanakkor azonban készséggel húz hasznát azokból a politikai és társadalmi korlátozásokból, amelyeket az emberek szabad mozgása ellenében emelnek.

elítélésnek mindig van – legalábbis részlegesen – igazolható tapasztalati alapja. Ezek az életkörülmények nem faragnak angyalt az emberből, s a külvárosokban kétségtelenül magasabb a veszélyeztettség, a társadalmi is, az állampolgári is, mint egyebütt. Mindazonáltal a gondolkodás e „rövidre zárása” lélegzetállító. Ha valaki néhány tízezernyi fiatalban (akiket sokszor sokkal inkább a drogos kábaság, mint az elvetemültség vezérel) próbálja fölmutathatni a társadalom minden gondjának-bajának esszenciájaként fölfogott biztonságihiány-kérdést (mely úgymond köztársaságunk társadalmi rendjét ásná alá), az ennek az általános biztonságihiány-nak a problematikáját elképesztő koncentrátummá sűríti. Kétségtelen, hogy az ilyesféle stratégia nem nélkülöz bizonyos előnyöket. Segítségével megkerülhető, hogy a közbiztonság romlásában szerepet játszó minden tényezőt számításba kelljen vennünk (amelyek pedig legalább annyira függvényei a társadalmi biztonságihiánynak, mint a bűnözői hajlamoknak). Lehetővé teszik azt is, hogy egész arzenálját lehessen bevetni az olyan eszközöknek, amelyek ha nem is kifejezetten hatékonyak, de legalább rendelkezésre állnak, s amelyekben használati utasítás is akad. A bűncselekmények megtorlása, a vétkesek megbüntetése, a „zéró tolerancia” meghirdetése (ha mégannyira növelni kell is érte a bírói kar és a rendőrségi állomány létszámát) mind-mind leegyszerűsítő rövidre zárás annak a probléma-együttesnek a bonyolultságához képest, amely a biztonságok megrendülése nyomán a felszínre bukkan. De ezek a stratégiák legalább azzal a nem lekicsinyelhető előnnyel járnak – főként ha ügyes szcenikai formában találják s határozott elszántsággal hajtják végre őket –, hogy anélkül prezentálják látványosan tettekeszségünket (lám, mi aztán nem vagyunk patópálok!), hogy mindenféle delikát kérdésekkel kelljen bajlódniunk – vö. munkanélküliség, társadalmi egyenlőtlenségek, fajgyűlölet s effélék –, amelyeknek mind részük van abban, hogy az emberek úgy kezdik érezni: biztonságérzetük erősen megrendült.¹⁸ Lehet, hogy politikailag ez rövid távon kifizetődő, de fönntartással és kétellyel kell fogadnunk, hogy vajon valóban ez lenne a megfelelő válasz a „mit jelent védelmekben részesülni” kérdésére.

18 Megvilágító erejű lehet mindennek azzal való analógiája, ahogyan a preindusztriális társadalmakban a csavargás kérdést gondolták elintézhetni. A középkor végétől kezdődően a Francia Királyság (s általánosabb érvennyel az egész nyugat-európai társadalom) a csavargás és koldulás visszaszorítását és fölszámolását tette meg „szociálpolitikája” alapjává, s semmilyen eszköztől nem riadt vissza, hogy ebben sikert mutathasson föl. De annak ellenére, hogy a hatóságok sok százezer csavargót számúznak, állítanak pellengérré, küldenek gályarabságra, húznak föl, s a többi... igencsak kételkedhetünk ezen intézkedések hatékonyságában, hiszen sok évszázadon keresztül kell újra, rendre hozzájuk folyamodni, amint kiderül az előző intézkedéssorozat kudarcra. Biztosra vehetjük, hogy az intézkedések kivételesen kegyetlen volta sokakat visszatartott attól, hogy – akár még megélhetési források híján is – ily veszélyes ösvényre lépjenek. Hja, a legjobb megelőzés a kemény szankcionálás! De a probléma egészen az *Ancien Régime* végéig megoldatlan maradt, mert a fejét szívós állandósággal felütő csavargást és koldulást nem más táplálta, mint a tömeges nyomor és a munkaerőpiacnak a céhrendszer révén történő mesterséges korlátozása. A csavargás fölszámolására adott liberális válasz a munkához hozzájutás szabadabbá tételének kinyilvánítása volt (lásd a Le Chapelier törvényt). De ahhoz, hogy idáig eljuthassunk, a Forradalom kellett, s mindehhez tegyük hozzá, hogy ez a válasz sem volt híjával a biztonságihiány kérdéskörében később problémákat okozó hatásoknak: ez teremtette meg a proletariátus létrejöttének lehetőségét, mely osztály aztán maga is „veszélyes néposztálynak” fog majd minősülni.

Túllépve a külvárosok kérdésén és a bűnözés problémáin, azt látjuk, hogy a szociális állam egyre inkább egy *biztonságszavatoló állammá* alakul át, amely szavaiban és tetteiben a törvényhez és a rendhez való visszatérésen munkálkodik: a közhatalmat mintha lényegében csak a hatalomgyakorlás érdekelné. Az állampolgári biztonsághiány alapvető problémákat vet föl, s az államnak kötelessége ezekkel szembenéznie.¹⁹ De minden azt mutatja, hogy ma, Franciaországban, az állam azt tekinti hitelessége próbakövének, hogy harcosan szembeszáll a biztonságromlással. Márpedig kizárt dolog, hogy ez a fajta válasz érdemben befolyást gyakorolhasson *minden*, e tekintetben releváns tényezőre. Ehhez ugyanis szembe kellene fordulni az uralkodó individualizációs dinamikával, amelyről kimutattuk már, hogy keresztül-kasul áthatja a társadalom egészét, szembe kellene fordulni a konkurenciaharc áldásosságának és a versenyképesség dicséretének ideológiájával, amelynek, hitvallói szerint, a vállalatokon belül és a piacon egyaránt érvényre jutnia és uralkodnia kell. A pusztán csak biztonságot szavatoló állam ezért szükségszerűen ítéli magát arra, hogy ellentmondásba keveredjék önmagával: egyik oldalon az eltökélt hatalomgyakorlás, amely az állampolgári biztonság védelmében visszaállítja a rendőrállamot; a másik oldalon pedig lazaság és engedékenység annak a gazdasági liberalizmusnak a következményeivel szemben, amely a társadalmi létbizonytalanságot táplálja. Az ilyen válasz csak akkor lenne életképes, ha az állampolgári biztonság és a társadalmi létbizonytalanság két külön, egymással semmiféle kapcsolatban nem álló szféra lenne. Márpedig nyilvánvaló, hogy ennek az ellenkezője igaz.

Negyedik fejezet

Új kockázatok, újfajta problematika

Úgy tűnik, hogy nagyjából az 1980-as évek óta a biztonságok megrendülésének újfajta problematikájával kell szembenéznünk. Ez attól mondható újfajtának, hogy kivételesen bonyolultnak mutatkozik annak okán, hogy a társadalmi változások két nagy trendje kapcsolódik benne össze.

Lássuk az elsőt! Ez lényegében abból áll, hogy egyre nehezebb biztosítottá válni a legfontosabb, „klasszikusnak” nevezhető társadalmi kockázatok esetében (baleset, betegség, munkanélküliség, az életkornak vagy valamely fogyatékoságnak betudható munkaképtelenné válás...), amelyek pedig már nagyjából kezelhetőnek tünnek. Az elemzésnek ezen a nyomvonalán haladva a korábbiakban már rámutattunk, hogy üzemzavar következett be azoknak a védelmi rendszereknek a működésében, amelyek valamikor, a bérmunkás-társadalom fejlődésének adott pillana-

¹⁹ Ezzel kapcsolatban lásd például Hugues Lagrange, *Demandes de sécurité. France, Europe, États-Unis*, Paris, Le Seuil/La République des Idées, 2003, illetve Didier Peyrat, *Éloge de la sécurité*, Paris, Gallimard/Le Monde, 2003. Ez ellen a biztonsághiány ellen annál is inkább méltányos fölvenni a küzdelmet, mert többnyire éppen a szóban forgó negyedek lakóit sújtja, akiknek a társadalmi létbizonytalansággal is szembe kell nézniük. Ebben az értelemben az állampolgári biztonsághiány és a társadalmi létbizonytalanság együttese éppen hogy a bűnözői tevékenységeknek áldozatul esőket sújtja.

tában a foglalkoztatás stabilitásának feltételei közt bontakoztak ki, s ezt az üzemzavart aztán a rendszerek lassú eróziója követte. A szociális nemzetállam kereteinek meggyengülésével azok az emberek, illetve embercsoportok, akik-amelyek képtelenek úrrá lenni a hetvenes évek közepe óta bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások következményein, egyre sebezhetőbbekké válnak. Ebből egyenesen adódik egyfajta, a jövővel szemben érzett biztonság- és talajvesztés, amely fokozza az állampolgári létbizonytalanságot, különösen a külvárosokban, ahol a társadalmi fölbomlás legfőbb elemei különös töménységben lelhetők föl.

KOCKÁZATOK, VESZÉLYEK ÉS VESZTESÉGEK

De miközben a klasszikus biztosítási rendszerek törékennyé váltak, e folyamattal párhuzamosan a kockázatoknak egy új generációja is fölbukkant (vagy legalábbis olyan veszélyek jelennek meg, amelyeket hajlamosak vagyunk így minősíteni): ipariak, technológiaiak, egészségügyiak, természetiek, ökológiaiak... a sort folytathatnánk. Az ő esetükben olyan új problematikáról van szó, amely nincs közvetlen kapcsolatban a korábbi-ival, hiszen fölbukkanása, a lényegét tekintve egy másfajta problémahalmazhoz kötődik: ahhoz ti., hogy a tudomány és a technológia szembefordult azzal a természettel és környezettel, amelyet úgymond éppen az ember szolgálatára igájukba akartak hajtani. Mindkettő fejlődése rendre ellenőrizhetetlen, kezelhetetlen, kordában nem tartható következményekhez vezet. A kockázatok elszaporodása e vonatkozásban szorosan kötődik a modernitás fejlődéspályájához. Ezen az alapon nevezi Ulrich Beck „rizikótársadalomnak” modern világunkat, melynek meghatározó vonása, hogy a civilizáció jövőjének rendezőelve többé már nem az általános haladás, hanem az elbizonytalanodás egyetemes princípiuma. A modern ember szemhatárát az elvesztett biztonságok rajzolják ki. A világ: kockázat kockázat hátán. „A Föld: katapultáló szerkezet.”²⁰

A biztonsághiányról való aktuális gondolkodásunknak igazodnia kell ehhez a paraméterhez. Ha védetten élni annyit tesz, hogy képesek vagyunk biztonságot nyújtani az élet legfontosabb kockázati tényezői ellen, ez a biztonság napjainkra kettős értelemben is elégtelennek mutatkozik: meggyöngültek a „klasszikus” fedezetek, s ehhez hozzátehetjük, hogy általánossá vált a tehetetlenségérzet azokkal az új fenyegetésekkel szemben, amelyek szemlátomást részét képezik a modernitás fejlődési folyamatainak. Megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy napjaink *biztonságkereső frusztráltsága* e kettős forrásvidékről táplálkozik. Éppen ezért kell rámutatnunk nemcsak a két elem közötti összefüggésre, de arra is, hogy ez az összefüggés, összekuszálva a szálakat, miért nehezíti a tisztánlátást. A kockázatokra való érzékenység jelenlegi inflálódása nyomán a biztonságkeresés véget sosem érő, frusztráltságra ítélt törekvéssé lesz. Célra vezető azonban, ha azon a fogalmon belül, amit ma kockázat néven nevezünk, különválasztjuk a létezésnek azokat a véletlenszerűen bekövetkező eseményeit, amelyek fölött (mert társadalmiasíthatók) úrrá tudunk lenni azokon a fenyegető veszélyeken, amelyeknek létezését tudomásul

20 U. Beck, *The Risk Society*, id. mű.

kell vennünk, de amelyek ellen semmit nem tehetünk, s ezért úgy kell elfogadnunk őket, mint amelyek (meglehet, időlegesen csak, de) határt szabnak annak, hogy egy társadalom milyen védelmi programokat vállalhat.

Az az állítás ugyanis, hogy „rizikótársadalomban” élünk, a fogalom erősen vitatható extrapolálásán alapul. Kockázat – ez a szó eredeti, szoros értelmében olyan előrelátható eseményt jelent, amelynél bekövetkeztenek valószínűsége is, az általa okozott kár költségkihatásai is megbecsülhetőek. Az esemény bekövetkeztenek áldozatai kártalaníthatóak, mert a költségek egy kockázatközösség tagjai között megoszthatók.²¹ A kárbiztosítás igen zseniális találmánynak bizonyult: azáltal, hogy a különböző, előrelátható veszélyekkel szemben egymás iránt *szolidáris* tett egyének közösségei körében megoszthatóvá teszi a költségterheket, lehetővé tette a kockázatok kezelését. A kötelező biztosítás általánossá tétele (ami feltételezi az állam garanciavállalását) volt az a királyi út, amely elvezetett a „biztosított társadalom” kialakulásához, egy olyan társadalom létrejöttéhez, amelyben az egyes egyének azon az alapon nyernek védeltséget (vannak biztosítva), hogy olyan csoportokba tartoznak bele, melyeknek tagjai, annak érdekében, hogy megosszák egymással és egymás között a kockázati költségeket, hajlandóak mutatkoznak járulékbefizetésre. A társadalmisított kockázatok kockázatfedezeti alapjául egy szolidarisztikus (vagy, ha tetszik, kölcsönös segítő társasági) modell szolgál.

Egy „rizikótársadalomban” biztonságunk védelme nem látható el a fenti módon. Az új kockázatok jószerivel előreláthatatlanok, nem kalkulálhatunk velük egy valószínűségelméleti logika alapján, s olyan visszafordíthatatlan következményekkel járnak, amelyeknek költségkihatásai ugyancsak nem kalkulálhatóak előre. Egy, a csernobilihez fogható katasztrófa, vagy a kergemarha-kór nem „megosztható” kockázat, egyiket sem lehet a biztosítási rendszerek keretei között kivédeni. Vagyis nem kockázatok – a szó szoros értelmében –, inkább vészhozó eseményeknek, baljós fenyegetésnek tekinthetjük őket, olyan veszélyeknek, amelyekkel szemben, ha egyszer bekövetkeznek, nem rendelkezünk sem adekvát védekezési technológiákkal, sem azzal a tudással, amely kiszámíthatóvá tenné bekövetkeztük időpontját. Az „új kockázatok” előreláthatatlansága, következményeik tragikus súlya és visszafordíthatatlan jellege gyakran oda vezet, hogy a legjobb megelőzési stratégiának még akkor is az bizonyul, ha felkészülünk a legrosszabbra, és állandóan készenlétben állunk az ellenlépésre. (Ha nem lehet tudni, vajon megfertőződött-e valamelyik állat, az egész gulyát le kell vágni, s így a gazdasági és társadalmi következmények aránytalanul súlyosak a tényleges kockázati tényezőhöz viszonyítva.) Erről a kérdéstről hosszan értekezhetnénk: hiszen előfordulhat, hogy elkerülendő egy valószínűtlen esemény bekövetkeztét (melynek valószínű(tlen)ségét még csak megbecsülni sem vagyunk képesek), nagyon is kézzelfogható, valóságos károkat okozunk.²²

21 Lásd Patrick Péretti-Watel, *La Société du risque*, Paris, la Découverte, 2001.

22 Az *elővigyázatossági elv* hozza magával ezt a logikát. Paradox módon éppen azért kell döntenünk, mert bizonytalanságban vagyunk. Azért kell most döntenünk, mert e pillanatban ugyan még nem biztos, hogy fenyeget-e veszély, de holnapra kiderülhet, hogy nagyon is.

A kockázat fogalmának napjainkban érzékelhető inflálódása egyben azt is eredményezi, hogy egyre inkább összetévesztjük egymással a *kockázatot* és a *veszélyt*. Amikor Anthony Giddenshez hasonlóan, „a kockázat kultúrájáról” beszélünk,²³ azt juttatjuk kifejezésre, hogy fokozódó mértékben lettünk érzékenyek a modern világ egyre szaporodó új veszélyeire, melyeket az ember maga kelt életre a tudomány és a technológia ellenőrizetlen alkalmazásával, illetve a gazdasági fejlődés „instrumentalizálásával”, vagyis azzal a törekvésével, hogy az egész világot árucikké változtassa. Persze egyetlen társadalom sem képes arra, hogy teljességgel kiküszöbölje mindazokat a veszélyeket, amelyekkel a jövő szűkséggépp terhes. De a tapasztalat azt mutatja, hogy amikor a legtöbb kárt okozó csapásokat sikerül megfékezni, a kockázatok iránti érzékenységet mutató kimozdul, és újabb veszélyeket jelez. Manapság azonban ez a mutató annyira kileng a skálamaximum felé, hogy tökéletesen irreálissá srófolja föl a biztonságigény iránti keresletet. Vagyis a „kockázat kultúrája” maga gyártja a veszélyeket. Vegyünk egy meglehetősen triviális példát. Az emberiség számára sokáig az éhínség jelentette a „táplálkozási kockázatot”. Sok országban még ma is ez jelenti. Ezzel szemben a jómódú országokban mára maga a táplálkozás vált veszélyforrássá. Nemcsak a kergekóros marhában föllelhető prionra kell gondolnunk, hanem arra, hogy hónapról hónapra bővül az élelmiszerekben föllelhető rákkeltő adalékok listája. Az élelmiszeripari termékek esetében a „nulla-kockázat” keresése azt jelentené (ó, az „elővigyázatossági elv” logikája!), hogy lemondunk az evésről. Mivel ez nem bizonyul járható útnak, marad a gyanakvás és a szorongás, miközben a levesünket kanalazzuk.

Ha ma újra föl akarjuk vetni a védőrendszerek kérdését, azzal kell kezdenünk, hogy világosan elhatároljuk magunkat a kockázat-fogalom mostani inflációs divatjától, mely fékevesztetté fokozva a biztonság akarást, és csak annyit ér el ezzel, hogy megfoszt a biztonság, a védelem lehetőségétől. Vagyis hangsúlyoznunk kell, hogy nincs olyan program, amely – ha mégannyira biztonságos jövővel kecsegtetne is – kiiktathatóvá tenné a bizonytalanságot és a veszélyhelyzeteket. A „kockázat kultúrája” kitérít a kockázat fogalmát, egyszersmind azonban tartalmát kiüresíti, és így a gyakorlatban használhatatlanná teszi. A kockázat földézése akkor legitim, ha nem az a célja, hogy a bizonytalanságot és a félelmet tegyük a jövő központi elemévé, hanem, éppen ellenkezőleg, arra szolgál hivatkozási alapul, hogy megfelelő eszközök kidolgozásával próbáljunk úrrá lenni fölöttük, csökkentjük a bizonytalanságot és biztonságosabbá tegyük a jövőt. Így sikerült, valamikor régen, közösségi „kezelésbe vételük” révén, úrrá lennünk a klasszikus társadalmi kockázatok fölött. Mivel azonban azóta „újabb kockázatok” fenyegetnek, föl kell tennünk magunknak a kérdést: jóllehet szokás rájuk úgy tekinteni, mint elkerülhetetlen végzetre (Anthony Giddens szavaival élve²⁴ mint „a modernitás alapvető jellegzetességére egy egyénekből álló társadalomban”), de vajon fölbukkanásuknak nincs-e valamilyen társadalmi és politikai dimenziója? Egy individuumokból összetevődő társadalom szerves tartozékát jelen-

23 Lásd Anthony Giddens, *Les Conséquences de la modernité*, Paris, L'Harmattan, 1994.

24 A. Giddens, *Modernity and Self-Identity*, Stanford University Press, 1991, 224.

tik-e, vagy pedig olyan gazdasági és politikai választások következményei, melyek kapcsán megállapítható, hogy kiket terhel a felelősség? Nagyon sok ilyen kockázat (környezetszennyezés, üvegház-hatás stb.) ugyanis értelmezhető a természetes egyensúlyokat – a termelékenység féktelen növelése és bolygónk forrásainak esztelen kizsákmányolása következtében – fölborító bumeráng-effektusnak. Hasonlóképpen pontatlan lenne Ulrich Beck nyomán azt állítani, hogy ezek a „kockázatok” nem ismernek osztálykorlátokat, ha úgy tetszik, „demokratikusan” fenyegetnek mindenkit. Egészen biztos például, hogy a leginkább környezet-szennyező iparágakat előszeretettel telepítik a fejlődő országokba, és döntően azok a népelemek vannak kitéve káros hatásaiknak, amelyek a leginkább meg vannak fosztva a higiéniét és a biztonságukat szavatoló, a károkozás megelőzésére vagy az okozott károk helyreállítására lehetőséget nyújtó eszközöktől. Ezeknek a „kockázatoknak” az eloszlásában kiáltó igazságtalanságokra bukkanhatunk, főként ha világméretben vetjük föl a problémákat – márpedig ezen a szinten kell fölvetnünk őket, hiszen figyelembe kell vennünk az összefüggést az ilyen típusú károk terjedése és a globalizáció működésmódja között.

Kockázatok helyett (még ha „új típusúak” legyenek is) valószínűleg célszerűbb *károkról* vagy *ártalmakról* beszélnünk. Ez nem azt jelenti, hogy ne lehetnénk úrrá fölöttük, csak azt, hogy másfélének kell lennie a megfelelő riposztanak, mint azoknak a módszereknek, amelyek a klasszikus társadalmi kockázatok leküzdésében alkalmasnak mutatkoztak. Gondolom, mindenki számára elég világos, hogy ha egy erősen környezet-szennyező iparág a harmadik világ valamely különösen hátrányos helyzetű régiójában ver tanyát, és ott kizsákmányolhatja az olcsón rendelkezésre álló munkaerőt, akkor ennek kivédésére nem az a megfelelő reakció, hogy a bennszülött lakosságot erőszakkal rákényszerítjük: a kockázatokat megosztandó, kössön biztosítást a bekövetkező ártalmak ellen. Megfelelő válasznak sokkal inkább az lenne tekinthető, hogy betiltuk a kizsákmányolásnak ezeket az új, „planetáris” formáit, vagy legalábbis olyan szigorú szabályozásokat tegyünk kötelezővé az ezekből hasznot húzó multinacionális vállalatok számára, amelyek összeegyeztethetők a fejlődés tartós fenntarthatóságának követelményeivel. Így például olyan transznacionális politikai intézményeket hozhatnánk létre, amelyek elegendő hatalommal rendelkeznek ahhoz, hogy korlátokat szabjanak a profitszerzési dühnek, és képesek lennének domesztikálni a világpiacot.

PRIVATIZÁLJUK VAGY KOLLEKTIVIZÁLJUK-E A KOCKÁZATOKAT?

Jelenleg híjával vagyunk az ilyen intézményeknek, így aztán jószerével védtelennek bizonyulunk a fentebb leírt ártalmakkal szemben. De legalább kezdjük el megkövetelni, hogy a napjainkban fölbukkanó problémák sajtószerűségét, illetve annak vizsgálatát, hogy kik a felelősek ezekért a rendszerint „elkerülhetetlennek” minősített problémákért, ne miszsolják el a kockázat kvázi-metafizikájára való hivatkozással. A kockázat egyetemleges, illetve differenciálatlan jellegét hangsúlyozó ideológiára („rizikótársadalom”, „kockázat-kultúra”, s effélék) manapság privi-

legizált elméleti referenciaként hivatkoznak különösen olyankor, amikor valaki vádlón rá kíván mutatni, mennyire elégtelenek és avított idejétmúltak a klasszikus védelmi eljárások, illetve hogy mennyire tehetetlen az állam az új gazdasági helyzet kihívásaival szemben. Ezzel szemben alternatívát, úgymond, nem jelenthet más, mint a magánbiztosítások föl-futtatása. Így válik érthetővé, hogyan is történhetett meg, hogy a biztosítási eszmének a neoliberais áramlaton belüli bajnokai egy csapásra lelkes szószólói lettek Ulrich Beck vagy Anthony Giddens nézeteinek, nem egyszer akár túl is licitálva őket. François Ewald és Denis Kessler például, meglepő pálfordulattal, hajlamosak a kockázati tényezőben – mintegy antropológiai dimenziót kölcsönözve annak – „az egyén kvalitásának mércéjét”, „minden dolgok mértékét” fölfedezni, mintha a kockázat, mely az embertől független esemény bekövetkeztének valószínűsége, alkotóeleme lehetne magának az individuumnak.²⁵ A kockázatnak efféle „naturalizálását” Ernest-Antoine Seillières a nevetségességig fokozza, amikor az emberiséget egyszerűen két csoportra osztja: rizikofilekre és rizikofóbokra, azaz kockázatkeresőkre és kockázatkerülőkre.²⁶ Sőt, a kockázatok elszaporodásának hangsúlyozása együtt jár a közösségi hovatartozásaiból kiszakadt, kiilleszkedett (Giddens a *disembedded* szót használja) ember fölmagasztalásával. Innentől kezdve az individuum a kockázatok embere, hajóját veszélyes szirtek és zátonyok közt kormányzó hajós, aki maga definiálja a kockázatokhoz való viszonyát. Ebbe a képbe persze nem nagyon fér bele a szociális állam és a biztosítási kötelezettség, az összes jogi garanciákkal. Szoros kapcsolat van a „kockázat-robbanás”, a társadalmi gyakorlat hiperindividualizációja és a biztosításkötések privatizációja között. Ha a kockázatok a végtelenségig szaporodnak, s ha az egyénnek egyedül kell szembefordulnia velük, a magára hagyott individuumra marad az a feladat, hogy *magánemberként* biztosítsa magát – ha képes erre. Ettől kezdve a kockázatok fölötti uralom nem közösségi vállalkozás, hanem individuális stratégia; a magánbiztosítók jövőjét a kockázati tényezők elszaporodása pedig automatikusan biztosítja – ugyanis gyakorlatilag telíthetetlennek bizonyuló piacot kínál a biztosító-társaságoknak.

A másik módja annak, hogy szembenézzünk ezzel a helyzettel, az lehet, ha rávilágítunk a biztonsághiány új tényezőinek társadalmi dimenzióira, s fölteszük magunknak a kérdést, hogyan lehetne közösségi módszerekkel föllépni ellenük. Nem árt, ha tisztában vagyunk vele: manapság rendkívül nehéz ennek a feladatnak megfelelni. Ami azokat a jelenségeket illeti, melyeket a szó szokott értelmében vett „kockázatok” helyett célszerűbbnek látszik a jelenlegi gazdasági és társadalmi fejlődés teremtette, korábban ismeretlen „ártalmaknak” tekinteni, e nehézségek elég nyilvánvalóak. Jóllehet egyre inkább tudatára ébredünk, milyen károkat okoz a vadglobalizáció (lásd a „Másik világot!” követelő mozgalmak szimpatizánsainak egyre növekvő számát), egyelőre még igen messze vagyunk attól, hogy sikerült legyen kigondolnunk, mik is lenné-

25 François Ewald, Denis Kessler, „Les nocés du risque et de la politique”, *Le Débat*, no 109, 2000. április–május.

26 Interjú. In: *Risques*, no 43, 2000. szeptember.

nek azok a nemzetközi intézmények, amelyek szellemükben különböz-
nének a Nemzetközi Valutaalaptól, a Világbanktól, vagy a Világkereske-
delmi Szervezettől, s képesek lennének tiszteletben tartani a világmére-
tekben érvényre juttatandó ökológiai és társadalmi követelményeket.²⁷ E
problémák túlságosan bonyolultak, így itt még akkor sem vállalkozha-
tunk érdemi elemzésükre, ha nagyon is beletartoznak abba az új formák-
ban fölvetődő problematikába, hogy milyen védelmeket kellene ma ki-
fejleszteni. De a klasszikus társadalmi kockázatokkal kapcsolatban is fi-
gyelmeztettünk már arra, hogy mennyire megrendültek azok a kollektív
védelmi rendszerek, amelyek a bérmunka társadalmában még lehetsé-
gessé tették ezek kezelését. Ez a helyzet lényegében visszafordíthatatlan.
Nem lehet visszatérni a korábbi közösségi szabályozások egyszerű res-
taurációjához, hiszen azok az ipari kapitalizmus ugyancsak kollektív ter-
melési formáinak, illetve azok nemzetállami keretek között zajló vezér-
lésének feleltek meg. A kapitalizmus friss keletű mutációja (a piac glo-
balizálódásától a konkurenciaharcok kiéleződéséig) magával hozza a
dekollektivizálásnak ezeket a formáit, rákényszeríti a munkaerőt, hogy
megtanuljon mozgékonyvá válni, s ezen túlmenően is radikálisan fölforgatja
a társadalmi tapasztalat nagy szektorait. Nem szabad alábecsül-
nünk ezeket a változásokat, inkább azt a nehezen megválaszolható kér-
dést kell föltennünk magunknak: a védelemnyújtásnak vajon milyen for-
mái összeegyeztethetők a termelőerőknek és termelési viszonyoknak
azokkal a megrázkódtatásaival, amelyeknek tanúi vagyunk.

Egy másik alapvető oka is van annak, miért nem szabad a védelmi
rendszerek aktuális krízisét véletlen „kisiklásnak” vagy időleges problé-
mának tekintenünk. A védelmi rendszerek kiépítése az egyén státusában
is lényegi – és ugyancsak visszafordíthatatlan – változásokat eredménye-
zett. A paradoxon, melyre mások mellett Marcel Gauchet is rámutatott,
lényegében a következő. A szociális állam egyre növekvő befolyása –
annak következtében, hogy konzisztens közösségi védelmeket nyújtott
az egyénnek – az *individualizálódás nagy erejű hatótényezőjének bizonyult*. A
„megsegítés garanciája”,²⁸ melyet az állam szavatol, fölszabadítja az
egyént mindazok alól a „közbülső” közösségektől való függések alól,
amelyek árán hozzájuthatott ahhoz, amit egy helyütt „kebelbéli védelem-
nek” neveztem. Így tehát, legalábbis tendenciájában, az egyén „eloldó-
dik” tőlük, ezzel párhuzamosan az állam válik legfőbb támaszává, vagyis
védelmeinek legfőbb szolgáltatójává. Amikor ezeken a védelmeken re-
pedések keletkeznek, az egyén egyszerre sebezhetővé válik, egyszer-
smind követelőzővé is, hiszen megszokta, hogy védve van, és mardossa
a védettség elvesztésétől való félelem. Nem túlzás azt mondanunk, hogy
a mi „társadalmi természetünknek” már kiiktathatatlan része a megvé-

27 A nagy nemzetközi szervezeteken belül jelenleg valószínűsíthetően a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet az, amely leginkább képviseli ezt a szemléletet. Befolyása azonban sajnos nem említhető egy napon a Nemzetközi Valutaalapéval.

28 Marcel Gauchet, „La société d’insécurité”, in J. Donzelot (szerk.), *Face à l’exclusion: le modèle français*, Paris, Le Seuil, 1991. Jól látta ezt már Durkheim is, akit igazságtalanul vádolnak azzal, hogy a közösségi kényszerek súlya alatt összeroppantotta volna az individuumot. „Az igazság az, hogy az állam fölszabadította az egyént (...) Individualizmus és etatizmus egy ütemre lépve fejlődött” (*Revue philosophique*, no 48, 1899).

dettség szükséglete. Úgy is mondhatnánk, a biztonság második természetünké vált, ha ugyan nem eredendő természeti állapotunkká. Ez éppen az ellenkezője annak a vízióknak, melyet Hobbes vázolt fel a modernitás kezdetén. De ez a fordulat azért következhetett be, mert az állam egyre több és több biztonságteremtő rendszert keltett életre, míg nem aztán az egyén természeti adottságként interiorizálta létezésüket. Vagyis azért, mert az állam szociális nemzetállamként alapjában sikerrel tett eleget feladatának. Természetesnek tartjuk, hogy védelemmel élvezzünk, ami lényegében egyet jelent azzal, hogy természetesen tartjuk elvárni az államtól, hogy biztosítsa az ehhez szükséges védelmeket. Most pedig egyszerre csak azt kell látnunk, hogy ezek szétfoszlanak, s mindez mintha megállíthatatlan, visszafordíthatatlan lenne.

Kétségtelenül naivitás azt gondolni, hogy a hajdani *status quó*t fönn lehet tartani, netán vissza lehet állítani. A modernizmus elkötelezettjei teljes joggal vetik ezt újra meg újra azok szemére, akik nosztalgiát éreznek a „múlt idők” iránt. De épp ily naiv az az elképzelés is, mely szerint a védelmek kiiktatása „fölszabadítaná” az egyént, aki – úgymond – egyébre se vár, mint hogy egyszer már végre kibontakoztathassa képességei teljességét. Ez a naivitás az uralkodó neoliberális ideológia sajátja. Emez ugyanis elfelejt számot vetni azzal a mellőzhetetlen ténnyel, hogy a modern individuum profilját az állami szabályozásrendszerek rajzolták ki. A modern individuum – ha szabad így fogalmazzunk – egyszerűen képtelen a saját lábán megállni, mivel lényét teljesen és tökéletesen átjárnak és átítatják a biztonságteremtés szociális állam által életre hívott kollektív rendszerei. Hacsak nem a természeti állapothoz – vagyis a tökéletes biztonságvesztés állapotához – való visszatérés ötletét szorgalmazzuk, a jelenlegi védelmekkel szemben fölhozható kételyeknek éppen nem a kiiktatásukhoz kell elvezetniük, hanem az új helyzethez igazodó továbbfejlesztésükhöz.

Fordította Léderer Pál

NEMÉNYI MÁRIA – TAKÁCS JUDIT

Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon*

Az elmúlt évtized európai empirikus kutatásai azt mutatják, hogy Magyarország azon országok közé tartozik, ahol nagyon erőteljesen elutasítják a bevándorlókat és általában az idegeneket. Tanulmányunkban a European Social Survey keretében 2002 és 2003 folyamán felvett adatokat elemeztük annak szándékával, hogy bemutassuk a vizsgált 22 európai ország – és köztük különösen Magyarország – jellemzőit a befogadás és az idegenellenesség dimenzióiban. E vizsgálat elsősorban azt bizonyította számunkra, hogy a migrációtól való félelem sokkal inkább jellemzi Európa szegényebb országait, mint a gazdagabbakat, inkább jellemzi a később csatlakozókat, mint az Unió alapítóit, és inkább jelen van ott, ahol a migráció kevésbé jellemző, mint azokban az országokban, ahol az idegenek befogadásának több évtizedes, vagy akár évszázados hagyománya van. Azokban az országokban, ahol fennmaradt a diktatúra, ahol a nemzeti sérelmek összekapcsolódtak a más hatalmaktól való fenyegetettség érzésével, kevésbé tapasztalható a nyitottság a világ sokféleségének elfogadásában. Így nem véletlen, hogy a menekültstátusért folyamodók és általában a bevándorlás megítélésében Magyarország – más poszt-szocialista országokkal, illetve Görögországgal együtt – kifejezetten rosszul szerepelt.

Tanulmányunkban a European Social Survey (ESS)¹ 2002 és 2003 folyamán 22 európai országban (N = 42 359) végzett felmérésének az idegenellenességgel, illetve a befogadással kapcsolatos attitűdöket firtató kérdéseit elemezzük, különös tekintettel a magyar adatokra. Az International Social Survey Program² keretében 1995-ben és 2003-ban végzett vizsgálatok eredményei szerint a vizsgált 23, illetve 22 ország közül Magyarország is azon országok közé tartozik, ahol nagyon erőteljesen elutasítják a bevándorlókat és általában az idegeneket. 2003-ra ugyan va-

* Szeretnénk köszönetet mondani Bartha Attilának az adatok elemzésében nyújtott segítségért.

1 <http://www.europeansocialsurvey.org/>

2 <http://issp.org>

lamennyivel mérsékeltebbé vált a magyar idegenellenesség mértéke, de továbbra is Magyarország a bevándorlók és az idegenek befogadását leginkább elutasító országok egyikének mutatkozik az európai mezőnyben.

Elemzésünk első fázisában abból a szempontból tekintettük át az e tárgykörbe tartozó 58 kérdést, hogy milyen a válaszok eloszlása, milyenek az átlag- és a mediánértékek az egyes kérdéseknél, illetve megnéztük, melyek azok az országok, illetve országcsoportok, amelyek átlag- illetve mediánértékei szélsőségesen eltértek a többségtől, akár pozitív, akár negatív irányban. A jelentős véleménybeli eltérések jelzésértékűek lehetnek, és nemcsak az egyes országok vagy országcsoportok jellemzőinek vonatkozásában, hanem annyiban is, hogy magára a kérdésre is felhívják a figyelmet, hiszen valószínűsíthető, hogy fontos témakörökre utalnak.

Az elemzés megkönnyítése érdekében a kutatásban részt vevő huszonkét országot a következőképpen csoportosítottuk: a poszt szocialista országok csoportjába került Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovénia; a dél-európai országok közé Görögország, Olaszország, Portugália és Spanyolország; az észak-európai országok közé Dánia, Finnország, Norvégia és Svédország. A legnagyobb csoport a nyugat-európai lett: ide soroltuk Angliát, Belgiumot, Franciaországot, Hollandiát, Írországot és Luxemburgot. Végül kialakítottunk egy általunk középnyugat-európainak nevezett csoportot, melybe Ausztria, Németország és Svájc került. Ez utóbbi kategória tulajdonképpen tekinthető a nyugat-európai kategória alcsoportjának, mégis úgy gondoltuk, hogy – különösen a gyarmatbirodalmak hiányával kapcsolatos – történeti jellemzőik és a német nyelvhasználattal összefüggő kulturális homogenitásuk miatt érdemes megkülönböztetni ezeket az országokat a nyugat-európai fősoporttól. Izraelt egyik országcsoportba sem osztottuk be, hanem kizárólag önállóan vizsgáltuk.

Vizsgálatunk második szakaszában azt vizsgáltuk, hogy vajon a jellemző válaszok alapján kirajzolódna-e jellegzetes, egymástól erősen elkülönülő attitűddel rendelkező csoportok; ennek megállapítására klaszterelemzést végeztünk. Az elemzés első fázisában különösen fontosnak mutatkozó témakörökkel kapcsolatos öt változó alapján négy klaszter rajzolódott ki, melyek a befogadás és az idegenellenesség dimenzióiban négy fő attitűdtípust jelöltek ki. Az első típusba a vizsgált sokaság 41 százaléka sorolódott, ezt a csoportot mérsékelt gazdasági fenntartásokkal jellemezhető *befogadó* típusnak nevezhetjük. A második típusba az a – 27 százaléknyi – válaszoló került, akiket ugyan nem jellemeznek rasszista alapú fenntartások a bevándorlókval szemben, mégis általában *inkább elutasító*nak tekinthetők. A következő csoportba a válaszolóknak az a 20 százaléka sorolható, akik ugyan *inkább befogadóak*, de akiknek rasszista alapú fenntartásaik vannak az idegenekkel szemben. Végül a válaszolók 12 százalékát *elutasító* típusnak tekinthetjük, akikre a rasszista (fajelméletet kreáló) fenntartások is jellemzőek.

1. A befogadás általános szempontjai

Első lépésként azt vizsgáltuk, mennyire fontosak a kérdőívben megadott különböző szempontok a bevándorlók befogadása és letelepedése szempontjából. Azt láttuk, hogy a huszontkét ország összes válaszolóját figyelembe véve a legkevésbé fontos szempont a bevándorló fehér bőrszíne volt (tíz-es skálán 1-es medián- és 2,4-es átlagértékkel). Ezután a bevándorló jó anyagi helyzete következett (medián: 3; átlag: 3,3), ezt követte a keresztény kultúrához tartozás (medián: 3; átlag: 3,7), majd pedig az a szempont, hogy legyenek a bevándorlónak az adott országban közeli rokonai (medián: 6; átlag: 5,4). A kritériumok sorában az iskolai végzettség (medián 7; átlag: 6,3), a befogadó ország munkaerőpiacán szükséges szaktudás (medián 7; átlag: 6,7) és nyelvismeret következett (medián 8; átlag: 6,7). Végül a legfontosabbnak az a kritérium tűnt, hogy a bevándorló elfogadja a válaszoló hazájában uralkodó helyi szokásokat (medián: 8; átlag: 7,5). Az átlagértékek azonban a legtöbb szempontot érintően jelentős eltéréseket fedtek el az egyes országok illetve az országcsoportok között. Svédország például majdnem minden kérdés megítélésében az átlagosnál jóval befogadóbbnak, míg Görögország az európai országok átlagához képest jóval elutasítóbbnak mutatkozott. Az átlagosnál befogadóbb attitűdök jellemezték több kérdésben is Norvégiát és Luxemburgot, az elutasítóbb attitűddel gyakran jellemezhető országok között pedig feltűnt még Izrael, Magyarország és Csehország.

A befogadás szempontjainak megítélése során az egyes országok között tapasztalt jelentős eltéréseket a következő táblázatban foglaltuk össze:

1. 1. táblázat A befogadás szempontjai fontossági sorrendben (0 = egyáltalán nem fontos; 10 = nagyon fontos) – az átlagtól jelentősen eltérő országok jelölésével

A befogadás szempontjai	Átlag [medián]	Jelentős eltérés az átlagtól a befogadás irányában	Jelentős eltérés az átlagtól az elutasítás irányában
Fogadja el a szokásokat	7,5 [8]	Írország 6,6 [7] Norvégia 6,5 [7] Lengyelország 6,5 [7] Portugália 7,1 [7]	Magyarország 8,9 [10] Belgium 8,2 [9] Csehország 8,2 [9] Görögország 8,1 [9] Szlovénia 7,9 [9]
Beszélje a nyelvet	6,7 [8]	Svédország 4,4 [4] Spanyolország 5,4 [6] Portugália 6,5 [6]	Izrael 5,3 [10]
Szükséges szaktudás	6,7 [7]	Svédország 4,9 [5] Norvégia 5,9 [6]	Görögország 8,2 [9] Magyarország 8,1 [9] Portugália 7,5 [8] Csehország 7,4 [8] Izrael 7,1 [8] Németország 7 [8] Finnország 6,9 [8]

A befogadás szempontjai	Átlag [medián]	Jelentős eltérés az átlagtól a befogadás irányában	Jelentős eltérés az átlagtól az elutasítás irányában
Iskolai végzettség	6,3 [7]	Svédország 4,6 [5] Norvégia 5,1 [5] Hollandia 5,7 [6] Olaszország 5,7 [6] Portugália 6 [6]	Görögország 7,7 [8] Izrael 6,8 [8]
Közeli rokonság	5,4 [6]	Luxemburg 4,3 [5] Svédország 4,4 [5] Olaszország 4,4 [5] Ausztria 4,7 [5] Hollandia 4,9 [5] Írország 4,9 [5] Norvégia 4,9 [5] Németország 5 [5] Belgium 5,1 [5] Dánia 5,2 [5]	Izrael 6,6 [8] Görögország 6,6 [7] Portugália 6,5 [7] Lengyelország 6,3 [7] Csehország 6,1 [7]
Keresztény kultúra	3,7 [3]	Luxemburg 2,0 [0] Svédország 2,3 [1] Németország 2,5 [2] Hollandia 2,6 [2] Belgium 2,8 [2] Svájc 2,9 [2]	Izrael 7,4 [9] Görögország 5,9 [6,5] Lengyelország 4,9 [5] Magyarország 4,7 [5] Olaszország 4,5 [5]
Jó anyagi helyzet	3,3 [3]	Luxemburg 0,9 [0] Svédország 1,8 [0] Svájc 1,9 [1]	Portugália 6,8 [7] Franciaország 5,6 [6] Izrael 5,3 [6] Görögország 4,5 [5] Lengyelország 4,1 [5]
Fehér bőrszín	2,4 [1]	Luxemburg 0,8 [0] Svédország 1,3 [0] Németország 1,5 [0] Dánia 1,83 [0]	Magyarország 4,1 [4] Csehország 3,7 [3] Görögország 3,6 [3]

Az országcsoportok vizsgálata alapján a befogadási kritériumok fontosságának tekintetében a poszt-szocialista országok és a dél-európai országok között komoly hasonlóságot lehetett felfedezni: az európai átlagértékekkel összevetve mindkét országcsoportban kiemelt fontosságot tulajdonítottak a fehér bőrszínnek, az anyagi háttérnek, a keresztény kulturális hagyomány követésének és a szaktudásnak. E közös jellemzők mellett a helyi szokások tisztelete a poszt-szocialista országokban tűnt az összes országcsoport közül a legfontosabbnak. Dél-Európában viszont az európai átlaghoz képest a nyelvismeret kevésbé hangsúlyozott szempontként jelent meg. Az európai mezőny legbefogadóbb országcsoportjának az észak-európaiak mutatkoztak: az átlagosnál kevésbé fontosnak tartották az anyagi háttérrel, a rokoni szálak meglétét, a szakértelmet, a nyelvismeretet, és a megfelelő iskolai végzettség fontosságának egész Európában ők tulajdonítottak a legkisebb jelentőséget. Az

TANULMÁNY

északiakkal sok hasonlóságot mutattak a nyugat-európaiak, bár az utóbbiak számára a keresztény kulturális háttér kisebb, míg a megfelelő végzettség nagyobb jelentőséggel bírt. Fontos megemlíteni, hogy az Ausztriát, Németországot és Svájcot magában foglaló közép-nyugati csoport preferenciái szinte teljesen megegyeztek a nyugat-európaiakkal, az egyetlen lényeges különbséget itt a fehér bőrszín teljesen lényegtelen szempontként való megítélése jelentette.

Az országcsoportok mediánértékeinek összehasonlításából adódó eltéréseket a következő táblázat tartalmazza.

1. 2. táblázat A befogadás szempontjainak mediánértékei fontossági sorrendben országcsoportok szerint (0 = egyáltalán nem fontos; 10 = nagyon fontos)

Befogadási szempont	22 ország	Poszt-szocialista	Dél-Európa	Észak-Európa	Nyugat-Európa
Bőrszín	1	2	2	1	1
Gazdagság	3	4	5	2	2
Keresztény háttér	3	5	5	3	2
Rokonság	6	6	6	5	5
Végzettség	7	7	7	6	7
Szaktudás	7	8	8	7	7
Nyelvismeret	8	8	7	7	8
Helyi szokások	8	9	8	8	8

Magyarországgal és Görögországgal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a fehér bőrszín, a helyi szokások követése és a kívánatos szaktudás fontosságának megítélése szempontjából saját országcsoportjukból – a poszt-szocialista illetve a dél-európai országok közül – is kiemelkedtek: a mediánértékek vizsgálata azt mutatta, hogy e három szempont nemcsak az európai, hanem az országcsoportokon belüli összehasonlításban is átlagon felüli fontosságú a magyar és a görög válaszadóknak. Csehország – bár mérsékeltebben, mint Magyarország – szintén kitűnt a fehér bőrszínnek tulajdonított fontossággal a poszt-szocialista országok közül. Ugyanakkor a svéd válaszadók azzal emelkedtek ki, hogy a többi észak-európai országgal összehasonlítva is kisebb fontosságot tulajdonítottak a bevándorlók fehér bőrszínének, anyagi hátterének, keresztény kulturális hátterének, megfelelő iskolai végzettségének és szaktudásának.

1. ábra *A fehérbőrű bevándorlók előnyben részesítésének támogatottsága (átlagértékek)*

A befogadás kontextusában fontos utalni arra az általános kérdésre, melytől firtatta, vajon az ország jobb vagy rosszabb hely lett-e a bevándorlás következtében. Az összes válasz mediánértéke 5, átlaga pedig 4,8 volt (egy tízes skálán, ahol a 0 jelezte azt a véleményt, hogy az ország rosszabb hely lett, és a 10 azt, hogy jobb). Az európai átlagtól nagymértékben eltért pozitív irányban Svédország 6,2-es értékkel (medián: 6), negatív irányban pedig Görögország 3,4-es (medián: 3) és Portugália 3,9-es (medián: 4) értékkel. Az országcsoportok vizsgálata azt mutatta, hogy egyedül a dél-európaiak hajlottak a rosszabb helyzetértékelésre: a dél-európaiak 4-es mediánértékén kívül az összes ország mediánértéke 5 volt.

Ugyanakkor a bevándorlás kultúragazdagító hatásának értékelését jelezte *A bevándorlás inkább elnyomja vagy gazdagítja a befogadó ország kulturális életét?* kérdésre adott válaszok 5,8-as (medián: 6) átlagértéke. Ettől nagymértékben eltért Finnország (átlag: 7,3; medián: 8), Luxemburg (át-

lag: 7,2; medián: 8) és Svédország (átlag: 7,1; medián: 7), ahol a bevándorlást inkább a kulturális gazdagodás szinonimájaként érzékelték, míg Görögország 3,6-es átlagértéke (medián: 4) arra utalt, hogy a görög válaszolók a bevándorlás által inkább veszélyeztetve érezték saját kulturális értékeiket. E kérdést az észak-európai országokban az átlagosnál kedvezőbben, míg a dél-európai és a posztszocialista országokban kedvezőtlenebbül ítélték meg: az észak-európai országok mediánértéke 7, a délieké és a posztszocialistáké 5–5 volt.

Három további kérdés vizsgálta a bevándorlásnak a befogadó ország kultúrájára tett hatását a különböző állításokkal való egyetértés arányában (ahol az 1-es érték a teljes egyetértést, az 5-ös pedig a teljes elutasítást jelezte). Ezek a kérdések az országok túlnyomó többségében hasonló állásfoglalásra készítették a válaszadókat. Minden országban nagyfokú egyetértés mutatkozott abban, hogy *jó az országnak, ha a lakói azonos nyelvet beszélnek* (átlag: 1,7; medián: 2) és fontos az *azonos hagyományok követése* (átlag: 2,6; medián: 2). Míg annak megítélése, hogy *jó-e, ha az országban többféle vallásúak az emberek*, amellet, hogy általában kisebb jelentőségűnek tűnt a másik két kérdéshez képest (átlag és medián: 3), már nagyobb különbségeket jelzett az országok között. Görögország (átlag: 3,6; medián: 4), Norvégia (átlag: 3,5; medián: 4) és Lengyelország (átlag: 3,4; medián: 4) válaszadói szemmel láthatóan az európai átlagnál kedvezőtlenebbül, míg Franciaország (átlag: 2,4; medián: 2), Hollandia (átlag: 2,6; medián: 2), Írország (átlag: 2,7; medián: 2), Anglia (átlag: 2,7; medián: 2) és Svájc (átlag: 2,7; medián: 2) válaszadói kedvezőbben ítélték meg a többféle vallás együttélésének lehetőségét. E kérdések országcsoportok szerinti vizsgálatából kitűnt, hogy a nyelvismeretet mindenhol egyformán fontosnak tekintették, míg a többféle vallás elfogadásában a nyugat-európaiak, az azonos szokások és hagyományok követésének fontosságában pedig a dél-európai és a posztszocialista országok emelkedtek ki.

A társadalmi befogadás hatékonyságát fokozhatja a bevándorlók és a befogadó ország állampolgárai között érzékelt mérsékelt társadalmi távolság. Az azonos, illetve eltérő etnikai csoporthoz tartozó munkahelyi felettes, illetve a családba beházasodó személy elfogadására vonatkozó kérdések – a jól ismert Bogardus-skálából vett állításokat kölcsönözve – a társadalmi távolság mértékét illusztrálták az egyes országokban. Az összességükben kedvezőnek nevezhető eredmények szerint a vizsgált országokban a külföldi bevándorló főnök kevésbé okozott problémát a válaszolóknak, mint a családba való beházasodás. Ez magyarázható azzal, hogy egy közelebbi társadalmi kapcsolat lehetősége valamivel nagyobb idegenkedést vált ki, mint egy formális viszony eshetősége. Az átlagértékek mindkét esetben mégis arra utaltak, hogy az elutasítás nem jelentős, a válaszok inkább a befogadás irányába mutattak. Az országcsoportok szerinti vizsgálat arra a tendenciára hívta föl a figyelmet, hogy a dél-európai és a posztszocialista országok mindenhol egy kissé kevésbé elfogadóak, mint az észak- és nyugat-európaiak: egyedül a más etnikumú házastárs elfogadása kérdésében figyelhettük meg azt, hogy az észak-európaiak és az Ausztriát, Németországot, valamint Svájcot magában foglaló közép-nyugat-európaiak kiemelkedtek, míg a nyugat-európaiak a

dél-európaiakhoz és a posztszocialista országokhoz hasonlóan az átlagos szinten maradtak.

Néhány ország válaszadói e kérdésekre is következetesen a többiek átlagától jelentősen eltérő véleményt fogalmaztak meg: az átlagértékektől való eltérés mértéke és a válaszban kifejeződő élesen elutasító attitűd miatt érdemes kiemelni az izraeli, a görög és a cseh válaszokat, míg az átlagnál jóval elfogadóbb attitűdök miatt Luxemburgot, Svédországot és Ausztriát. (Meg lehet még jegyezni, hogy a bevándorlók befogadásának szempontjai közül a többi országhoz képest a fehér bőrszínnek legnagyobb fontosságot tulajdonító magyar válaszadók itt nem tűntek ki a nemzetközi mezőnyből az eltérő etnikumú munkahelyi felettes, illetve házastárs fokozott elutasításával: sőt az adatok szerint a magyar válaszadókat jobban zavarná egy eltérő etnikumú főnök, mint ha egy közeli rokonuk más etnikumú házastársat választana.)

1. 3. táblázat Társadalmi távolság mérése: azonos vagy eltérő etnikumú bevándorló elfogadása főökként vagy közeli rokon házastársaként (0 = egyáltalán nem zavarná; 10 = nagyon zavarná)

Kérdés	Átlag [medián]	Az átlagtól való eltérés a befogadás irányában	Az átlagtól való eltérés az elutasítás irányában
Zavarná-e az azonos etnikumú bevándorló mint főnök?	2,6 [2]	Luxemburg 1,0 [0] Svédország 1,5 [0] Ausztria 1,9 [0]	Izrael 3,8 [3] Görögország 3,7 [3] Szlovénia 3,5 [3] Olaszország 3,3 [3] Csehország 3,1 [3]
Zavarná-e az azonos etnikumú bevándorló mint közeli rokon házastársa?	2,5 [1]	Luxemburg 0,8 [0] Svédország 1,6 [0] Ausztria 1,8 [0]	Izrael 4,1 [3] Görögország 3,5 [3] Csehország 3,5 [3]
Zavarná-e az eltérő etnikumú bevándorló mint főnök?	3,2 [2]	Svédország 1,8 [0] Luxemburg 2,0 [0] Ausztria 2 [0]	Görögország 5,0 [5] Izrael 4,8 [5] Csehország 4 [4] Olaszország 3,7 [4]
Zavarná-e az eltérő etnikumú bevándorló mint közeli rokon házastársa?	3,6 [3]	Ausztria 1,8 [0] Luxemburg 2,4 [0] Svédország 2,4 [1]	Izrael 6,1 [7] Görögország 4,9 [5] Csehország 5,0 [5]

A társadalmi távolság témaköréhez kapcsolhatók az etnikailag homogén társadalmi környezet preferálására vonatkozó kérdések. Ezek egyike azt firtatta, hogy az egyes országok válaszolói számára egy etnikailag homogén, vagy éppen több etnikum egymás mellett élésével jellemezhető társadalmi környezet lenne-e inkább kívánatos, a másik pedig a válaszadók jelenlegi lakókörnyezetének etnikai összetételére kérdezett rá. Az etnikailag homogén környezet kiemelt preferálása jellemezte a magyar válaszadókat, míg Svájcban és Svédországban ez a szempont kifejezetten

TANULMÁNY

lényegtelennek tűnt. Ugyanakkor Izraelben az etnikailag heterogén lakókörnyezet tűnt különösen kívánatosnak. A lakókörnyezet valóságos etnikai összetétele a legtöbb országban hozzávetőlegesen megfelelt az ideálisnak véltnek. Ám itt is kiemelhető két ország: Magyarország, ahol az eredmények arra utaltak, hogy a jelenlegi lakóhelyüket többen cserélnék etnikailag homogénebb környezetre; valamint a magyar jellemzőkkel ellentétes tendenciát képviselő Svédország, ahol az etnikailag homogén környezetben élők aránya meghaladta azokat, akik számára az ilyen lakóhely tűnt ideálisnak.

Az etnikailag homogén társadalmi környezet kívánatosságát illusztrálták azok a kérdések is, amelyek arra kérdeztek rá, hogy mennyi bevándorló barátja, illetve munkatársa van a válaszadónak. E válaszok értékelésénél különösen fontos volt figyelembe venni azoknak az arányát, akik több bevándorló barátról, illetve kollégáról számoltak be, hiszen jól ismert pszichológiai összefüggés, hogy egy idegen csoport tagjaival való találkozás lehetősége, az interakció gyakorisága és a személyes jó viszony pozitívan befolyásolja a csoport egészére vonatkozó véleményeket is, így csökkentheti az előítéleteket és megakadályozhatja a sztereotip vélekedések kialakulását. Az eredmények arról tanúskodtak, hogy a korábban vizsgált – az 1. 1. számú táblázatban közölt – szempontok szerint a bevándorlást leginkább elutasító országok – mint Görögország és Magyarország – válaszadói közül feltűnően kevesen számoltak be arról, hogy több bevándorló barátjuk vagy kollégájuk lenne, míg az inkább befogadó attitűddel jellemezhető országok – mint Luxemburg és Svédország – válaszadói kiemelkedően nagy arányban barátkoznak, illetve dolgoznak együtt bevándorlókkal.

1. 4. táblázat *Bevándorló barátok*

Az átlagosnál több bevándorló barát	Az átlagosnál kevesebb bevándorló barát
Luxemburg, Svédország, Izrael	Görögország, Magyarország

1. 5. táblázat *Bevándorló munkatársak*

Az átlagosnál több bevándorló munkatárs	Az átlagosnál kevesebb bevándorló munkatárs
Svájc, Luxemburg, Izrael	Lengyelország, Görögország, Finnország, Spanyolország, Magyarország, Szlovénia

2. A bevándorlók elutasításának szempontjai

A vizsgált adatok tükrében úgy tűnt, hogy a bevándorlókat érintő elutasítás két legfontosabb szempontja a bevándorlás esetleges negatív gazdasági hatásaival és a bűnözés feltételezett növekedésével hozhatók

összefüggésbe. Az alábbiakban e két „veszélyforrás” megítélésére koncentrálnak.

A bevándorlás problémáját gazdasági kontextusba helyező kérdésekre egy ötös skálán lehetett válaszolni, ahol az 1-es a teljes egyetértést, az 5-ös pedig a teljes egyet nem értést jelentette. Azokkal az állításokkal, hogy *a bevándorlók segítenek betölteni azokat az állásokat, ahol hiány van, és a bevándorlók általában nagyobb mértékben rontják a szegények gazdasági kilátásait, mint a gazdagokét*, egységes egyetértés mutatkozott az összes válaszadó körében. A tartósan munkanélküli bevándorlók kiutasításával és a bevándorlók által okozott bérszínvonal-csökkenéssel kapcsolatos kérdésekkel azonban összességében kisebb egyetértést tapasztaltunk és árnyaltabb válaszokat találtunk. Az egyes országok válaszai közötti jelentősebb eltéréseket az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

2. 1. A bevándorlás megítélése gazdasági, munkaerő-piaci szempontok szerint az egyes országokban

Állítások	Átlag [medián]	Az átlagtól való eltérés a befogadás irányában	Az átlagtól való eltérés az elutasítás irányában
A bevándorlók hiányt töltenek be a munkaerőpiacon.	2,5 [2]	Nincs jelentős szóródás.	Nincs jelentős szóródás.
A bevándorlók rontják a szegények gazdasági kilátásait.	2,7 [2]	Nincs jelentős szóródás.	Nincs jelentős szóródás.
A tartósan munkanélküli bevándorlót ki kellene utasítani.	2,8 [3]	Svédország 3,7 [4] Dánia 3,4 [4]	Görögország 2,1 [2] Magyarország 2,2 [2] Csehország 2,2 [2] Szlovénia 2,6 [2] Portugália 2,6 [2] Anglia 2,6 [2] Lengyelország 2,7 [2]
A bevándorlók leszorítják az átlagbéreket.	2,9 [3]	Norvégia 3,6 [4] Dánia 3,5 [4] Hollandia 3,4 [4] Belgium 3,2 [4]	Görögország 1,9 [2] Magyarország 2,4 [2] Izrael 2,4 [2] Portugália 2,7 [2]

A dél-európai országok az átlagosnál nagyobb, míg az észak-európaiak kisebb mértékben értettek egyet a tartósan munkanélküli bevándorlók kiutasításával valamint a bevándorlás átlagbér-leszorító hatásával. Ugyanakkor az utóbbi állítással kapcsolatban a poszt-szocialista országok is kiemelkedő mértékben fejezték ki egyetértésüket.

Ugyanezt a témakört árnyaltabban közelítették meg azok – a szintén a bevándorlás és a munkaerő-piaci helyzet kapcsolatáról, illetve a bevándorlás gazdaságra gyakorolt hatásáról szóló – kérdések, melyek ellentétes állítások közötti választásra készítették a válaszadókat. A következő táblázatban összefoglaltuk az e kérdésekre adott válaszok átlag- és

TANULMÁNY

mediánértékeit az összes európai országra vonatkozóan, illetve kiemeltük az európai átlagtól mindkét irányban jelentősen eltérő országokat.

2. 2. A bevándorlás megítélése gazdasági, munkaerő-piaci szempontok szerint

A bevándorlókkal kapcsolatos állítás	Átlag [medián] (tízes skálán)	Az átlagtól való eltérés a befogadás irányában	Az átlagtól való eltérés az elutasítás irányában
<i>Elveszik a munkát, illetve munkahelyet teremtenek.</i>	4,5 [5]	Svédország 6,1 [6]	Görögország 2,8 [2] Magyarország 3,4 [4] Csehország 3,7 [4] Portugália 3,9 [4] Lengyelország 3,9 [4]
<i>Többet vesznek el (egészségügyi és szociális szolgáltatásból), mint amennyit adnak (adóban).</i>	4,2 [5]	Nincs jelentős szóródás.	Görögország 2,8 [3] Csehország 3,5 [3] Írország 3,7 [3]
A bevándorlás (általában) árt, illetve használ a gazdaságnak általában	5,0 [5]	Luxemburg 6,9 [7] Svájc 5,9 [6]	Görögország 3,6 [3]

Általánosságban azt tapasztaltuk, hogy a bevándorlás munkaerő-piaci veszélyeitől a posztoszocialista és a dél-európai államok jobban tartottak, mint a többi országcsoporthoz, a bevándorlás általános gazdasági hatásait azonban mindegyik országcsoporthoz egyöntetűen semlegesesen ítélte meg.

A bevándorlás és a bűnözés témakörét összekapcsoló kérdéseknél a súlyos bűncselekményt elkövető bevándorlók kiutasítására vonatkozó széles körű egyetértést jelezte a 2-es medián- és az 1,9-es átlagérték. Azzal a kérdéssel azonban, hogy a bevándorlók közül bármilyen bűncselekmény elkövetőjét ki kellene utasítani az országból, már közel sem volt ekkora az összhang a vizsgált országok között. Az állításra adott válaszok átlagértéke 2,7 (medián:3) volt, ettől azonban Dánia (átlag: 3,7; medián: 4), Luxemburg (átlag: 3,4; medián: 4) és Svédország (átlag: 3,3; medián: 4) jelentősen eltért toleránsabb véleményével, míg Magyarország (átlag: 1,7; medián: 1), Görögország (átlag:1,8; medián: 1) és Csehország (átlag: 1,9; medián: 1) éppen elutasító attitűdjével tűnt ki. E három utóbbi ország saját országcsoportján belül is kiemelkedett szigorúságával. Az országcsoporthoz közlő általánosan az észak-európaiak mutatkoztak a leginkább, a dél-európaiak és a posztoszocialista országok pedig a legkevésbé megengedőnek.

A bűnözéssel kapcsolatos témakörbe tartozott egy olyan ellentétes állítás-párra épülő kérdés, amely a bűnözés általános összefüggéseire vonatkozott, és azt firtatta, hogy vajon az adott ország válaszolói szerint nőtt-e vagy csökkent a bűnözés a bevándorlás hatására. A vizsgált sokaság általános megítélése szerint a bevándorlás és a bűnözés emelke-

dése között létezik összefüggés, ha nem is túl nagymértékben (átlag: 3,1; medián: 3). Az európai mezőnyből kiemelkedett Írország (átlag: 4,1; medián: 5), ahol a legkevésbé érezték e hatást jelentősnek, valamint Görögország (átlag: 1,9; medián: 1), Csehország (átlag: 2,8; medián: 2) és Magyarország (átlag: 2,7; medián: 2), ahol a legnagyobb jelentőséget tulajdonították a bűnözés és a bevándorlás összefüggéseinek.

2. ábra A bűnözés összekapcsolása a bevándorlással (átlagértékek, az alacsonyabb érték erősebb kapcsolatot tételez)

3. A bevándorlók és a menekültstátust kérők jogainak megítélése

A bevándorlóknak nyújtandó egyenlő jogok biztosításáról szóló állítás nem osztotta meg jelentősen az európai válaszadók véleményét: a 2,4-es átlagérték (medián: 2) ez esetben viszonylag széles körű egyetértést tart.

Ehhez hasonlóan, egyetértésük mértékének megjelölésével válaszoltak a megkérdezettek arra is, hogy a bevándorlókra milyen törvények vonatkoznak, hogyan szabályozzák az államok a bevándorlók és a többség viszonyát. Arra az állításra, hogy igény szerint biztosítani kellene a bevándorlóknak azt, hogy gyermekeik saját külön iskolákba járhassanak, az összes ország válaszolói együttesen 4-es medián- és 3,3-as átlagértékkel reagáltak: azaz a válaszadók többsége nem értett egyet ezzel a felvétellel. Mindössze három országban tapasztaltunk e kérdés kapcsán jelentős egyetértést: Görögországban, Lengyelországban és Portugáliában (mindhárom esetben 2-es mediánértékkel) – és ezekben az esetekben sem tudható, hogy a bevándorlók szegregálására irányuló törekvés vagy ép-

pen a kulturális különbözőség értéként való megőrzésének a fontossága húzódik meg a vélemények mögött. Azt a felvetést, hogy az országon belüli feszültségek csökkentése érdekében korlátozni kellene a bevándorlást, a válaszadók többsége semlegesén fogadta (átlag: 2,9; medián: 3). Csupán Svédország utasította el egyértelműen ezt a lehetőséget szembe-tűnő módon (átlag: 3,5; medián: 4), míg mind a négy posztszocialista ország egyöntetű egyetértését fejezte ki (2-es mediánértékkel).

A – bevándorlásból is adódó – kisebbségi helyzettel kapcsolatos törvényi szabályozást két további kérdés taglalta. Arra a kérdésre, vajon *jó-e egy országnak, ha van munkahelyi diszkriminációt tiltó törvénye, illetve olyan törvény, amely a kisebbségekkel szembeni gyűlölet szítását tiltja*, tízfokú skálán adhattak választ a megkérdezettek. A válaszadók döntő többsége mindkét esetben fontosnak ítélte e törvények létét (átlagok: 7,0; 7,2 – medián mindkét esetben: 8). A görög válaszadók azonban e kérdéseknél is kitűntek azzal, hogy a többi országhoz viszonyítva jóval kevésbé tartották fontosnak e törvények meghozatalát, bár az átlagértékek (átlag: 5,9; 6 – medián: 6; 7) itt is inkább a törvény elfogadását tükrözték.

Végül külön figyelmet érdemelt a bevándorlók egy meghatározott csoportjával kapcsolatos kérdéssor, mely a többség és kisebbség viszonyának jogi szabályozását tovább árnyalva arra vonatkozott, az egyes országok hogyan viszonyuljanak a menekültstátusért folyamodókhoz. Az alábbi táblázat mutatja az országok egyes kérdésekre adott átlag- és mediánértékeit, a korábbiakhoz hasonlóan kiemelve azokat az országokat, amelyek pozitív vagy negatív irányban eltértek az átlagos választól.

3. 1. táblázat A menekültstátusért folyamodókhoz való viszony
(1 = teljes egyetértés, 5 = teljes egyet nem értés)

Menekültekkel kapcsolatos állítások	Átlag [medián]	Az átlagtól való eltérés a befogadás irányában	Az átlagtól való eltérés az elutasítás irányában
<i>Az elviselehetőnél többen kérnek menekültstátust.</i> ³	2,4 [2]	Nincs jelentős szóródás.	Nincs jelentős szóródás.
A kérelem elbírálás alatt adnak munkavállalási engedélyt.	2,5 [2]	Nincs jelentős szóródás.	Nincs jelentős szóródás.
<i>A menekültek többségét nem is üldözik.</i>	2,7 [3]	Nincs jelentős szóródás.	Nincs jelentős szóródás.
A kormány nyújtson anyagi támogatást a kérelem elbírálása alatt.	2,9 [3]	Nincs jelentős szóródás.	Belgium 3,4 [4]
A menekültstátust elnyerők családtagjait is be kell fogadni.	2,9 [3]	Nincs jelentős szóródás.	Anglia 3,3 [4] Belgium 3,4 [4] Hollandia 3,4 [4]

³ A negatív tartalmú állításokat dőlt betűvel jelöltük.

Menekültekkel kapcsolatos állítások	Átlag [medián]	Az átlagtól való eltérés a befogadás irányában	Az átlagtól való eltérés az elutasítás irányában
<i>A menekültkérelem elbírálása idején tartásuk őket zárt táborban.</i>	3,0 [3]	Írország 3,7 [4] Olaszország 3,7 [4] Izrael 3,4 [4] Portugália 3,4 [4] Svájc 3,4 [4] Hollandia 3,2 [4]	Csehország 2,3 [2] Dánia 2,3 [2] Lengyelország 2,2 [2] Norvégia 2,6 [2] Spanyolország 2,9 [2] Szlovénia 2,4 [2]
A kormány nagylelkűen bírálja el a menekültstátus-kérelmeket.	3,1 [3]	Franciaország 2,4 [2] Lengyelország 2,5 [2] Portugália 2,5 [2] Írország 2,6 [2]	Hollandia 3,8 [4] Magyarország 3,7 [4] Csehország 3,7 [4] Németország 3,6 [4] Belgium 3,5 [4] Dánia 3,2 [4]

A táblázatban összefoglalt eredmények azt mutatták, hogy az összes válaszadó viszonylag egységesen egyetértett abban, hogy az elviselhetőnél többen kérnek országukban menekültstátust, és abban is, hogy már a menekültkérelem elbírálása alatt kaphassanak munkavállalási engedélyt a menekültstátusért folyamodók. A többi kérdés vonatkozásában az országcsoportok között a legnagyobb arányú egyetértést a poszt-szocialista országok válaszai mutatták mind a menekültek üldözöttségének megkérdőjelezésével és a zárt menekülttáborok létjogosultságával, mind pedig a menekültek családgyejesítésének előmozdításával kapcsolatban.

4. Az idegeneket befogadó és elutasító attitűdök fő típusai Európában

Vizsgálatunk második fázisában kiválasztottunk öt olyan változót, mely a korábbi eredmények tükrében mind tartalmilag, mind pedig az országok közötti különbségek illusztrálása szempontjából fontosnak mutatkozott. Ezekből négy klaszter rajzolódott ki, melyek a befogadás és az idegenellenesség dimenzióiban négy fő attitűdtípust jelöltek ki. E négy fő attitűdtípust a következőképpen neveztük el:

1. *Befogadó (gazdasági fenntartásokkal)*
2. *Inkább befogadó (rasszista alapú fenntartásokkal)*
3. *Inkább elutasító (rasszista alapú fenntartások nélkül)*
4. *Elutasító (rasszista alapú fenntartásokkal)*

A következő táblázatban összefoglaltuk a klaszterek jellemző értékeit:

4. 1. táblázat A klaszterek jellemző értékei

Változók	Befogadó (gazdasági fenntar- tásokkal)	Inkább befogadó (rasszista alapú fenntar- tásokkal)	Inkább elutasító (rasszista alapú fenntartások nélkül)	Elutasító (rasszista alapú fenntar- tásokkal)
Fontos a fehér bőrszín. ⁴	0	6	1	7
A bevándorlók elveszik a munkát. ⁵	4	4	2	1
A bevándorlás növeli a bűnözést. ⁶	6	5	3	2
A bevándorlók gazdagítják a kultúrát. ⁷	8	6	4	3
Zárt menekülttáborok szükségesek. ⁸	3	3	3	2

A legelfogadóbb attitűdökkel rendelkező, mérsékelt gazdasági fenntartásokkal jellemezhető *befogadók* számára a bevándorlás egyértelműen kultúragazdagító hatásának tűnt, és nem keltette bennük a bűnözés növekedésétől való félelmet. A bevándorlók bőrszínét teljesen lényegtelennek tartották, és semlegesen viszonyultak a zárt menekülttáborok szükségességéhez. Mindössze a bevándorlás esetlegesen negatív gazdasági hatásaitól tartottak, de attól is csak mérsékeltten. Ebbe a klaszterbe sorolódott a vizsgált sokaság 41 százaléka.

A rasszista alapú fenntartásokkal jellemezhető *inkább befogadók* mellett, hogy elég fontosnak tartották a bevándorlók fehér bőrszínét, és némileg veszélyeztetve érezték munkaerő-piaci helyzetüket, kis mértékben elismerték a bevándorlók esetleges kultúragazdagító hatását is. Ugyanakkor semlegesen gondolkodtak a bevándorlás esetleges bűnözés-serkentő hatásáról és a zárt menekülttáborok szükségességéről. E viszonylag befogadóként és a rasszhoz tartozás alapján megkülönböztetőként egyaránt jellemezhető klaszterbe a vizsgált sokaság 20 százaléka sorolódott. Sejtésünk szerint ebbe a némileg ellentmondásosnak tűnő kategóriába tartozhatnak azok, akik számára egyértelműen elkülönül a faji és az etnikai különbözőség: a más országbeli, velük azonos bőrszínű, fajú bevándorlókat viszonylag pozitívan fogadják, s legfeljebb munkaerő-piaci konkurenciát látnak bennük, de viszonylagos toleranciájuk alapeleme és határa a „fehérbőrűség”.

Inkább elutasítóknak neveztük azokat, akik a fehér bőrszín preferálásán kívül nagymértékben hasonlítottak a rasszista alapú fenntartásokkal jellemezhető *elutasítók* táborához. Bár a zárt menekülttáborok szükségességé-

4 Tíz-es skála: 0 = egyáltalán nem fontos; 10=nagyon fontos.

5 Tíz-es skála: 0 = elveszik a munkát; 10=munkahelyet teremtenek.

6 Tíz-es skála: 0 = nő, 10=csökken a bűnözés.

7 Tíz-es skála: 0 = elnyomják, 10=gazdagítják a kulturális életet.

8 Ötös skála: 1 = teljesen egyetérttek; 5=egyáltalán nem értek egyet.

gét semleges közelítették meg, jellemzően inkább a bevándorlás lehetséges negatív hatásait hangsúlyozták mind a gazdaság, mind a bűnelkövetés, mind a kultúra terén. Ők alkották az összes válaszadó 27 százalékát.

A bevándorlókkal szemben legelleneséesebb attitűddel jellemezhetőket neveztük faji alapú fenntartásokkal bíró *elutasítóknak*, akik a bevándorlókkal kapcsolatos minden téren megmutatkozó negatív nézeteik mellett a legfontosabbnak a bevándorlók fehér bőrszínét vélték, és ők tartották egyértelműen szükségesnek a zárt menekülttáborok működtetését. Ők nagymértékben veszélyeztetve érezték országukat azoktól a negatív hatásoktól, melyeket szerintük a bevándorlás a saját munkaerő-piaci helyzetükre, valamint a bűnözés növekedésére gyakorolhat, és amellyel hozzájárulhat a befogadó ország kultúrájának elnyomásához. Ebbe a klasszterbe tartozott az összes válaszadó 12 százaléka.

A következő táblázatban a vizsgált európai országokra jellemző fő attitűdtípusok arányait foglaltuk össze:

4. 2. táblázat Fő attitűdtípusok a vizsgált európai országokban (százalékban)

Ország	Befogadó	Inkább befogadó	Inkább elutasító	Elutasító
Görögország	11	14	42	34
Csehország	18	23	31	27
Magyarország	18	27	28	27
Portugália	32	24	27	17
Szlovénia	33	22	28	16
Lengyelország	35	28	24	14
Izrael	36	17	36	11
Olaszország	37	27	25	10
Spanyolország	38	29	21	12
Anglia	39	20	28	12
22 ország átlaga	41	20	27	12
Belgium	42	20	28	11
Franciaország	43	20	25	13
Írország	43	22	25	10
Ausztria	44	19	27	10
Norvégia	45	23	24	9
Németország	47	12	34	8
Hollandia	50	20	25	6
Dánia	51	18	25	6
Finnország	53	31	10	7
Svájc	54	14	28	4
Luxemburg	64	9	25	2
Svédország	69	14	14	3

TANULMÁNY

3. ábra *Attitűdtípusok 22 európai országban*

Neményi – Takács: Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon

4–7. ábra Görögországról, Csehországról, Magyarországról, Svédországról

TANULMÁNY

A négy klaszter részarányait vizsgálva a különböző országcsoporthoz, azt találtuk, hogy a viszonylag befogadó attitűddel jellemezhető válaszadók legnagyobb arányban (54,5%) észak-európaiak és a legkevesebb rasszista elutasítók is közülük kerültek ki (6,1%). A nyugat-európai országok aránya hasonlított leginkább az észak-európaiakhoz. E két országcsoporthoz nagymértékben különböztek, ám egymáshoz igencsak hasonlítottak a posztszocialista és a dél-európai arányok, ahol a válaszok negyede tükrözött viszonylag elfogadó, ötöde viszont rasszista elutasító attitűdöket. A részletes eredményeket az alábbi táblázatban foglaltuk össze és külön ábrákban is megjelenítettük:

4. 3. táblázat *Jellemző attitűdök országcsoporthoz szerint (százalékban)*

Jellemző attitűdök	Poszt-szocialista	Dél-európai	Észak-európai	Nyugat-európai
Befogadó (gazdasági fenntartásokkal)	26,7	26,7	54,5	46,5
Inkább befogadó (rasszista alapú fenntartásokkal)	25,2	21,9	21,8	18,7
Inkább elutasító (rasszista alapú fenntartások nélkül)	27,5	30,7	17,6	25,8
Elutasító (rasszista alapú fenntartásokkal)	20,5	20,6	6,1	9,0

Neményi – Takács: Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon

8–11. ábra (országcsoportokról)

A következőkben az eddigi eredményeket kívántuk elmélyíteni oly módon, hogy a válaszokat életkori, illetve iskolázottsági jellemzők alapján bontottuk fel. Arra számítottunk, hogy a fiatalabb korosztályokat befogadóbb attitűd jellemzi, mint az idősebbeket, és az iskolai végzettség növekedésével is nő az idegenekkel kapcsolatos tolerancia. A klaszterelemzés során nyert legbefogadóbb és legelutasítóbb kategóriáinkat használtuk fel arra, hogy az országcsoportok szerinti elemzést e szempontok alapján is elvégezzük. Eredményeink szerint mindenütt tapasztalható volt az, hogy az idősebbek korosztályok körében egyre alacsonyabbá vált a befogadási hajlandóság mértéke, ám szembetűnő különbség mutatkozott az arányokban az országcsoportok között.

A következő táblázatban a befogadó attitűddel jellemezhető arányát foglaltuk össze életkori megoszlás szerint az egyes országcsoportokban:

4. 4. táblázat Befogadó attitűddel jellemezhető aránya országcsoportonként

	-24	25-39	40-49	50-64	65-
Posztszocialista	38,1	31,9	27,5	22,1	15,3
Dél-európai	33,0	32,0	31,1	24,0	17,0
Észak-európai	64,4	64,0	59,1	52,1	29,9
Nyugat-európai	54,8	54,7	52,0	41,4	29,4

A befogadó attitűddel jellemezhető arányaiból kitűnt, hogy a leginkább toleráns fiatal korcsoport válaszarányai a dél-európai és a posztszocialista országokban nem sokkal haladták meg a legkevésbé befogadó észak- vagy nyugat-európai idős korcsoportok válaszarányait. Különösen szembeszökő volt a rendre nagyjából kétszeres különbség a dél-európai és észak-európai országcsoportok között, minden korosztályban. A legfiatalabb és legidősebb korosztályok vonatkozásában pedig lényegesen eltérő különbséget tapasztaltunk egyrészt a posztszocialista és dél-európai, másrészt az észak- és nyugat-európai válaszadók befogadó attitűdjeinek arányában, ez utóbbiak javára.

Ugyanennek az összefüggésnek az inverzét láthatjuk a következő táblázatban, ahol a faji alapon is elutasító attitűddel rendelkező, leginkább idegenellenes klaszterbe tartozók arányait foglaltuk össze.

4. 5. táblázat *Elutasító attitűddel jellemezhető aránya országcsopontonként*

	-24	25-39	40-49	50-64	65-
Posztszocialista	11,1	16,2	17,6	23,3	33,2
Dél-európai	15,2	15,4	15,9	21,0	32,0
Észak-európai	3,7	4,1	4,5	5,9	13,4
Nyugat-európai	4,4	5,8	7,7	11,0	15,6

A posztszocialista és dél-európai országok legfiatalabb korosztályában ez a szélsőségesen elutasító attitűd ugyan csak 10–15 százalékos arányban volt jelen, míg a legidősebbek körében elérte az alminta harmadát, a sokkal toleránsabbnak mutatózó észak- és nyugat-európai országokban a legidősebbek körében sem igen haladta meg az arányuk a 15 százalékot. A legszembetűnőbb különbséget a legfiatalabb korosztályok tekintetében találtuk, ahol az észak- és nyugat-európaiak körében csak harmadannyi volt a rasszista alapon elutasító, mint a két másik országcsoportban. Különbség mutatkozott abban is, hogy míg a posztszocialista országokban korosztályok szerint egyenletesen emelkedett az idegenellenesség, a dél-európai országokban egyedül a legidősebb korosztályban emelkedett radikálisan az elutasítás aránya: vagyis a többi országhoz képest jelentősen magasabb szintű, de korosztályokon keresztül viszonylag stabil mértékű elutasító attitűd jellemezte őket.

12. ábra *A legbefogadóbb, illetve a legelutasítóbb attitűddel jellemezhető aránya a posztszocialista országokban életkori csoportonként (%)*

TANULMÁNY

13. ábra A legbefogadóbb, illetve a legelutasítóbb attitűdökkel jellemezhető aránya a nyugat-európai országokban életkori csoportonként (%)

Másik változónk, amely jellemzően megoszthatja az egyes országok illetve országcsoportok válaszait, az iskolai végzettség volt. Az iskolázottság figyelembevételével végzett számítások rendre igazolták hipotézisünket, miszerint az iskolai végzettség növekedésével csökken az idegenellenesség és növekszik a bevándorlókkal kapcsolatos elfogadó attitűd. Hasonlóan az életkori szemponthoz, ebben az esetben is a legelfogadóbb és a legelutasítóbb attitűdökkel jellemezhető klasztereket emeltük ki.

A legelfogadóbb attitűddel jellemezhető arányát a különböző országcsoportokban végzettségi csoportonként a következő táblázatban foglaltuk össze:

4. 6. táblázat *Befogadó attitűddel jellemezhető aránya a különböző országcsoportokban végzettségi csoportonként*

	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú
Posztszocialista	18,5	29,1	45,6
Dél-európai	21,4	32,2	41,9
Észak-európai	44,8	50,5	72,4
Nyugat-európai	34,3	49,8	69,6

A posztszocialista és a dél-európai országcsoportok abban hasonlóak voltak, hogy az alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezőknek csupán alig ötöde volt jellemezhető befogadó attitűddel, és ez az arány a legmagasabb iskolai végzettségűek körében sem érte el a válaszolók felét. Ezzel szemben az észak-európai országok válaszadói között a legkevésbé iskolázottak mutatták azt az arányt, ami az első két országcsoportban a felsőfokú végzettségűeket jellemezte. A leginkább iskolázottak körében a válaszolók szinte háromnegyedére jellemző volt az idegenekkel szem-

beni tolerancia. A nyugat-európai országok válaszai elsősorban az alapfokú végzettséggel rendelkezők tekintetében tértek el az északiaktól. Ez az eltérés összefüggésben lehet az iskolarendszerek különbözőségével: jól ismert az a kutatási eredmény, miszerint az észak-európai országok oktatási rendszere képes a leginkább kiküszöbölni az eltérő társadalmi csoportok közötti különbségeket az iskolai eredményességben, ami valószínűsíthetően az integrált oktatási rendszernek, a befogadó iskolának, a multikulturális elvek elfogadásának köszönhető. Az ilyen légkörben szocializálódott fiatalok általában elfogadóbbak a más kultúrából érkezőkkel, így a menekültekkel szemben is.

A legelutasítóbb attitűddel jellemezhető arányát a különböző ország-csoportokban iskolázottsági csoportonként a következő táblázatban foglaltuk össze:

4. 7. táblázat *Elutasító attitűddel jellemezhető aránya a különböző ország-csoportokban végzettségi csoportonként*

	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú
Posztoszocialista	27,0	18,3	7,5
Dél-európai	25,2	15,0	9,9
Észak-európai	9,1	6,4	2,0
Nyugat-európai	13,4	6,8	2,3

Az elutasítás mértéke is szoros összefüggést mutatott az iskolai végzettséggel, mindegyik ország-csoport esetében. Itt is találtunk azonban jelentős különbségeket az ország-csoportok között: a legkevésbé elutasító attitűddel rendelkező, felsőfokú végzettségű posztoszocialista és dél-európai válaszadók aránya leginkább az alapfokú végzettségű észak- vagy nyugat-európai válaszolókkal volt összemérhető. Miután áttekintettük, hogy milyen arányt képviselnek az alapfokú iskolai végzettségűek körében a toleráns illetve az elutasító válaszok a különböző ország-csoportok esetében, arra jutottunk, hogy a posztoszocialista és a dél-európai országokban az elutasítók aránya meghaladta a befogadók arányát ebben a végzettségi csoportban. Az észak- és nyugat-európaiak körében viszont éppen fordított volt a helyzet: náluk a befogadók voltak többségben az alapfokú végzettségűek körében is. Ez a lényeges és drasztikus különbség ismét ráirányíthatja a figyelmünket az iskolarendszer különbségeiből adódó „mellékhatásokra”.

TANULMÁNY

14. ábra *A legbefogadóbb, illetve a legelutasítóbb attitűdökkel jellemezhetők aránya a poszt-socialista országokban, végzettségi csoportonként (%)*

15. ábra *A legbefogadóbb, illetve a legelutasítóbb attitűdökkel jellemezhetők aránya a nyugat-európai országokban, végzettségi csoportonként (%)*

Végül a négy klaszter által lefedett attitűdök előfordulásai arányait a magyarországi mintán külön is áttekintettük, majd ezek alakulását a leginkább befogadó, illetve a leginkább elutasító attitűdök esetében az életkori csoportok és az iskolai végzettség függvényében is megvizsgáltuk.

A Magyarországra jellemző legelfogadóbb és legelutasítóbb attitűdök arányait életkori csoportonként a következő táblázatban foglaltuk össze:

4. 8. táblázat A legelfogadóbb és legelutasítóbb attitűdtípusok arányai Magyarországon, életkori csoportonként

Jellemző attitűdök	-24	25-39	40-49	50-64	65-
Befogadó (gazdasági fenntartásokkal)	26,5	22,8	19,3	13,3	11,9
Elutasító (rasszista alapú fenntartásokkal)	19,3	20,8	25,4	31,6	38,6

Azt találtuk, hogy a magyar válaszolók a többi országcsoporthoz viszonyítva, sőt, még a posztoszocialista országcsoporthoz képest is minden korcsoportban nagyobb arányban tartoztak a szélsőségesen elutasító csoportba.

16. ábra A legbefogadóbb, illetve a legelutasítóbb attitűddel jellemezhetőek aránya Magyarországon, életkori csoportonként (%)

Magyarország válaszolói az iskolázottsági szintek figyelembevételével végzett összehasonlításban is nagymértékben hozzájárultak a posztoszocialista országokhoz az észak- és nyugat-európai országcsoporthoz képest mutatott radikálisan eltérő eredményeihez.

A Magyarországra jellemző attitűdök arányait végzettségi csoportonként a következő táblázatban foglaltuk össze:

TANULMÁNY

4. 9. táblázat *A legelfogadóbb és legelutasítóbb attitűdtípusok arányai Magyarországon, végzettségi csoportonként*

Jellemző attitűdök	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú
Befogadó (gazdasági fenntartásokkal)	12,5	23,8	34,4
Elutasító (rasszista alapú fenntartásokkal)	34,1	21,2	10,4

17. ábra *A legbefogadóbb, illetve a legelutasítóbb attitűdökkel jellemezhető aránya Magyarországon, végzettségi csoportonként (%)*

Konklúzió

Az Európai Unió bővítésének folyamatát az egész kontinensen élénk vita kíséri. E vita témái között olyan kérdések szerepelnek, mint a gazdasági fejlődés fenntarthatósága az európai lakosság öregedése és más, a demográfiai folyamatokat érintő változások ellenére; az európai keresztény illetve humanista kultúra megőrzésének fontossága a globalizálódó világban; és mindezzel összefüggésben a migráció jelenségének megítélése, amelyek a mi vizsgálatunkban is központi szerepet kaptak. A sajtóból, a közbeszédből, az egyes, az Uniót érintő események (például az uniós alkotmányról szóló népszavazások) politológiai elemzéseiből az a kép rajzolódik ki, mintha az idegenektől illetve a bevándorlóktól elsősorban azokban az országokban tartanának a leginkább, amelyek gazdasági előnyeiket és a közös európai hagyományokon alapuló identitásukat féltik a máshonnan érkezőktől. E feltevések szerint ezek a társadalmak a bevándorló idegeneket olyan veszélyforrásként látják, mint akik nemcsak anyagi terheket rónak a befogadó országra, hanem egyúttal konfliktusba kerülnek az adott országok intézményeivel, így jogrendjével, iskolarend-

szerével, valamint a kulturális különbözőségük okán az egyes emberekkel is.

Kutatásunk eredményei cáfolni látszanak ezeket a hiedelmeket. A 22 országra kiterjedő vizsgálat elsősorban azt bizonyította számunkra, hogy a migrációtól való félelem sokkal inkább jellemzi Európa szegényebb országait, mint a gazdagabbakat, inkább jellemzi a később csatlakozókat, mint az Unió alapítóit, és inkább jelen van ott, ahol a migráció kevésbé jellemző, mint azokban az országokban, ahol az idegenek befogadásának több évtizedes, vagy akár évszázados hagyománya van. Anélkül, hogy túlzott általánosításba bonyolódnánk, és az egyes országok alapos társadalomtörténeti ismeretét nélkülöző felszínes, sztereotipikus véleményt fogalmaznánk meg e jelenség okairól, a kutatásban tényszerűen megmutatókozó eredmények alapján mégis igyekszünk levonni néhány lehetséges következtetést.

Amikor a kutatásban részt vevő országokat csoportosítottuk, a földrajzi-regionális szempontok mellett figyelembe vettük azokat a kategóriaképző szempontokat is, amelyek Európa politikai térképét kirajzolják. Ez a csoportosítás hasznosnak bizonyult, mert jellemző módon hasonlítottak egymáshoz és egyúttal különböztek a többiektől az egyes csoportokba sorolt országok a befogadás és idegenellenesség dimenzióiban. A csoportok belső homogenitása és egymástól való különbözőségük rávilágít arra, hogy a vallási, kulturális, valamint történelmi hagyományok és történelmi tapasztalatok, és nagyrészt mindezzel összefüggésben a régiók gazdasági adottságai milyen mély nyomot hagynak a társadalmak tagjaiban. Látható, hogy a mások felé irányuló befogadó attitűd elsősorban a nagy demokratikus múlttal rendelkező országok lakóira jellemző, míg a történelmi okok miatt hosszú időn keresztül elnyomott, a többsírányú kapocsleépítés lehetőségétől elzárt országok társadalmi nehezen dolgozzák fel a nyitással együtt járó félelmeket és tartózkodást. A kutatásban részt vevő észak-európai országok minden más országhoz képest kiemelkedő nyitottsága és a többségre jellemző toleráns attitűdje arra is felhívja a figyelmet, hogy a nemes célokat megfogalmazó és azokat következetesen megvalósító társadalompolitika hatásos eszköz lehet a közvélemény alakításában.

A befogadás–idegenellenesség dimenzióiban az egyes országok, országcsoportok közötti különbségek mellett az országokon belüli vélemények iskolázottság szerinti megosztottsága is rávilágít arra, hogy a *status quo* megőrzése, a gazdasági eredmények féltése inkább azokat jellemzi, akiknek valóban több a veszténivalójuk. A munkaerőpiacon rossz helyzetben lévők, így elsősorban az iskolázatlanok inkább tekintenek rivális-ként azokra, akik náluk is rosszabb sorsukból adódóan elhagyni kényeszerülnek hazájukat. Ezzel szemben a gazdagabb országok lakói összességükben, de köztük is a jobb pozícióban lévők a bevándorlókban a hiányszakmák betöltőit, a nehéz, fizikai munkák végzőit látják.

A másik törésvonalat az országok között és az egyes társadalmakon belül az életkor jelöli ki. Láthattuk, hogy minden országra jellemző: minél fiatalabb valaki, annál inkább képes elfogadni a más kultúrából érkezőt, és az életkor előrehaladtával egyre jellemzőbbé válik az idegenekkel szembeni intolerancia. E jelenséget kézenfekvő lenne az idősebb embe-

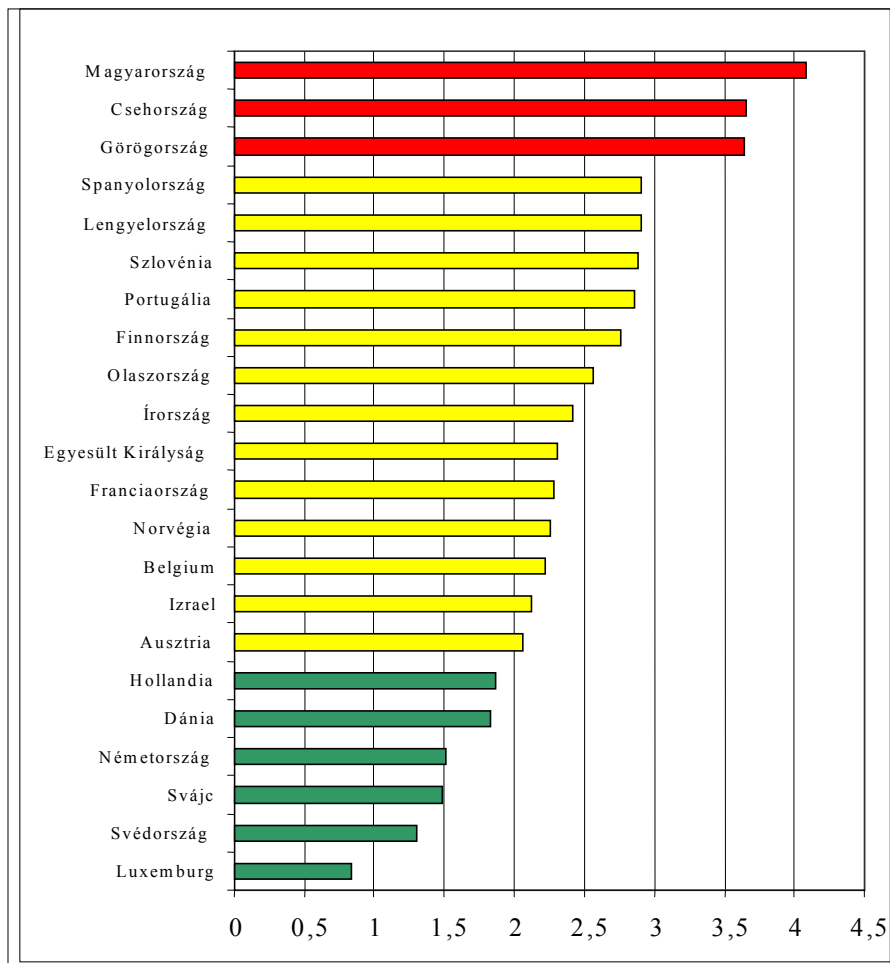
rekre általában jellemző gondolkodási merevséggel magyarázni. Látva azonban, hogy mind a mássággal szembeni nyitottság, mind pedig a merev elutasítás mértéke milyen szélsőséges határok között szóródik a vizsgált országok összehasonlításában, nem elégedhetünk meg ezzel a magyarázattal. Sokkal inkább az eltérő szocializációs hatásokra kell gondolnunk, amelyek az egyes országok családi és intézményes nevelését is jellemzik a különböző társadalmakban. A 20. század első felében még egész Európára döntően jellemző autoriter nevelési stílust egy demokratikus és toleráns nevelési stílus váltotta fel az országokban, ahol a második világháború traumáival, így a rasszizmussal való szembenézés is megtörtént. Azokban az országokban azonban, ahol fennmaradt a diktatúra, ahol a nemzeti sérelmek szorosan összefonódtak a más hatalmaktól való fenyegetettség érzésével, nem alakult ki a világ sokféleségének elfogadására irányuló nevelés hagyománya.

Nem véletlen, hogy a posztoszocialista országok, és köztük éppen Magyarország válaszolói mutatták a legmerevebb, leginkább intoleráns nézeteket az idegenekkel kapcsolatban. A menekültstátusért folyamodók és általában a bevándorlás megítélésében, ami az egyik legnyilvánvalóbb mutatója lehet egy társadalom demokratikus működésének, Magyarország – más posztoszocialista országokkal, illetve Görögországgal együtt – szintén rosszul szerepelt.

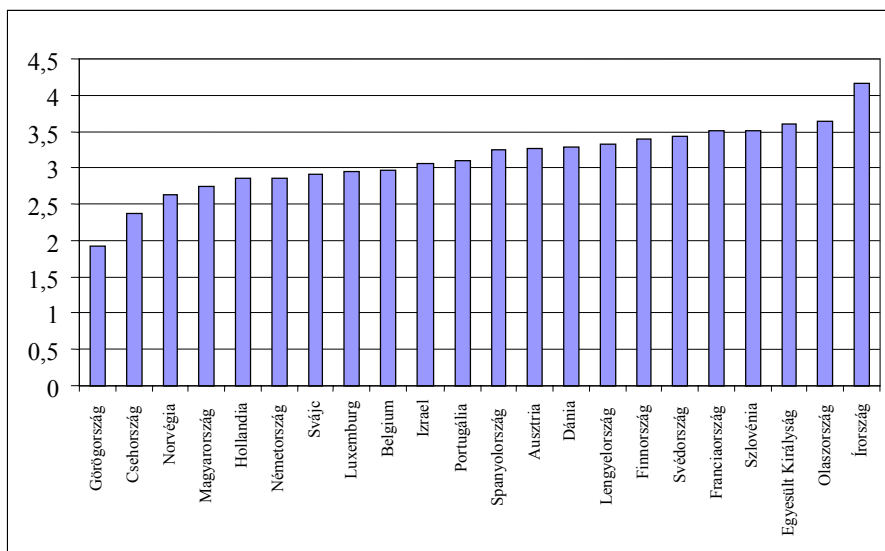
Tanulmányunknak nem lehet tárgya e jelenségek komplex magyarázata. Mégis: Magyarország esetében feltehető, hogy az okok között minden bizonnyal ott szerepelne a trianoni trauma feldolgozatlansága; a magyar lakosság mindmáig tisztázatlan és feltáratlan részvétele a zsidóüldözésben és a hazai zsidóság nagy részének megsemmisítésében; a cigányokkal szembeni évszázados kirekesztés rendszereken átívelő politikai legitimitása; a feudális hagyományokra visszavezethető merev osztályszerkezet, amelyet a szocializmus egyenlősítő politikája sem tudott teljes mértékben megtörni; a geopolitikai körülményekből következő gazdasági kiszolgáltatottság, és így tovább. Ha azonban csak a magyar oktatási rendszer példáját nézzük, mely mindmáig megőrizte autoriter jellegét és szelekciós erejét, és amely ahelyett, hogy csökkentené a meglévő társadalmi különbségeket, inkább fokozza azokat, amelyben az etnikai alapon spontán és intézményes szegregáció valósul meg, amelyben az eltérő testi vagy szellemi képességekkel rendelkezőket elkülönítik, nem tudunk nem arra gondolni, hogy az ilyen iskolarendszer melegágya az előítéletességnek, az idegenellenességnek, az intoleranciának. Ha ezzel szembeállítjuk az észak- vagy nyugat-európai országok már több évtizedes gyökerekkel rendelkező, multikulturális alapokon álló, befogadó, integratív iskola-rendszerét, érthetővé válhat az országok közötti különbségek nagy része.

Végül szeretnénk megjegyezni, hogy a tanulmány megállapításait nem valamilyen „fátumként” kellene kezelni, hanem olyan tényként, amivel érdemes szembenézni, hogy változtathassunk rajta. Bízunk benne, hogy ezekkel a kutatási eredményekkel hozzájárulhatunk a világosabb helyzetmegítéléshez és a változás útjainak kijelöléséhez.

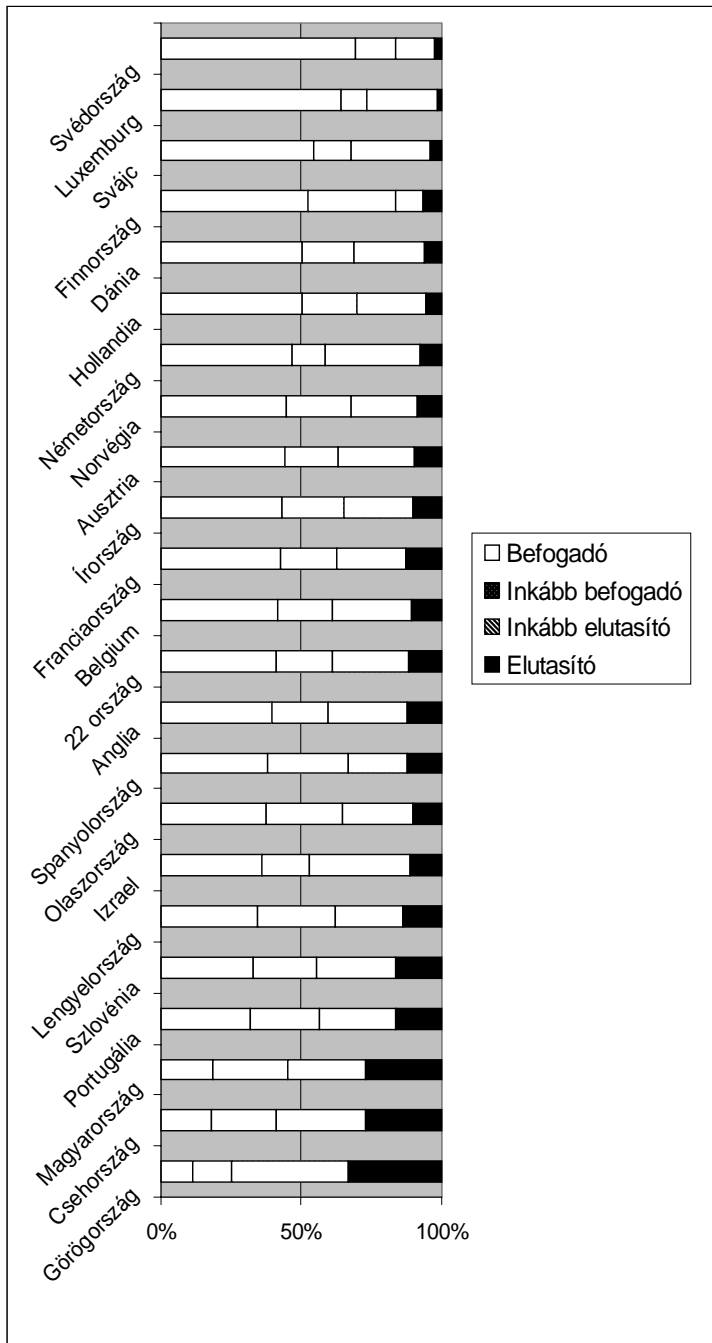
1. ábra

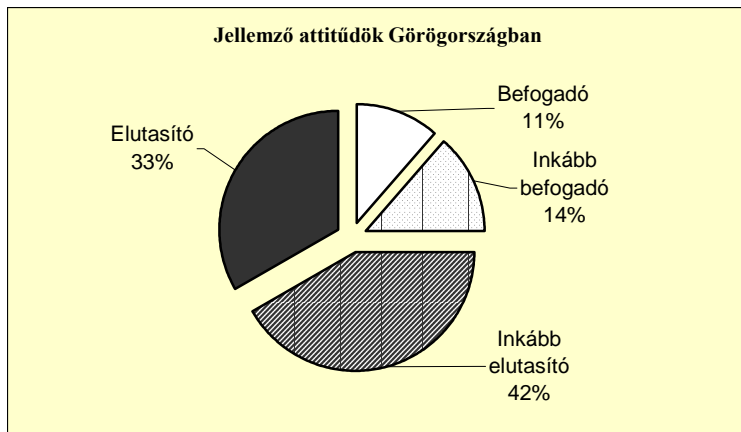
2. ábra

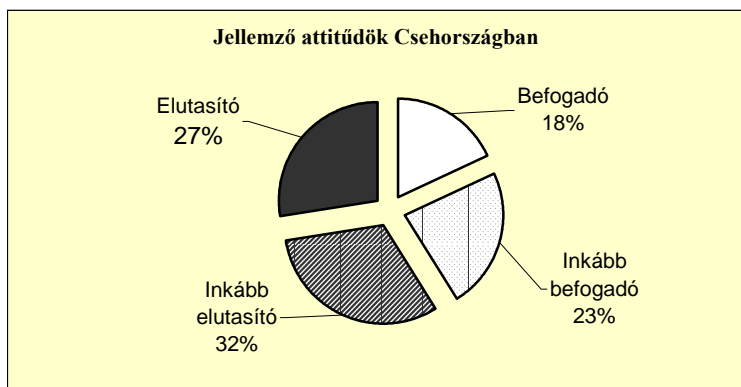
3. ábra

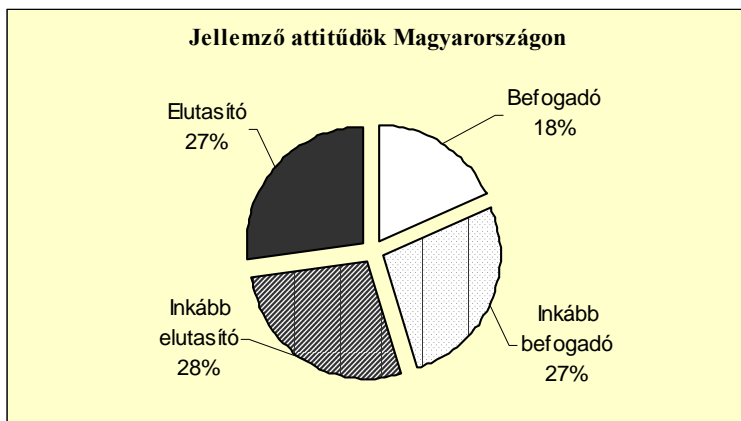
4. ábra

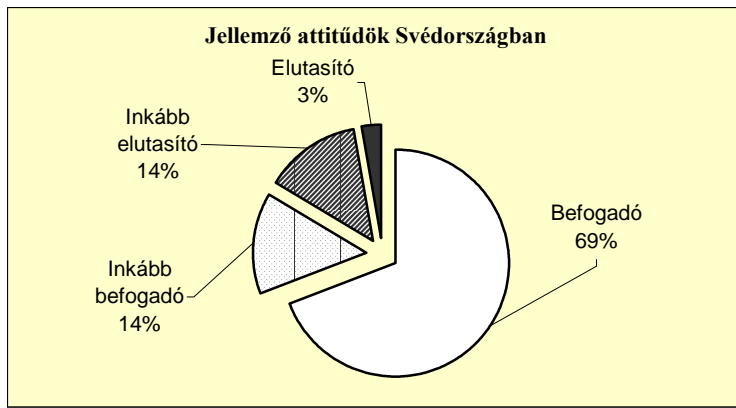
5. ábra

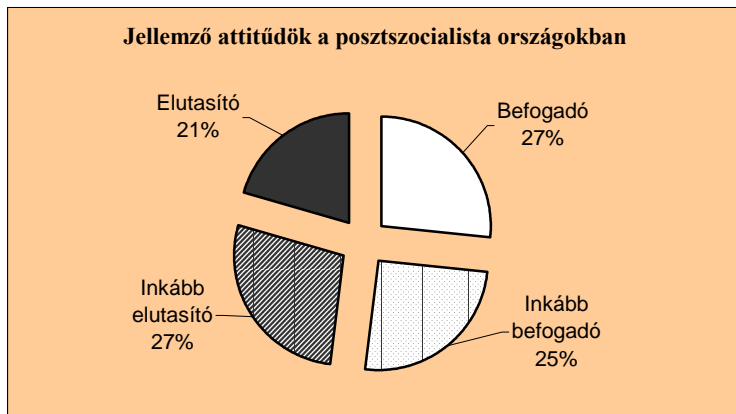
6. ábra

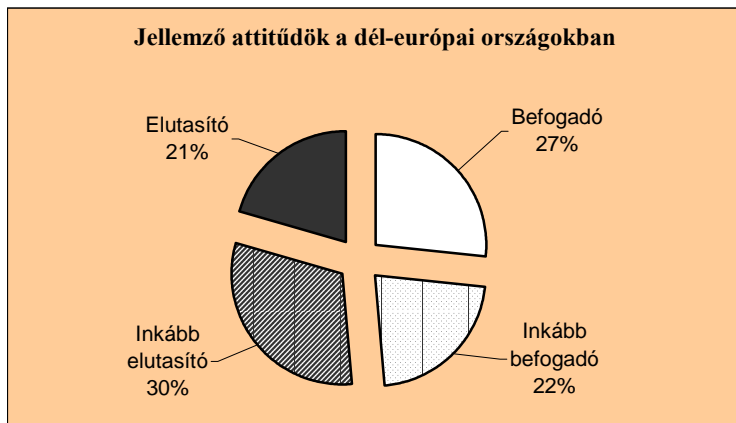
7. ábra

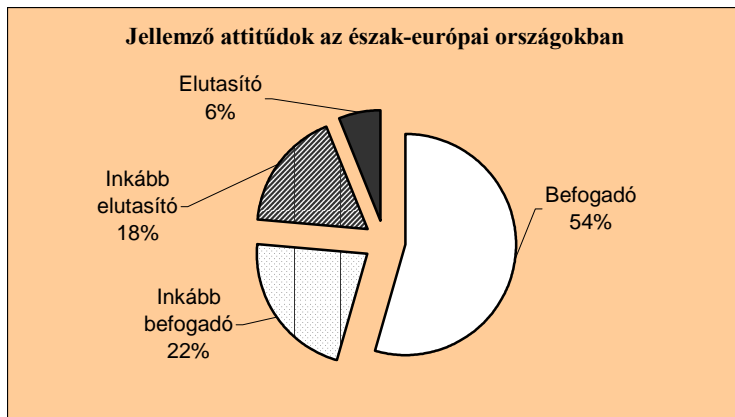
8.ábra

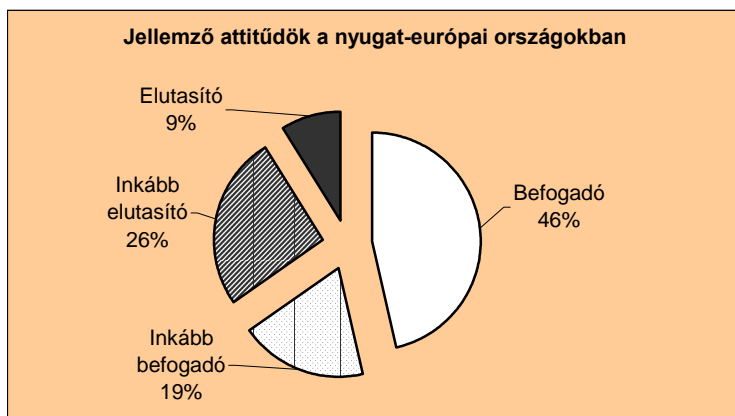
9.ábra

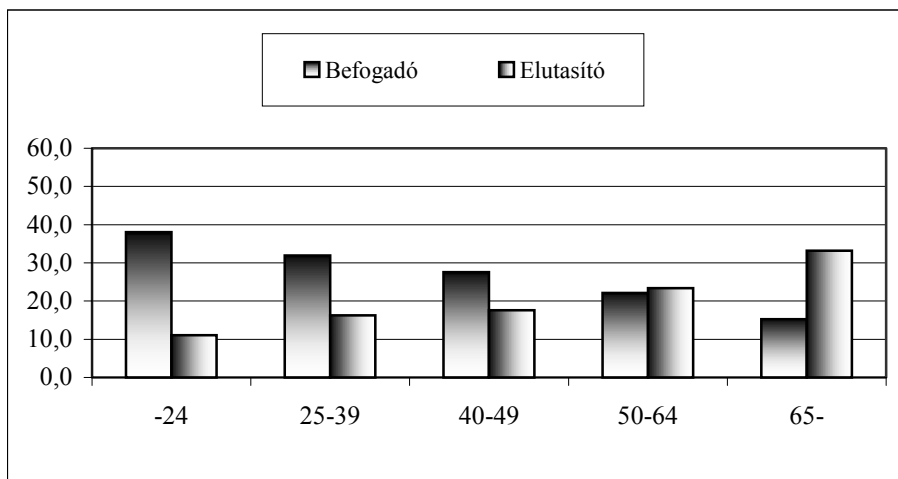
10.ábra

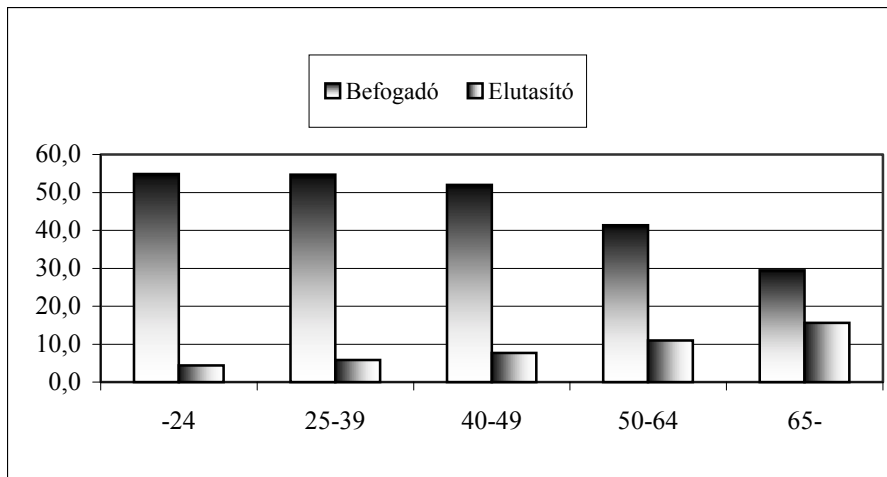
11.ábra

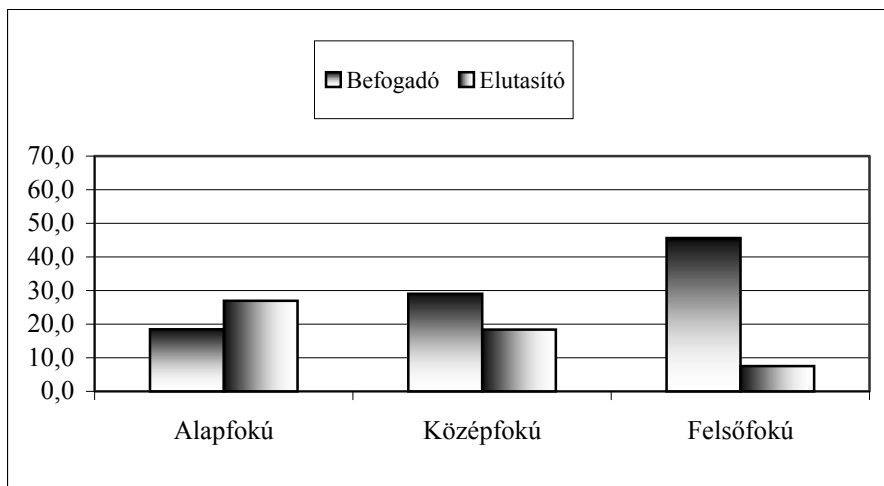
12.ábra

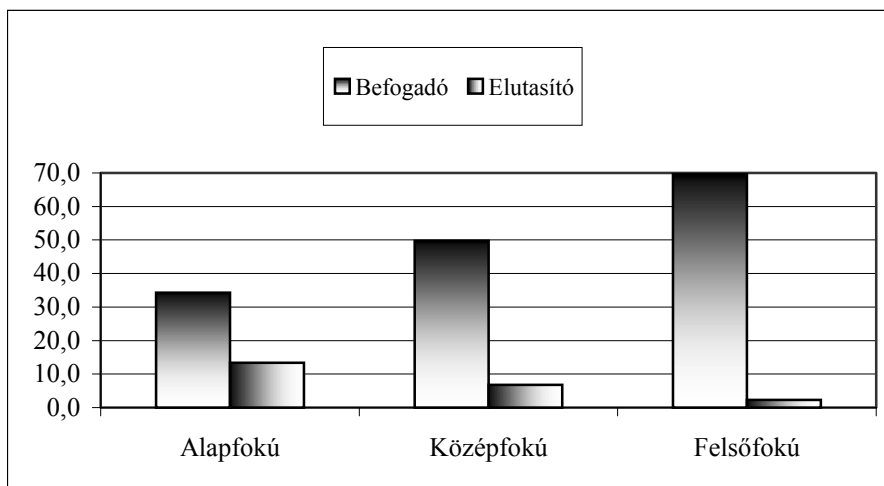
13.ábra

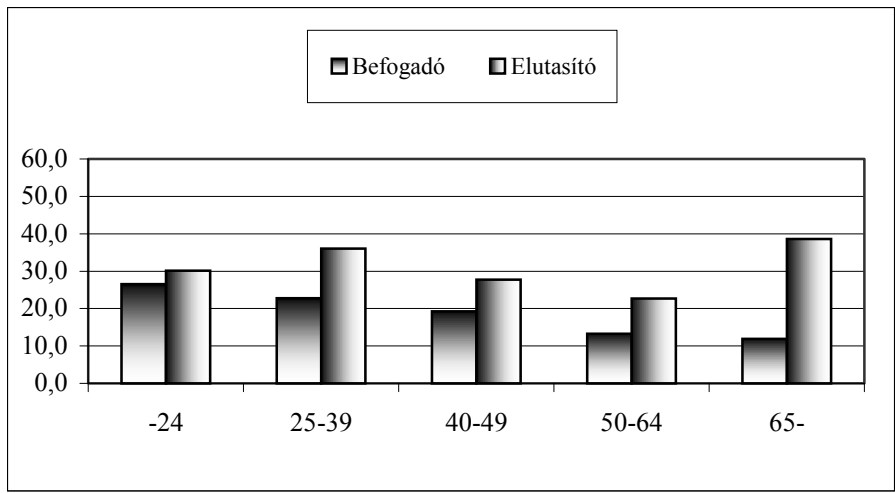
14.ábra

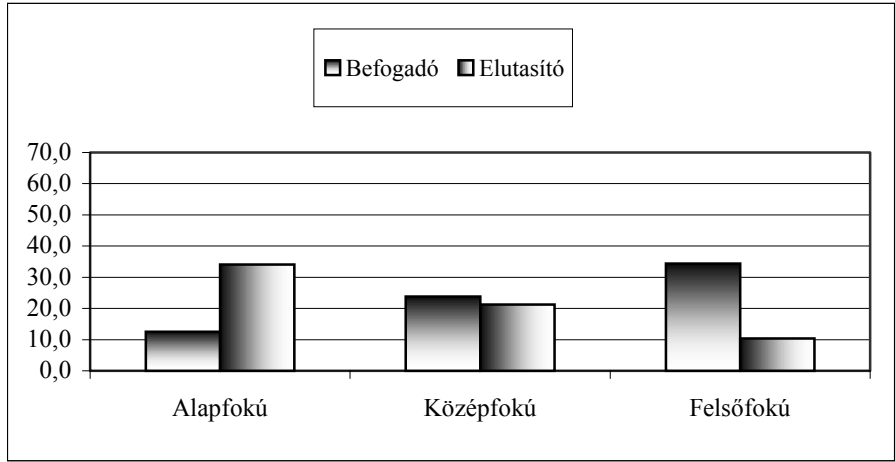
15.ábra

16.ábra

17.ábra

BERSZÁN LÍDIA

A fogyatékos személyek védelme Romániában

A romániai szociális ellátórendszer alapvető átalakulásokon ment át a rendszerváltás óta eltelt több mint másfél évtized alatt. A fogyatékos személyekhez való viszonyulást a kommunizmus évtizedei alatt az élethez való jog megkérdőjelezése, és általában a legalapvetőbb emberi jogok betartásának az elutasítása, az elrejtési és elhallgatási politika jellemezte. A '89-es fordulat óta a fogyatékos személyek védelmi rendszerének a felépítésében fontos szerep jut a civil szervezetek szolgáltatásokat nyújtó és érdekérvényesítő tevékenységének, de a születő állami gondoskodásnak meg kell felelnie az emberjogi szervezetek és az európai uniós csatlakozás feltételeinek, és elkerülhetetlenül meg kell küzdenie a múlt örökségével is.

A múlt öröksége

A 19. századtól kezdve léteznek kezdeményezések arra nézve, hogy a társadalmi problémák megoldására, így a fogyatékos személyek helyzetének javítására is, valamilyen szervezett védelmi rendszert hozzanak létre Romániában. Ennek az időszaknak az áttekintését az teszi bonyolulttá, hogy a mai Románia akkor két különböző országhoz, Magyarországhoz (Erdély) és a Román Királysághoz (Román Alföld és Moldva egy része) tartozott. Az erdélyi szakemberképzés Magyarországon és részben Bécsben zajlott és a német iskolához igazodott, a Román Királyság szakemberei a francia iskolát követték.¹ A trianoni döntést követően, 1920-tól, az erdélyi szociális és gyógypedagógiai intézmények és iskolák a Román állam tulajdonába kerültek. A kezdeti próbálkozások elsősorban az oktatás megszervezésére és a szakemberképzésre irányultak.

1924-ben jelent meg az első olyan oktatási törvény, amely a fogyatékos gyermekek tanításának problémáját is felveti: „A Közoktatási és Egészségügyi Minisztériumok közös feladata, hogy a beteg, vak, siket gyermekek oktatását megszervezzék és biztosítsák”². Ez a rendelkezés szoci-

¹ Lásd erről bővebben Vízi Ildikó–Crisan Erika (1999): Hallássérültek magyar nyelvű oktatása Erdélyben c. könyvét.

² 1924/108. rendelet

TANULMÁNY

álpolitikai szempontból azért is nagy jelentőségű, mivel a filantrópián alapuló segítsérről az állami törődés irányába való elmozdulás momentumát jelenti. A tanügyi törvény kivitelezésének hatékonyságát akadályozta, hogy a szociális intézmények és gyógypedagógiai iskolák, egészen a második világháború végéig három különböző minisztérium hatáskörébe tartoztak (Közoktatásügyi, Egészségügyi és Népjóléti), akik egymással nehézkesen vagy egyáltalán nem működtek együtt.³

A törvény megszületésétől nem egészen 6 évre, 1930-ban, Romániában 13 speciális iskola működött, 1500 gyermekkel és 200 tanárral: 6 siketiskola, 4 vakok iskolája, 3 iskola értelmi fogyatékos gyermekek és fiatalok számára. Mivel a törvény nem tette kötelezővé a fogyatékos gyermekek oktatását, és mivel ezek az iskolák többnyire csak a megyeközpontokban létesültek, a beiskolázási arány alacsony maradt (10–25% között)⁴.

1931-ben jelent meg a Román Gyógypedagógus Tanárok Egyesületének lapja, amely öt évig létezett, mint az első gyógypedagógiai szakfolyóirat. A lap öt évig élt. A szakemberhiány egyre sürgetőbbé vált, elsősorban Erdélyben, „az itt tanító gyógypedagógusok nagy része nem volt képes megbirkózni a román nyelv nehézségeivel, ezért visszatelepedtek Magyarországra”⁵.

A két világháború közötti időszakban lendületet vettek ezek a kezdeményezések: rendelet született a speciális oktatás megszervezésére⁶, a civil szervezetek létrehozásának támogatására⁷, egyetemi szintű szakemberképzés kezdődött („Prințesa Ileana”⁸, azaz Ilona hercegnő nevet viselő szociológus, pszichológus és szociális segítő képzés), a társadalmi problémák experimentális és tudományos kutatása (a Dimitrie Gusti által vezetett szociológiai kutatóközpont) az államhatalom támogatását élvezte.

A második világháború és az ezt követő időszak éveit az általános elszegényedés, a szociális problémák feltornyosulása, és ezzel párhuzamosan az addig is törekeny és még csak születőben levő rendszer káosza, sok szociális intézmény leépülése jellemezte. Néhány év után viszont beindult egy reform-láncolat, amely a szociális ellátásra és intézményekre is kiterjedt.

Az 1948-as tanügyi reform minőségi változásokat indított be a fogyatékos gyermekek és fiatalok oktatásában, és először tűzte ki célul nemcsak az oktatást és szakmatanítást, hanem a szociális beilleszkedés lehetőségének a fejlesztését is. Az egységes oktatási és rehabilitációs szemlélet kialakításában és követésében is volt előrelépés. Felbomlott az addig minden szinten érvényesülő hármas irányítás, egyszerűsödött a rendszer. 1952–1962 között szakmai kiadványok jelentek meg: tankönyvek, didaktikai és módszertani anyagok születtek, nyitottabbá vált a szakemberek

3 Vízi-Crisan 1999: 62–67.

4 Az 1930-as adatok alapján 18 000 siket, 13 811 vak kiskorú volt nyilvántartásban az országban. A mozgássérültek és értelmi fogyatékosok számáról nem találtam adatot.

5 Vízi-Crisan 1991: 66.

6 1924/108. rendelet

7 Marzescu törvény néven fennmaradt 1924/21-es rendelet

8 Azért viselte a szociális munkás képző intézet az ő nevét, mert ő bőkezűen adakozott az iskola működése érdekében és igyekezett megszervezni a filantrópiát.

együttműködése. 1960-tól Kolozsvárott beindult az egyetemi szintű gyógypedagógus képzés.

Az államosítás kétirányú hatást gyakorolt a szociális ellátás alakulására: egyrészt új ingatlanokhoz, s ezáltal (legalábbis átmenetileg) jobb elhelyezési lehetőségekhez juttatta a szociális intézményeket. Jó néhány államosított kastélyból szociális otthon, kiegészítő iskola, kórház lett (pl. a gyalui, telegdi, marosvécsi kastélyból). Másrészt az egyházi javak elkobzásával és az egyházi és a civil intézmények felszámolásával az állam maradt az egyedüli ellátó és gondoskodó intézmény, megszűntek az alternatívák, s a szolgáltatások minősége legtöbb esetben gyorsan és visszafordíthatatlanul romlott.

Ennek az időszaknak a szakmai fejlődését leginkább a kommunista ideológia előretörése zavarta meg. Az állam mindenhatóságának érvényesítését olyan rendeletek próbálták biztosítani, mint az ideológiai, hazafias, esztétikai és munkára nevelés bevezetése a speciális oktatásba (is), és a tanárok és segítő foglalkozásúak kötelező politikai szemináriumai.

A második világháború után hatalomra kerülő, és 45 évig uralkodó kommunista vezetés szemében minden civil kezdeményezés az egységet és irányíthatóságot rontó elemnek minősült. Ez a szemlélet a civil társadalom rohamos elerőtlenedését vonta maga után. A csak az állami ellátásra „utalt” szociális problémák – így a fogyatékos személyek társadalmi helyzete és védelme is – háttérbe szorultak. Ezt a korszakot nem a meg gondolt társadalom-építés, hanem a grandiózus újítási ötletek jellemezték. Az erőszakos államosítás és „sokoldalú” iparosítás, a lakosság tömeges telepítése a szociális perturbáció állapotához vezetett. Gyanús értékké vált az individuum és a magánélet tisztelete, és a szakmai titoktartás (konfidencialitás).

Ugyanakkor a „kommunista uralom” címmel fémjelzett időszak is különböző periódusokra osztható, mivel az ideológia uralma különböző intenzitással érvényesült. A sztálini korszak leáldozását (és Gheorghiu Dej vezér halálát) egy enyhébb, „puhább” korszak követte: Az iparosodás munkahelyteremtést is jelentett, javult a szociális helyzet, nőtt a beiskolázási arány, országszerte elterjedt a speciális oktatás. A hatvanas években differenciálódott a rehabilitációban és szociális ellátásban dolgozó szakemberek képzése⁹: logopédusok, gyógytornászok, iskolapszichológusok kezdtek el dolgozni. Bár a cenzúra éberem öröködött (de kijátszható, vagy olykor megszelídíthető is volt), szakfolyóiratok, szakkönyvek jelentek meg. Ebben az időszakban az esetkezelés főleg pedagógiai jellegű volt: a tanuláspszichológiára alapuló beavatkozási modellt fogadta el érvényesnek. A kommunizmus kemény időszaka a hetvenes évek elejétől indult be igazán. Általánosodó szegénység, eluralkodó félelem és előítéletek, az élelehetőségek elsovadása, a társadalmi és egyéni szolidaritás csökkenése vált jellemzővé.

A hetvenes évek eleje és 1990 között Romániában minden olyan témát, amely társadalmi problémának számíthatott volna, a kormány elhallgatott, elrejtett, tabuvá tett. Fogyatékos személyekről, a sérült gyermekeket nevelő családok helyzetéről, gondjairól nem eshetett szó, problémáik

9 Stanciu–Roth–Măunescu, 1968

nem kerülhettek a nyilvánosság elé, nem íródtak erről a témáról tanulmányok. Egyedül a munkában szerzett rokkantság számított némiképp elfogadhatónak. Az „új típusú”, „sokoldalúan fejlett” személyiségű ember-modellt hirdető kommunista ideológia nem vállalta azt a tényt, hogy fogyatékosok is léteznek. A súlyosan és középsúlyosan sérült gyermekek vagy felnőtt korúak kórház típusú intézményekbe, „otthonokba” kerültek – családjaikkal való kapcsolatuk leggyakrabban teljesen megszakadt –, az enyhébben sérültek többnyire a családjukban maradtak. Ezeknek a családoknak viszont egyedül kellett megküzdeniük a gyermek állapotából eredő problémákkal. Speciális óvodák-iskolák csak a megyeszékhelyeken léteztek (és ott sem mindig), ismeretlen fogalom volt a korai fejlesztés, integrált oktatás, s amellet nagy volt a szakemberhiány.

A szociális szféra professzionális csapatát az akkori vezetés módszeresen felszámolta: a hivatalos foglalkozási listákról törölték a szociális munkás, szociológus, pszichológus szakmákat. Társadalomtudomány könyvek ezreit vonták ki a könyvtárakból, könyvüzletekből és zúzták be, szociológusokat hurcoltak meg és börtönöztek be.¹⁰ A szociális munkás-képzést 1969-ben teljesen beszüntették, a gyógypedagógus-, pszichológus-képzés részben megszűnt a hetvenes évek végén, részben pedagógus-deffektológus képzéssé minősült át. A megmaradó szakemberek elhagyták a pályát, olykor az országot is. Az a fajta társadalomkutatás, ami ezekben az években zajlott, teljesen a politikának rendelődött alá. Olyan statisztikai adatok jelentek meg, amelyek nem a realitást, hanem a megrendelők elképzeléseit tükrözték, és legtöbbször az ideológiák alá támasztására, vagy a külföld előtti önigazolásra szolgáltak.

1966-ban a törvényben megjelenik a „szociálisan dependens” kifejezés, amely gyűjtőfogalomként működött: minden szociális támogatásban részesülő, betegnyugdíjas, speciális iskolába vagy szakiskolába járó, háborús rokkant vagy munkabalesetben sérült személy megjelölésére használták. A még nem iskolás fogyatékos gyermekeket nem említi a rendelkezés, és egyik felsorolt csoportba sem sorolhatók.

Egészségügy és Szociális Támogatás Minisztériuma – 1966/826. rendelet II. fejezet 8. cikkely: szociálisan dependens az a személy, aki különféle biológiai, anyagi és szociális okokból nem tudja biztosítani az egzisztenciája megteremtéséhez szükséges eszközöket és ezért állami támogatásra van szüksége. Rokkantak esetében a szociálisan dependens állapotot a Szociális Támogatás Hivatala állapíthatja meg, környezettanulmány alapján.

A „dependens” szó használata előrevetíti azt a mentalitást, aminek a szellemében majd az intézményi elhelyezésről szóló rendelet megszületik: ez az a személytelen társadalmi szegmens, aki függő helyzetű, akinek a sorsát illetően intézkedni kell.

1970-ben hozta meg Románia Szocialista Köztársaság Nagy Nemzetgyűlése a kiskorú fogyatékosok „intézményi védelméről” rendelkező törvényt.

¹⁰ Erről az időszakról lásd még: Alexandrescu, R. 2003, Galopentia, A. 1999, Rostás Z. 2001, 2002

Hivatalos Közlöny 1970/28. rendelet, 1. és 2. cikkely:

Törvény a kiskorúak egyes kategóriájának védelméről, akiknek, fogyatékosok lévén, speciális gondozásra van szükségük, amely a családban nem biztosítható.

A Védelmi Bizottság rendelkezhet az elhelyezésükről a következő intézményekben:

- a rehabilitálhatóak számára: speciális óvodák, iskolák, szakiskolák, szak-líceumok
- a részben rehabilitálhatóak számára: szakiskolák, szak-líceumok, vagy iskola-otthonok és műhely-otthonok
- rehabilitálhatatlanok számára: szociális otthonok

Az elrejtési politika legfőbb eszköze volt az intézetbe utalás. A fogyatékos személyek állami intézetei többnyire lakott területek peremén levő épületek voltak, a külvilággal való kapcsolattartás szinte teljesen lehetlenné vált, „társadalmon-kívülségük”, *marginalizációjuk* szó szerinti realitás volt. Az intézeti életkörülmények a túlélés alsó határán mozogtak (az étkezésre megállapított napi összeg¹¹ 9,5 lej/fő – ez másfél kiló fekete kenyér ára volt az akkori árviszonyok szerint). Nem volt ritka a nagy létszámú, akár 350 fős „szociális-otthon” sem. 1989 előtt 150 ilyen intézmény létezett Romániában.

A fogyatékos személyek társadalmi megítélését a *medikális szempontú fogyatékos-felmérés* is súlyosbította, mert ez csak a munkaképességet tartotta szem előtt, a szocializációs, rehabilitációs szempontokat nem.

A munkaképesség orvos-szakértői felmérésében használt terminológia¹² (1977):

Egészség: a biológiai, pszichikai és szociális jóllét állapota, amely lehetővé teszi az élethez és a munkához való jó adaptációt, és általában jó magatartást feltételez.

Sérült: az a személy, akinek valamilyen hiánya vagy morfofunkcionális zavara van, ami őt életvitelében és szakmai tevékenységében negatívan befolyásolja (különböző időszakra).

Fogyatékos: az a személy, aki morfológiai és/vagy funkcionális hiányosságai miatt – melyek lehetnek pszichikusak, motorosak, érzékszervek és zsigerek, okuk szerint örökletesek, veleszületettek vagy szerzettek – akadályoztatva van abban, hogy az általa választott foglalkozást, vagy azt a szakmát, amelyhez képesítése van, gyakorolni tudja.

Rokkant: az a személy, aki olyan hosszan tartó morfofunkcionális fogyatékkal él, amely teljesen vagy részlegesen meggátolja őt abban, hogy azt a szakmát, amelyet előzőleg gyakorolt, vagy amelyre hajlamos érez, folytathassa.

11 1968. szept. 9/2080 számú Minisztertanácsi Határozat a műhely-otthonok működéséről
12 In: Florea Marin 1973

TANULMÁNY

A rokkantság okai:

- munkabaleset
- munkával kapcsolatos baleset
- munkán kívüli baleset:
- megszokott betegségekből származó rokkantság: születési betegségek (agysérülések, örökletes és veleszületett problémák), kisgyermek-kori betegségek, az élet során szerzett betegségek.

A fogyatékoság (oligofrénia) osztályozása:

- *mentális debilitás*: konkrét és absztrakt fogalmak elsajátítására az elemi iskola negyedik osztályának szintjéig képes. Megtanulhatnak egyes gyakorlati, konkrét tevékenységeket. Intelligenciaszintjük 7–10 éves kornak felel meg. III-as rokkantsági kategóriába sorolandók
- *imbecillitás*: az elemi iskola első osztályának a szintjét nem képesek meghaladni. Elsajátíthatnak nagyon egyszerű tevékenységekhez szükséges készségeket. Intelligenciaszintjük 3–7 éves kornak felel meg. II-es rokkantsági kategóriába sorolandók
- *idiotizmus*: önellátásra, önvédelemre vagy valamilyen más aktivitásra gyakorlatilag képtelenek. Intelligenciaszintjük 1–3 éves kornak felel meg. I-es rokkantsági kategóriába sorolandók.

A fenti megfogalmazások egyértelműen a munkaképesség és esetleg az iskolai teljesítmény lehetősége felől közelítik a rokkantság, fogyatékos problémáját. Kimaradnak ebből a felosztásból is a kiskorúak, akiknek az állapota nem következhet munkabalesetből. Ők esetleg a „*megszokott betegségből származó*” rokkantságnál jöhetnek számításba. Csak feltételezni lehet, hogy mi állhatott egy ilyen kihagyás háttérében: ne számoljunk velük, amíg csak lehet, hátha a munkaképes-korrig eltelt idő eldönti a sorsukat: kiderül róluk, hogy mégiscsak megtanulhatnak valamilyen „*gyakorlati, konkrét tevékenységet*”, vagy számolatlanul eltűnnek az állami gondoskodás valamelyik elfekvőjében.

A pénzbeli támogatások, kedvezmények nagyon 'szerények' voltak ebben az időszakban, s az évek során még ezek is csökkenő tendenciát mutattak.¹³ A rokkantak ingyenes protézisre jogosultak; akik I-es rokkantsági fokozatba vannak besorolva, jogosultak egy naptári év leforgása alatt két ingyenes menettérti vasúti utazásra; a szociális nyugdíjban részesülő vak személyek jogosultak ingyenesen igénybe venni a városi közszállítást is; a speciális iskolákban, szakiskolákban tanulóknak joguk van a családi támogatáshoz, mindaddig, míg tanulmányi-, vagy inaséveik tartanak, de nem tovább, mint a 25-ik életév betöltéséig. 1970-től már csak azokra a szociális segélyt, vagy nyugdíjat élvezőkre érvényesek a fenti utazási kedvezmények, akik háborús rokkantnak számítanak.

A létező, medikális szemléletű rehabilitáció célja a fogyatékos és rokkant személyek munkába való visszaintegrálása volt. Minden megyeszékhelyen léteztek 'Rokkantak Szövetkezetének' nevezett műhelyek, ahol többnyire kétkezi munkalehetőséget biztosítottak azoknak a rokkant-

¹³ Az Egészségügyi és Szociális Támogatás Minisztériumának 826-os és 15/1960-as rendelete szabályozta a kedvezményeket.

taknak, akiknek a munkavégzési képességét a felmérő bizottság erre megfelelőnek nyilvánította. 1968-ban az általános foglalkoztatás szellemeiben megszületett egy rendelet arról, hogy a rokkantak számára ott-honi munkavégzés is szervezhető.¹⁴ A munkahelyek védett jellegének kialakítására nem volt más előírás, mint az általános munkavédelmi szabályzat. Kedvezménynek számított a részmunkaidőben való alkalmazás lehetősége (fél-, háromnegyed-norma), a hosszabb pihenő szabadság és a felmérő bizottság előírására, hatóság munkaidő.

1924-ben megalakult mind a vakok, mind a siketek érdekvédelmi egyesülete. Ez az a két szervezet, amely túlélte a kommunizmus időszakát, bár mindkettőt a pártvezetés fennhatósága alá vonták.

Érdekes módon a kommunista vezetés fontosnak tartotta, hogy a fogyatékos személyek számára rendezett nemzetközi sportrendezvényeken Románia is képviseltesse magát. Ha ezt a nagyvonalú gesztust az ellátásukra és védelmükre hozott többi, nagyon szűkmarkú szolgáltatáshoz mérjük, az az érzésünk támadhat, hogy inkább az országimázs, és nem a fogyatékos személyek jogainak érvényesülése volt a fontos. Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése 1975-ös *Nyilatkozat a fogyatékos személyek jogaiért* határozatának megfelelően romániai csapatok is részt vettek a Sérültek Nemzetközi Sportversenyein: 1976-ban vett részt először romániai csapat a Vakok Nemzetközi Sportversenyén, ahol ötödik helyezést ért el, 1977-ben pedig 3 aranyérmét nyertek a romániai résztvevők.

A fogyatékos-probléma nyilvánossá válásának következményei (1989–1992)

A '89-es rendszerváltás véget vetett a totalitárius kommunista diktatúra időszakának, és egy új fejezetet nyitott meg: *a változás lehetőségének a fejezetét*. Az ország polgárai, de az itteni eseményeket figyelemmel követők is valamennyien, azzal a meggyőződéssel néztek az elkövetkező időszak elé, hogy végre megkezdődhet az átmenet egy demokratikus, nyitott, szabad társadalom felé. Ennek ellenére a szociálpolitika színterén az „átmenet” időszakát, a kezdeti eufória után, nem elsősorban a lelkesült kezdeményezések, hanem inkább a megdöbbentő felismerések, az eszmélkedés, az útkeresés jellemezte.

Az előző idők sokéves elhallgatási gyakorlata megnehezítette a társadalmi problémákról, így a fogyatékos-kérdésről való nyílt kommunikációt is. „Hiányzanak a szavaink ahhoz, hogy bántás nélkül beszélhessünk a sérültekről” – írja a fogyatékos-probléma szakértői csoportjának egyik tagja¹⁵. A 89-es fordulat után, az állami intézményekben élő fogyatékos gyermekek és felnőttek helyzetének mediatizálása indította be azt, hogy a probléma széles körben nyilvánossá váljék. Külföldi civilek és szakemberek érkeztek élelmiszer- és ruha-segélyekkel, gyógyászati segédeszközökkel a „szociális otthonokba” és döbbenetes képsorokat, interjúkat rögzítettek az intézetekben élők mindennapjairól. Románia a fogyatékos sze-

14 1968/32. törvény és 1970/27. határozat

15 Vasilescu 2001: 15.

mélyek és az állami gondozott gyermekek jogvédelmét illetően a világ szeme előtt, rövid idő alatt elrettentő példává vált. Ezeknek a médiaanyagoknak egy része a romániai sajtóban is megjelent. Lassan az itteni szakemberek, szülők, fogyatékos személyek is merészelték hallatni a hangjukat. Valamiféle kollektív büntudat, de egyúttal az ez ellen való tiltakozás is eluralkodott a közhangulaton, a szakembereken: ezek az árva és fogyatékos gyermekek és felnőttek végül is mindvégig itt voltak mellettünk, és mi ezt nem tudatosítottuk. Hol a határ a nem tudás, és a tudni nem akarás között? Ők a túlélés peremén, társadalmi kivetettségben éltek. De hát kikből áll a társadalom? Nem éppen belőlünk, a többiekből? „Mindenki őket segíti” – mondták az emberek a szociális otthonokba érkező segély-áradatot látva. „Ezentúl a mi adónkból fognak jobban élni, tőlünk vesznek el, hogy nekik adjanak?!” Az „ők” és „mi” most már kimondottá, az elrejtő határ láthatóvá vált. Szegénységünk valódi súlyának felismerése kezdett bontakozni: csak egy olyan rendszerben tudunk gondolkodni, amelyik az egyiktől elvesz, a másíknak ad, nem tudjuk még, tanulnunk kell a mindannyiunk közös társadalmát.

Nemzetközi szakértők¹⁶ a romániai helyzetet elemezve, néhány nagy „stratégiai célpontot” jelöltek ki a szociálpolitika alapjainak megteremtésére:

- Az állami és társadalmi felelősségvállalás legális, jogi alapjainak a megteremtése.
- A kizárólag intézményi elhelyezésben gondolkodó szociális védelemről áttérés az alternatív közösségi szolgáltatásokra.
- A kizárólag az állami szolgáltatásokra épülő rendszerről áttérés a nem kormányzati szervezetek, civil és magán szférát implikáló társadalmi szolgáltatásra és az ellátórendszer fölötti civil kontrollra.
- A fogyatékos személyek érdekvédelmi szervezetei által kezdeményezett átalakítási törekvések támogatása és beépítése az ellátórendszer változásaiba.
- A medikalizált szemléletről áttérés a szociális jólétet biztosító és társadalmi integrációt segítő szemléletre és gyakorlatra.
- A stigmatizáló és a puszta túlélést szem előtt tartó „megtűrő” szemléletről áttérés az életminőség biztosítására, a rehabilitációra és reintegrációra.
- A segítői szakmai standardok és szakmai etika tiszteletben tartása és érvényesítése, a szociális munka bevezetése az ellátás minden területére.
- A fogyatékos és általában a társadalmi problémákat elrejtő és elhallgató kommunista gyakorlat helyett a nyílt párbeszéd megteremtése és fenntartása.
- Minőségi szolgáltatások elérhetővé tétele a sérült gyermekek és családjaik számára.
- A politikai vezetés érdektelenségének megszüntetése annak érdekében, hogy a szociális ellátó rendszer reformja aktuálpolitikai kérdéssé váljék.

16 USAID-szakértők 1990-es jelentése a romániai helyzetről, in Robertson-Saur:1990: 2–4.

Az ellátórendszer felépítése két, egymásra épülő lépésben kezdődött el. Az első: a meglévő néhány törvénynek, valamint a születő új rendeleteknek harmonizálása a nemzetköziekkel, a második: az új rendelkezések gyakorlatba ültetése, adaptálása a helyi tapasztalatok, a helyi valóság kontextusába.

A változást meghatározó jelentős referencia-elemek beépülése a romániai törvénykezésbe:

1990-ben a Fogyatékosok Államtitkárságának megalapítása nagy jelentőségű lépés volt a szociális védelmi háló létrehozásában. Ez volt az a fórum, amely az országban élő fogyatékos személyek valós számának feltérképezésétől kezdve nyilvántartásukat megszervezte, az oktatási és szakmatanulási lehetőségeket számon tartotta, a múlt rendszerből örökölt 'szociális otthonok' átalakítását, lebontását elindította.

1991. november 21-én először jelenik meg Románia Alkotmányában egy olyan paragrafus, amely a fogyatékos személyek jogairól szól. Az állami felelősségvállalás visszavonhatatlan momentumát jelentette ez a változás. A fogyatékoság megszűnt csupán orvosilag meghatározható egyéni sorskérdés, vagy a családok magánügye lenni: elismerten társadalmi problémává vált, amely társadalmi szintű megoldást feltételez.

Románia Alkotmánya

46. cikkely – Az állam biztosítja egy olyan nemzeti politika kidolgozását, amely a fogyatékoság megelőzését, kezelését, az oktatásba és nevelésbe való readaptációt és a társadalmi integrációt teszi lehetővé, tiszteletben tartva a szülők és gyámok jogait és kötelességeit.

A szülők és gyámok jogainak és kötelességeinek hangoztatása kétféle „áthallást” sugall: Egyrészt rehabilitálja azokat a családokat, amelyekről az intézményi elhelyezést bevezető törvényben azt mondta ki, hogy képtelenek biztosítani fogyatékos gyermekeik, családtagjaik otthoni nevelését, ellátását. Másrészt érthetővé teszi, hogy a fogyatékos-ellátás ugyan ettől kezdve állami, de nem kizárólag állami felelősség: ki van hagyva a családok kötelességeinek a helye is. (Hogy ez valóban így van, az a mai napig sem kétséges!)

'89 után az egyesületek és civil szervezetek létrehozásának joga is újból életbe lépett. Elkezdődik az önszerveződés: 1990–1992 között több mint 150, a fogyatékos személyek és hozzátartozóik által létrehozott alapítványt és egyesületet jegyeztek be. 1991-ben elkezdődik a szakemberképzés a szociológia, szociális munka, a pszichológia és a gyógypedagógia szakokon, az ország összes jelentős egyetemi központjában. Ezek a képzések 1992-ben egyetemi szintű státust nyernek. A szociális munka oktatása a Teológiai Intézetek egyik diszciplínájaként az egyházi főiskolák és egyetemeken is beindul.

Rendeletek a fogyatékos személyek számára biztosított támogatásokról (1990–1992):

A támogatások elsősorban a szociális intézményekben bentlakó fogyatékos személyek helyzetének a javítására vonatkoztak. Az anyagi és tár-

TANULMÁNY

gyi feltételek javítása mellett a foglalkoztató (nem egészségügyi) segítő szakemberek alkalmazását is előirányozták.

Az 1990/91-es tanévtől a törvény új alternatívákat nyitott a fogyatékos gyermekek és fiatalok oktatásában. A speciális oktatás fejlesztése és az iskolai integráció fogalmának és gyakorlatának kísérleti bevezetése is nagy jelentőségű lépés volt.

Az érdekvédelmi szervezetek közül a leghamarabb és leghatékonyabban a Vakok Országos Szervezete lobbyzott bizonyos támogatások megszerzéséért.

1990/610. törvény

5. cikkely (1): A nemlátók jogosultak egy naptári év leforgása alatt két ingyenes menettérti vasúti utazásra másodosztályú kocsikban.

(2): Jogosultak ingyenesen igénybe venni a városi közszállítást abban a városban, ahol a lakhelyük van.

(3) A fenti (1), (2) kedvezményekre a nemlátók kísérői is jogosultak.

6. cikkely (1): A nemlátó gyermekek családja 50 százalékkal megemelt állami családi pótlékra jogosult.

8. cikkely: A kórházi kezelés ingyenes a nemlátók számára.

9. cikkely: A nemlátók családja jogosult egy külön szobára a nemlátó családtag számára. Az átmeneti időszak szociálpolitikai eseményei a sérült-ellátásban (1992–2000).

A '89-es változástól 2000-ig tartó átmeneti időszak belső felosztásában a cezúrát a fogyatékos ellátás fejlődésének szempontjából az 1992/53-as támogatási törvény jelenti. A szociális ellátás fejlődésének legfontosabb mozzanatait:

1. Előrelépés a fogyatékos gyermekek védelmében és az oktatásban

Nemzetközi Emberjogi Szervezetek, az UNICEF és az Európai Közösség Gazdasági Bizottsága létrehozták a Romániai Humanitárius Programot koordináló Bizottságot, amelynek fő aktivitási területe a gyermekvédelem és a fogyatékos ellátás lett.

Az átmeneti időszak egyik meghatározó folyamata a szakemberek szemléletváltása volt. Az, hogy az emberi jogok tiszteletét kiterjesszék a sérültekre is, hogy megszokottá váljon az együttműködés és az együtdöntés a támogatásuk mellett, hogy a szülőket, a családokat is bevonják a terápiás munkába, s hogy a gondozásról a személyes autonómia megerősítésére térjenek át, ez nem mindig volt könnyű, és többet jelentett szakmai feladatnál.

1998. július 15-én Washingtonban Románia aláír egy szerződést a Világbankkal, amely az Innovációs és átképzési kölcsön a gyermekvédelmi reform véghezviteléhez – megnevezést viseli. Ebben a szerződésben kiemelten jelenik meg a veszélyeztetett és fogyatékos gyermekek helyzetének javítása.

A 2000 áprilisában születő 17/261-es kormányrendelet intézkedik a fogyatékos gyermekeket ellátó-fejlesztő intézmények átszervezéséről és

lebontásáról. Az oktatási lehetőségek megszervezését a megyei-területi Tanügyi Igazgatóságok fennhatósága alá rendelte a törvény¹⁷, a hatékonyság növelése érdekében logopédiai központokat, oktatást kiegészítő programokat hozhatnak létre.

A rendelkezések a fogyatékos gyermekek és fiatalok oktatásának és integrációjának felelősségét legfőképpen mégis a központi vezetésre helyezik: „A Munka és Szociális Védelem Minisztériumának a többi kormányzati és nemkormányzati intézménnyel, szervezettel együtt olyan programot kell kidolgoznia a fogyatékkal élők számára, hogy integrációjuk aktív életet jelentsen, képességeikhez adaptált munka és tanulási lehetőségekkel”¹⁸.

2. Támogatások fogyatékos személyek és családjaik számára

A fogyatékos-ellátásban cezúrát jelentő, 1992-ben meghozott 53-as törvény nagy jelentőségű: első bizonyítéka annak, hogy a támogatás nemcsak morális és formális, hanem igénybe vehető szolgáltatásokat és kézzelfogható anyagi juttatást vagy kedvezményeket jelent:

- Szociális támogatás *pénzbeli juttatások* formájában:
 - szociális segély
 - szociális nyugdíj vakoknak
 - gyermeknevelési támogatás fogyatékos kiskorúak családjai számára (100 százalékkal emelt)

- Szociális *szolgáltatásokhoz való jog*:
 - ingyenes orvosi ellátás, gyógyászati segédeszközök kedvezményes beszerzése
 - tv-, rádió-előfizetés ingyenessége
 - kulturális és sportrendezvényeken kedvezményes belépődíj
 - telefonbekötés, átírás ingyenessége, 100 ingyenes telefonimpulzus (vakoknak 400), prioritás telefonvonal-jóváhagyás esetén
 - városi közszállítás ingyenessége és évente 6 (vakoknak – 12) ingyenes menettérítési vasúti utazás
 - otthoni oktatás biztosítása mozgásukban súlyosan akadályozott gyermekek és fiatalok számára
 - *személyi gondozó*¹⁹ biztosítása: a súlyosan-halmazottan fogyatékos kiskorú vagy felnőtt mellé államilag fizetett gondozó alkalmazása, aki felügyeletét és gondozását ellátja. Ez a személy lehet valamelyik nagykorú családtag is.

- Egyes jogok gyakorlására való körülmények javítása:
 - lakáskiutalási prioritás, 1 külön szoba a fogyatékos családtag számára

17 1995/ 45. és 131. törvények

18 2000. április 17/261-es kormányrendelet

19 A „személyi gondozó” kifejezés megfelelője a magyarországi ellátás-rendszerben az ápolási díjra jogosult személy. Jogait és kötelességeit a 53/102-es törvény mellett később még a 102/1999 és a 427/2001 kormányrendelet is szabályozza.

TANULMÁNY

- hosszabb pihenő, szabadság, kedvezmény a nyugdíj korhatár megítélésénél
- évente egyszer táborozási vagy üdülési lehetőség
- ingyenes lakhatás, étkezés a gyermek kísérőjének kórházi beutalás esetén

• *Adózási kedvezmények:* 100 százalékos adócsökkentés súlyosan fogyatékos eltartott esetén (I-es fokozatú), 50 százalékos adócsökkentés hangsúlyozottan fogyatékos (II-es fokozatú) eltartott esetén.

A fogyatékos személyek számára biztosított jogok finanszírozása 1992 és '99 között a központi állami költségvetésből történt. 1999-től kezdve a helyi autoritások bevonásának a szándékával, a helyi költségvetésből finanszírozzák a személyi gondozó fizetését²⁰, és a helyi közlekedési eszközökön való ingyenes utazást. A többi támogatást és kedvezményt továbbra is a központi állami költségvetésből fedezik.

A segélyezés mértékén és mikéntjén kívül további fontos kijelentéseket is tesz a törvény:

1992. jún.1/53-as törvény:

2. cikkely: egyenlő esélyek megteremtése
3. cikkely: az otthoni nevelés támogatása, az intézményi elhelyezés csökkentése
4. cikkely: akadálymentes környezet megteremtése

A december 29-én hozott 1997/939-es kormányrendelet megváltoztatta a Fogyatékosok Államtitkárságának nevét Fogyatékos Személyek Államtitkárságára. Ha az alanyból (fogyatékos) jelző lesz (fogyatékos személy), – állították a jogi szakértők és a nyelvészek –, a megnevezés kevésbé stigmatizáló, avagy „több az ember, mint a fogyatéka”.²¹

Ám nemcsak a név változott, hanem a feladatkör is. A fogyatékos személyek központi szervezetének nem az a rendeltetése, hogy az elkülönülés erődítményévé válják, hanem hogy a szociális integrációt segítse. Mivel területi irodái közvetlen kapcsolatban voltak az érintettekkel, tehát a fogyatékos személyekkel és hozzátartozóikkal, így szembesültek mindazokkal a problémákkal, amelyekkel ezek az emberek és családjaik küszködtek. Döntéshozási joguk viszont még igen korlátozott volt. Tapasztalataikat, változtatási ötleteiket előbb javaslatok formájában, az országos szintű fórum elé kellett terjeszteniük, megvitatás és jóváhagyás végett. A 45 éven át megizmosodó centralizáció leépítése úgyszólván Déva vára építésének ritmusában haladt.

²⁰ Középfokú végzettséggel rendelkező kezdő szociális munkás fizetésének megfelelő összeget kapja, ami a nyugdíjalap és egészségbiztosítás miatti levonások után kb. a minimálbérrel egyenlő értékű összeg.

²¹ Erre a jelenségre először Margaret Mead hívta fel a figyelmet: „Az elsőprő erejű címkek meggyengülnek, ha főnévből melléknévvé, alanyból jelzővé alakítják őket.” (In Kőnczei Gy. 1994)

3. A sérültség felmérésének és az orvosi ellátásnak a változása

A fogyatékos személy meghatározása az 53/1992 törvény megfogalmazásában: „A fogyatékos személy érzékszervi, fizikai vagy mentális fogyatéka miatt, saját képességei alapján nem tud beilleszkedni – teljesen vagy részlegesen, időlegesen vagy állandóan – a társadalmi és professzionális életbe.”

Ebben a definícióban a fogyatékoság még teljes mértékben egyéni probléma, és elsősorban a képtelenség kap hangsúlyt.

A 1999/102. törvény megfogalmazása: „Fogyatékosok azok a személyek, akik hátrányban vannak egy fizikai, érzékszervi, mentális vagy pszichikus fogyatéka miatt, amely megakadályozza vagy korlátozza normális lehetőségüket-esélyüket arra, hogy a társadalmi életben a többiekkel egyenlő mértékben, életkoruknak, nemüknek, anyagi és kulturális lehetőségeiknek megfelelően vegyenek részt, és ezért társadalmi integrációjuk érdekében speciális védelemre van szükségükük.”

A képtelenség helyett a korlátozotttság fogalmának a bevezetése, illetve a speciális védelem szükségességének felismerése és a törvény szövegébe iktatása előrelépést jelent.

A 2002/3519. törvény megfogalmazása: „Fogyatékosok azok a személyek, akiket fizikai, érzékszervi, mentális vagy pszichikus fogyatékuhoz nem adaptálódott társadalmi környezetük megakadályoz vagy korlátoz abban, hogy egyenlő eséllyel vegyenek részt a társadalmi életben életkoruknak, nemüknek, anyagi, szociális és kulturális lehetőségeiknek megfelelően, és ezért társadalmi integrációjuk érdekében speciális védelemre van szükségükük.”

Hangsúlyosabbá válik a környezeti tényezők szerepe és a részvétel szükségessége. Amint a fogyatékoság meghatározásában egyre inkább elmozdul a hangsúly a biológiai meghatározottságtól a társadalmi meghatározottság és a környezeti feltételek felé, ez tükröződik a diagnosztizálási kritériumok felállításában is. '92-től a kompetens bizottságot Orvosi Szakértői Bizottságnak nevezik (külön bizottság működik felnőttek, és külön gyermekek számára), de összetételében már pszichológus és gyógypedagógus is részt vesz. És nemcsak az orvosi analízisek, hanem a pszichológiai felmérés és a gyermek egyéni adottságainak, képességeinek a közvetlen értékelése is beletartoznak a felmérési eljárásba.

A legnagyobb előrelépést ebben a kérdésben mégis az jelenti, hogy a 1999/102-es rendelet már megfogalmazza, hogy a fogyatékosági kategóriába való besorolással egyidejűleg a gyermek vagy felnőtt fejleszhető képességeit is fel kell mérni – és nemcsak a munka és iskolai teljesítményeket – és ki kell dolgozni egy egyéni rehabilitációs programot minden fogyatékos személy számára, különös hangsúllyal a gyermekek korai fejlesztésére. A fogyatékos emberekben levő potenciál értékelésének a csírát fedezheti fel az optimista elemző ebben a változásban. Bár tételesen nem fogalmazódik meg, de elővételezhető, hogy a fogyatékoság szintjének a megállapításánál nem elsősorban az a fontos, hogy *mi az, ami hiányzik, elveszett, nem lehetséges*. Ez csak a képtelenséget, ráutaltságot, stigmatizációt hangsúlyozza. Ennél sokkal fontosabb, hogy *mi az, ami van, megmaradt, amire építeni lehet* a rehabilitációt, az oktatási és foglalkoztatási integrációt, a társadalmi életben való részvételt.

Annak a felismerésnek, hogy a gyermekek fogyatékosága nemcsak egészségügyi probléma, hanem gyermekvédelmi kérdés is, kormányren-

TANULMÁNY

delettel próbáltak hangsúlyt adni. Minden, a kiskorúakat érintő döntésben és változásban a gyermekvédelmi szempontoknak is érvényesülniük kell²².

Az orvosi ellátás ingyenességének jogát már a 1992/53-as törvény kimondta. A kezdődő pozitív átalakulások első jele volt a bentlakásos kórházi típusú intézeteknek rehabilitációs részlegekké való átalakítása: 2000-ben 41 ilyen átalakított rehabilitációs osztály kezdte el a működését.

4. Társadalmi dialógus a fogyatékos személyek problémáinak a megoldásáért, a civil szervezetek térnyerése, az önkéntes segítő munka felértékelődése

A Fogyatékos Személyek Államtitkársága által kibocsátott, 1999/125-ös számú rendelet létrehozta a kormányzati és civil szervek párbeszédét. Ez az a momentum, melyben a nem kormányzati szervezetekkel való konzultálás intézményesül. A Társadalmi Dialógus feladata, hogy periodikusan értékelje a fogyatékos személyek helyzetét, jogait, valamint, hogy elemezze a rendszer működését, diszkrfunkcióit, és javaslatokat terjesszen elő a támogatási rendszer fejlesztése céljából.

1999/125-ös számú rendelet:

Létjogosultak mindazok a szerveződések, amelyek a közösség hasznára fejtik ki tevékenységüket és az állami adminisztratív szervekkel való együttműködési kapcsolatot erősítik.

Ez a 'létjogosultság' viszont még nem jelent egyúttal támogatottságot, vagy bizonyos ellátási normatívákból való részesülési lehetőséget. A civil szervezetek többnyire külföldi alapítványok fiókjaiaként, ezek anyagi erőforrásaiból részesülve tevékenykedtek.

Az önkéntes társadalmi munka Romániában a kommunista rendszerben alkalmazott társadalmi kényszermunkát jelentette, amely erősen negatív előjelű tapasztalatokat jelentett a lakosság számára. A „voluntariátus” fogalmát és gyakorlatát a civil szervezetek vezették be újból. Az általuk kezdeményezett önkéntesség jelentése: „saját motivációból, meggyőződésből, hitből tenni valami társadalmilag hasznosat”²³. Felhívásukra sokan rámozdultak, különösen az egyetemi hallgatók és az egyházak aktív közösségei közül.

A jelen: a fogyatékos személyek védelme és ellátása 2000–2004 között

A több mint tíz évig tartó átmenet nem hozta meg azokat a változásokat, amelyek egy működőképes szociális ellátórendszer felépítését eredményezhették volna. Ezt a helyzetet nem elsősorban a sokat hangoztatott

²² 1999/725-ös rendelet

²³ Vasilescu, 2001: 73.

gazdasági és infrastrukturális hiányok és akadályok okozták. Sokkal inkább a szociálpolitikai intézkedések összehangolatlanságának, tervszerűségének hiánya és a kormányzat érdektelensége állt a jelenség mögött. A fogyatékos személyek védelmére tett eddigi intézkedések diktáltak, kényszeredettnek tűntek, nem a szükség felméréséből fakadó meggyőződés mozgatta ezeket, hanem többnyire a külföldi megfigyelők kritikái, az emberjogi szervezetek felszólításai és az imázs-féltés. Egyszóval: nem történt reform, legfeljebb reformtörekvésekről, változtatási kísérletekről beszélhetünk.

A 2000–2004-es időszakot egy eddig nem tapasztalt nyitás jellemezte a kormány hozzáállása szempontjából is, és ez kedvező alapot nyújtott a reform beindításához. A legfontosabb kezdeményezések ez irányban:

1. A törvényes keret megteremtése

2000–2004 között több mint 40 alap- vagy kiegészítő rendelkezést vitattak meg és fogadtak el a fogyatékosok jogvédelmének a területére vonatkozóan. A törvényes keret megteremtését nemzetközi dokumentumokhoz szabták:

Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által elindított Világ Program a Fogyatékosokért (1992)

Standard Szabályok a Fogyatékosok Jogegyenlőségének Megteremtéséért (1993)

Salamancai Nyilatkozat a Speciális Oktatás Direktíváinak meghatározásáért: Hozzáférés és Minőség Program (1994)

Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által elfogadott Konvenció a Gyermekek Jogairól (1988)

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 25. ülésének határozata a Képesség, Fogyatékos, Egészség Nemzetközi Osztályozásáról (2001)

A nemzetközi dokumentumok ratifikálásával párhuzamosan 4 fontos szociális szektor megreformálását is tervbe vették: az általános szociális védelemét, a gyermekvédelmét, a felnőtt fogyatékosok jogvédelmét, és egy átfogó programot indítottak el a társadalmi diszkrimináció leépítésére.

Az általános szociális védelem reformja a szegénység elleni küzdelmet és a kirekesztettségben élők társadalmi inklúziót tűzte ki célul. Az így született *Országos Tervet* a 829/2002-es kormányrendelet foglalta össze.

A gyermekvédelem reformjának legfontosabb mozzanata a 2001–2004-es *Operacionális Terv* kidolgozása volt, amely egy átfogó kormánystratégiát dolgozott ki a hátrányos helyzetű gyermekek védelmére.²⁴ Ez a stratégia szigorúan igazodik a nemzetközi gyermekjogokhoz és a gyermek érdekének elsőbbségét, családi környezetének védelmét, a közösségi felelősség fejlesztését, egyenlő esélyeket és diszkrimináció mentességet, a társadalmi szolidaritás erősítését, a decentralizációt és területközi és interdiszciplináris intervenció bevezetését szorgalmazza.

24 2001. 06. 07/539. kormányrendelet

TANULMÁNY

A felnőtt fogyatékosok jogvédelmének reformja két jelentős dolgot old meg: megteremti a munkába való alkalmazás jogi háttérét²⁵ és elfogadja az Európai Unió ajánlásait és az Európai Szociális Charta 15. paragrafusának elveit a fogyatékos személyek ellátására vonatkozó metodológiai kérdésekben.²⁶

A társadalmi diszkrimináció leépítésére irányuló program része, hogy kormányhatározat írja elő a *rokkant, képtelen, oktathatatlan, irrekuperábilis* kifejezések mellőzését, használatból való kivonását, mivel ezek előítéletet gerjesztenek és az emberi méltóságot sértik.

2. Adminisztratív reform

Az adminisztratív reform legmakacsabb pontjának a decentralizáció bizonyult. Bár erre vonatkozóan sokféle intézkedést (szintén felülről jövő) és kezdeményezést (lentől jövő önállósodási törekvések) regisztrálhatunk, a hatalmi viszonyok újból és újból visszarendeződtek. A rendszernek a változással szembeni ellenállása nemegyszer gyakorlati-szervezési, vagy infrastrukturális okokon is múlt: pályázatíró alkalmazottja, átfogó statisztikai adatbázisa, a nemzetközi programokhoz való hozzáférése leginkább a központnak volt. Másfelől mentalitásbeli csökevények is akadályozták az átalakítást: a területi megbízottak felelősségét csökkentette, ha egy magasabb fórum gondolkodott helyettük, vagy ha döntéseikhez kikérhették a jóváhagyó fejbőlintást. A paternalista állami gondoskodás a hierarchia alacsonyabb szintjén állókat leszoktatta a kezdeményezésről, az önrendelkezésről.

Ebből a reális helyzetfelismerésből indul ki a mostani decentralizáló eljárás. Feladatul tűzi ki a helyi adminisztratív szervek kompetenciájának megerősítését: management-képzésekkel, a monitorizálási rendszer modernizációjával, az információs és tanácsadói szolgáltatások sokféleségének a biztosításával.

Az érdekképviselő és érdekvédelem minden fiatal demokrácia kötelező tananyaga. Több mint tíz éven át, többnyire szakemberek lobbiztak a fogyatékos személyekért, vagy tették ezt egyes szervezetek a saját érdekükben. Egyesületek területi fúziói még előfordultak, de minden területet felölelő országos szervezet nem jött létre a '89-es változás óta. Ezért volt olyan nagy jelentősége a 2003 januárjában született *Fogyatékos Személyek Országos Egyesületének (ANPH)*²⁷, amely a Munka-, Szociális, Védelem- és Családügyi Minisztériumhoz tartozik ezentúl, és az ország minden fogyatékkal élő polgárának a jogaiért felelős.

25 2002. 07. 12/519. és 2003. 01. 09/10. törvény

26 2002. 10. 31./1215. törvény

27 A 2003. 01. 30/14. törvény által létrehozva és szabályozva

3. Intézményi reform

Az intézmények átalakítása a fogyatékos-probléma mediatizálásával együtt, ezt követően kezdődött el. A legégetőbb adminisztratív problémákat (élelmezés, életkörülmények, higiéniai feltételek, alkalmazottak száma) a rendeletek és normatíva-változások valamelyest megoldották. A fogyatékos személyek intézményeken belüli további helyzete attól függött, hogy az illető intézményt vezető, és az ott dolgozó alkalmazottak mennyire voltak nyitottak a szemléletváltásra. A 794/2002 minisztériumi rendelet azért nagy jelentőségű, mert egy átfogó nemzeti stratégiát dolgozott ki a fogyatékos személyeket ellátó intézményekre fókuszálva. Célkitűzései a következők:

- Az elhagyás, intézményi elhelyezés, bentlakásos intézményi oktatás csökkentése
 - Az eredet-család, saját család támogatása, kiegészítő, alternatív szolgáltatások bevezetése
 - A klasszikus (nagy létszámú, személytelen) intézmények átalakítása, metodológiai és etikai elvek betartása és betartatása – operatív, flexibilis, monitorizálható tevékenység
 - Képzett humán erőforrás alkalmazása, a meglévő alkalmazottak átképzése és folyamatos szupervíziója
 - Anyagi források megszerzése, kiaknázása, feladatkörök tisztázása és megosztása az állami intézmények és a civil szervezetek között
 - A közösségi felelősség fejlesztése
 - A média lehetőségeinek kiaknázása a fogyatékos-sággal kapcsolatos társadalmi előítéletek leépítésére
 - A fogyatékos-ellátásban követendő hagyománnyal rendelkező külföldi modellek megismerése, alkalmazása, adaptálása. Ezt valósítja meg a holland és román szakemberek által létrehozott program: *Nemzeti Akcióterv a fogyatékos személyek speciális védelméért és integrációjáért 2003–2006.*

A normatívák „emberségesebb” ellátást lehetővé tevő megemlése szintén fontos eleme az intézményi reformnak, de a szemléletváltás elősegítésének is. Az, hogy az államnak „mennyit ér” egy fogyatékos személy eltartása, illetve hogy az alkalmazotti munkacsoport összetételében milyen arányban vannak a foglalkoztató-rehabilitáló szakemberek, adminisztratív személyzet, orvosi asszisztensek – erőteljes jelzés mind a fogyatékos személyekkel dolgozók számára, mind pedig bármely, nyitott szemű érdeklődő számára. Mert ha sokba kerül valaki, lehet, hogy sokat is ér. És ha többnyire gyógytornászok, beszédfejlesztők, pedagógusok foglalkoznak vele, és nemcsak orvosok és nővérek, akkor valószínűleg tanítható, fejleszthető és nem csak ápolásra-gondozásra szoruló „beteg”.

Megalakulását követően a Fogyatékos Személyek Országos Egyesülete (ANAPH) számba vette mindazokat az intézményeket, amelyek a fogyatékos személyek ellátását, fejlesztését és rehabilitációját hivatottak szolgálni. Az előző időszakokban már elkezdődött a csak gondozást nyújtó bentlakásos intézetek átszervezése nappali foglalkoztató központokká, s az egyesület ezt a célt kívánta követni az elkövetkező időszakban is.

A 2003-as évtől kezdődően a fogyatékkal élők család típusú otthonokban való elhelyezése is elkezdődött, egyelőre még kísérleti jelleggel.

4. Kulcstényezők felfedezése és aktivizálása a reform életbe léptetéséért

A jogi keret megteremtése, valamint az adminisztratív rendszer és az intézményrendszer átalakítási tervének kidolgozása után még hátra volt a legnehezebb feladat: az életbe is átültetni ezeket a változásokat.

Mint minden rendszernek, a szociális ellátórendszernek is megvan a maga tehetetlenségi ereje: ellenáll a változásnak, védi a mégoly bizonytalan egyensúlyt is. A törvényhozás szintjén nem túl nehéz véghezvittnek nyilvánítani egy-egy nemzetközi normát, de ez még nem jelenti azt, hogy ez működik is. A jogokat törvényerejű rendeletekben deklarálni lehet, de az életbe lépésük: a támogatások 'lecsorgása' ettől még nem szavatolt. A reform életképességét olyan programok támogatták, amelyek valós lehetőségeket nyújtottak a szervezeteknek és intézményeknek ahhoz, hogy aktorai és ne passzív alanyai legyenek az átalakításnak. Ilyen átfogó program-lehetőséget jelentett a 1998–2003-as *Gyermekjóléti Reform Programja* (a Világ Bank és az Európai Tanács támogatásával), amelynek egyik leghatékonyabb projektje a PHARE.

A Fogyatékos Személyek Országos Egyesülete kidolgozta a legfontosabb metodológiai alapidokumentumokat: *Minőségi Standardok a fogyatékos személyek védelmében*, és *Működési Szabályzat a fogyatékos személyek védelmének területén dolgozó szervezetek számára*.²⁸

Életbe lépett a 2003–2006-os *Nemzeti Akció Terv*, amelyet a helyi igények megfelelő, helyi stratégiák kidolgozása előzött meg.

A reform életbe lépésének két másik nagyon fontos kulcstényezője a *civil szervezetek* és a *nemzetközi szakemberek feed-backje* volt.

A kilencvenes évek végére a nem kormányzati szervezetek mélypont-ra jutottak. A '92-'95-ös időszakhoz képest mind számban, mind a nyújtott szolgáltatások repertoárját tekintve visszaesés mutatkozott: 2001-ben 250, fogyatékosok által létrehozott, a társadalmi integráció érdekében működő szervezet volt aktív, s ezek átlagosan 2,4 szolgáltatást nyújtottak (a korábbi 3,5-es átlaghoz képest), és tíz éven át majdnem kizárólag külföldi pénzalapokból működtek.²⁹ A támogatók valamikor azzal a szándékkal álltak a szervezetek mellé, hogy mindaddig segítenek nekik, amíg a kormány és a pályázati források lehetővé nem teszik azt, hogy a saját lábukra álljanak. A kormány passzivitását és a helyi közigazgatás változást nem mutató bürokráciáját megelőzve a támogatók jelentős hányada visszavonult. A szervezetek nagy része az ellehetetlenedés állapotába került: anyagi forrásaik elapadtak, önkénteseik visszavonultak, felsőfokú végzettséggel rendelkező alkalmazottaik száma lecsökkent, más tevékenységi területre vándorolt. Az anyagi források csökkenése maga után vonta a szervezetek imázsának hanyatlását is. Mivel a szponzorálási tör-

28 2003/139-es számú Hivatalos Közlöny és 2003/239-es számú Hivatalos Közlöny

29 Adatforrás: Vasilescu, 2001: 45–47.

vény semmilyen reális adózási kedvezményt nem jelentett az adakozó cégeknek, a belföldi állami és magáncégektől nyerhető támogatások maximum 5 százalékot tettek ki átlagosan egy nonprofit szervezet esetében. A helyzetet a 2000 után beinduló új projekt-lehetőségekben való részvétel fordította meg (Gyermekjóléti Program, Nemzeti Akció terv). A civil szervezetek képesek voltak gyorsan és flexibilisen alkalmazkodni az új lehetőségek szabta követelményekhez. Új, életképes management módszereket dolgoztak ki, olyan szolgáltatásokat nyújtottak, amelyek addig hiányterületek voltak. A modern szociálpolitika-építés valódi katalizátorainak bizonyultak. A hatalom helyi adminisztratív szerveivel nem egyszer vitázva, az eltelt 14 év alatt kivívták nemcsak a helyi közösségek, de a törvényhozók elismerését is. 2003-ban először mondja ki a törvény³⁰, hogy a civil szervezetek tevékenységének fejlesztése *közösségi érdek*.

Az, hogy miként jutnak el azok a pozitív változások, amelyeket a reform eredményezett, azokhoz, akikért mindez történt, vagyis a fogyatékos személyekhez és családjaikhoz, elméleti eszközökkel nehezen követhető. Mégis, ha végigtekintünk azokon a részterületeken, amelyek a mindennapi élet minőségét határozzák meg, felmérhető, hogy az esélyegyenlőség feltételeinek megteremtéséért milyen konkrét lépések történtek.

*Az intézetben élő fogyatékos felnőttek és gyermekek arányának változása
1992 és 2004 között³¹*

Forrás: ANPH 2004-es adatbázisa (www.anph.ro)

30 2003. 01.30/14 törvény

31 A romániai fogyatékos személyek számának megbecsülése nem egyértelmű. A civil szervezetek 7-8 % közötti arányt jeleznek. Az Országos Statisztikai Hivatal nyilvántartása szerint Romániában a fogyatékos személyek a lakosság 5,8 százalékát teszik ki. A Fogyatékos Személyek Országos Egyesületének a nyilvántartásában már hatodik éve az 1,8 százalékos arány (2004-ben ez 410 286 személy) szerepel.

TANULMÁNY

A közösségi életben és a döntéshozásban való részvétel az otthontartás támogatásával és az oktatási integráció bevezetésével, közösségi szintű sport- és szabadidős programok megszervezésével kezdődött. Ezek közül a leginkább mérhető az intézményi elhelyezés-otthoni ellátás mutatóinak alakulása: 2000-tól kezdődően a fogyatékos gyermekek intézeti elhelyezésének aránya a felnőtteké alá csökkent, és tartósan az 5 százalék alatti értékre állt be, míg 2004-re 1 százalék körülire csökkent.

Az önrendelkezési jog érvényesítése is mérvadó bizonyítéka annak, hogy nemcsak értük, de velük együtt tesz a közösség. A helyi döntésekben való részvétel, és magasabb szinten, a szakmai megbeszéléseken, konferenciákon való részvétel szintén az inklúzió jele. Jelenleg pl. a fogyatékoság diagnosztizálását és fogyatékosági kategóriába való besorolását végző Komplex Szakértői Bizottságnak is van minden megyeközpontban egy olyan tagja, aki magukat a fogyatékkal élőköt képviseli (és nem állami, hanem civil szervezeti alkalmazott, képviselő). A Munkacsoport a Fogyatékos Személyek Jogvédelméért kuratóriumának állandó tagja egy fogyatékos küldött, a Fogyatékos Személyek Európai Parlamentjében 2 romániai fogyatékos küldött vesz részt.

A munkapiacon való részvétel: a védett műhelyek és integrált munkahelyek létrehozása már 2000 előtt beindult. A folyamatot a vártnál kevésbé lendítette fel a védett munkahelyek megteremtésére igényelhető állami támogatás bevezetése. 2002-ben és 2003-ban állásbörzét szerveztek fogyatékos személyek számára. 2003-ban Romániában 12 188 fogyatékos személy (a felnőtt fogyatékosok 3,4 százaléka) állt munkaviszonyban: 3872 fizikai-motorikus sérült, 1628 siket, 1322 vak, 2067 halmozottan fogyatékos.

*Az oktatásban való részvétel: a 2000/3634-es számú kormányrendeletben meghirdetett, az oktatás átalakítását célzó programot a *Speciális oktatási szükségletű gyermekek integrált oktatása* nevű projekt egészítette ki. A cél: minden fogyatékos gyermek bevonása a speciális oktatásba, és ahol lehet, integráció a normál általános iskolákba. A bukaresti Pszichopedagógia Egyetem, közösen a RENINCO és UNICEF romániai fiókjával, egy országos szintű képzést szervezett a különböző megyék szakemberei számára, az integráció facilitálásáért. Ennek ellenére az oktatási integráció még csak a kezdeti, kísérleti fázisban tart.*

A kulturális életben, társadalmi és szabadidős programokban való részvétel: kiállítások, előadások, folyóiratok, publikációk a fogyatékos személyek műveiből, sport rendezvények szervezése, különösen 2003-ban a Fogyatékosok Európai Éve alkalmából volt gazdag kínálat. Ezek a programok elsősorban a megyeközpontokban zajlanak. A kisebb településen élők számára még mindig sokkal kevesebb a lehetőség.

A jeltolmács bevezetése a tv-adások közvetítéseibe: a két nagy állami tévéadó, az RTV1 és RTV2 hírműsorainál és a szociális tematikájú adásoknál jeltolmács is közreműködik.

A vallási életben való részvétel: a kápolnák építése, az istentiszteleti alkalmak bevezetése a fogyatékosok intézményeiben azért volt nagy jelentőségű, mert a múlt rendszerben tilos volt az intézményekben bármilyen vallásos jellegű programot bevezetni, tilos volt az árvaházakban élő elhagyott gyermekeket megkeresztelni.

Egyházi szervezetek, alapítványok kezdeményeznek közösségi tevékenységeket a fogyatékos emberek számára (pl. *Caritas, Hit és Fény*) Bukarestben és Pitesten jelbeszédű liturgiát is tartanak siketek részére.

A szavazási jog gyakorlása: már az 1996-os választáson is, és azóta minden szavazásnál speciális szavazási urnákat helyeznek el, vagy házhoz szállítják a szavazócédulát a fogyatékos emberek részére.

A közlekedés-szállítás akadálymentesítése: a közlekedés és a közszállítási eszközök akadálymentesítését 2010 végéig, a középületek, parkolók adaptálását 2003 végéig kell elvégezni. Ennek a tervnek a kivitelezését településenként változó mértékben vitték véghez; sok helyen folyamatban van, de minden megyében elkezdődött. Országos szinten 2003 végéig a középületek 12,71 százalékát, a parkolók 3,79 százalékát, a telefonfülkék 5,76 százalékát tették akadálymentessé³².

Az információ hozzáférhetővé tétele: kétirányú információáramlás szükséges ahhoz, hogy a fogyatékos személyek inklúziója ezen a szinten is megvalósuljon: a számukra szükséges információhoz való hozzáférhetőség megteremtése (pl. Braille-írást tankönyvek és irodalom), de ugyanakkor a róluk szóló információk nyilvánossága is. Romániában nagy volt az információhiány a fogyatékoságot illetően: nem volt köztudott, hogy mit jelent egy-egy diagnózis a mindennapi életvitelt és a társas érintkezés lehetőségeit illetően, vagy hogy miként gondolkodik, érez, dolgozik, egyáltalán hogyan él egy fogyatékos ember. Ez az információ-áramlás kezdődött el az előadások, szórólapok, internetes honlapok, a fogyatékos személyek életéről szóló adások segítségével.

A fogyatékos személyek *civil szervezeteinek szerepe* egyre elismertebb, ők azok, akik közvetlenül érzékelik a fogyatékoságot mindennapjainak a problémáit, és ennek hangot tudnak adni. A Fogyatékos Személyek Országos Egyesülete elindított és finanszíroz egy olyan projektet, amely célul tűzte ki, hogy a 2003 és 2006 közötti időszakban létrehozza a civil szervezetek országos hálózatát.

A 2000–2004-es időszak fogyatékos-védelemben elért eredményeit így összegzi a *Fogyatékos Személyek Országos Egyesületének (ANPH) szakértői bizottsága:* „Románia létrehozta az összes előfeltételt – törvények, adminisztráció, intézmények – a fogyatékos személyek védelmi rendszerének reformjához és szignifikáns haladást ért el a reform kivitelezésében is. Az aktuális romániai törvényhozás igazodik a nemzetközi és európai szabályokhoz, ezeket adaptálta és beiktatta saját jogrendszerébe, a sikeres »inklúzió« feltételeit megteremtette az élet minden területén.” Az intézményi reform közvetlen érvényesülése viszont kevésbé biztató. Működése kezdetén a Fogyatékos Személyek Országos Egyesülete kidolgozta azokat a működési standardokat³³, amelyek érvényesítik a Románia által aláírt nemzetközi emberjogi és fogyatékos ügyi dokumentumok elvárásait, majd ezek alapján felmérte a fennhatósága alá tartozó intézmények aktuális működési állapotát. Az eredmény lesújtónak is mondható: minden eddigi beruházás és átalakítás ellenére, országos viszonylatban az

32 Adatforrás: a Fogyatékos Személyek Országos Egyesületének (ANPH) közleménye

33 Minőségi standardok azoknak az intézményeknek a működéséhez, amelyek fogyatékos személyek számára nyújtanak speciális védelmet és ANPH Dokumentumok, 2004

intézményeknek csak az 55,27 százalék felel meg a minőségi szabványoknak.

Románia európai uniós csatlakozásának hatásai a fogyatékos személyek védelmének alakulására

Az Európai Unióhoz való csatlakozás egyik kiemelt feltétele Románia számára az alapvető emberi jogok kiterjesztése és szavatolása valamennyi állampolgár számára. Szigorú elvárások hatnak a törvényhozásra, hogy olyan rendelkezéseket léptessen életbe, melyekkel európai szintűvé emeli a szociális ellátást. A fogyatékos emberek védelmét előíró jogszabályok meghirdetett célja az esélyegyenlőség megalapozása és a komplex rehabilitáció biztosítása. Mindez valóban nagyon „európaiul” hangzik, de a törvények életbe léptetése, a támogatásokhoz való hozzáférés gyakran messze lemarad az elvi szinttől. A szemléletváltás szociálpolitikai léptékűvé válásának a rendszer valamennyi szintjén nyilvánvalóvá (törvényhozás, adminisztratív és intézményi szintek) kellene válnia.

Az országimázsra mindig nagyon érzékeny volt az éppen aktuális vezetés. Ezért is volt olyan fontos a nemzetközi szakemberek véleménye. Az a lesújtó országjelentés, amely 2000-ben készült a szociálpolitikai átalakulás elemzéséről, minden bizonnyal hozzájárult a 2000 után tapasztalható fellendüléshez. A nemzetközi programokat ellenőrző-koordináló szakemberek folyamatos véleménynyilvánítása abban is nagy jelentőségű volt, hogy felerősítette a civil szervezetek által is jelzett, de kevésbé számításba vett szükségleteket.

A 2000-es országjelentés szerint az átmeneti időszak legfőbb eredménye az volt, hogy Románia *abbahagyta az elhallgatási gyakorlatot*, és erőfeszítéseket tett egy adekvát védelmi rendszer felépítésére. Az ország minden területén megjelentek a *civil szerveződések*, amelyek szolgáltatásaikkal egyre inkább a fogyatékos személyek szükségleteihez igyekeztek igazodni. A civil és állami szféra azonban – a párbeszéd kezdeményezése ellenére is – még mindig párhuzamosan, egymás mellett, nemegyszer egymással rivalizálva (sajnos nem a kliensért!) létezett és működött. A rendszer továbbra is *centralizált maradt*, és nem tudta túlhaladni a fogyatékos személyek *passzív védelmére* szorítókozó gyakorlatot: saját érdekvédelmi szervezeteik nincsenek jelen az őket érintő döntéshozásnál, és minimális az alulról érkező kezdeményezések aránya és súlya. Erőteljesen érzékelhető az *involváció hiánya*: a központi vezetés (megannyi rendelet ellenére) nem tudta a helyi autoritásokat, a megyei és területi önkormányzatot mozgósítani a fogyatékos személyek jogvédelme és jogérvényesítése érdekében.

Kifogásolható az *egyenlő esélyek hiánya*: a társadalmi esélyegyenlőség csak mint a törvényekben, rendeletekben megjelenő szándék, és nem mint valós lehetőség van jelen. A fogyatékos személyek rehabilitációjá-

ban dolgozó szakemberek képzése, átképzése szintén egy olyan követelmény, amelynek Románia nem tett eleget a nemzetközi elemzők szerint.³⁴

A 2003-as országjelentés már elismerőbben nyilatkozik a fogyatékosok védelmében elért eredményekről. Legfontosabbnak azt tartja, hogy elkezdődött az *elmozdulás a passzív védelem felől az aktív felé*. De a jelentés megjelöli a *kritikus pontokat*, hiányosságokat is: A fogyatékos személyeket ellátó intézményekben kétségtelenül javultak az életfeltételek, de a relatív jótól a nagyon szegényig minden szint megtalálható. A mentális sérülteket ellátó intézmények túlterheltek, az itt biztosított életkörülmények nem kielégítőek, s különösen a fejlesztő foglalkoztatás alacsony szintű, vagy hiányzik. Annak ellenére, hogy 2003 januárjában az ANPH kidolgozta és közzétette a fogyatékosellátás általános standardjait, ezek sok intézményben nem érvényesülnek, sőt, némelyekben még nem is ismerik őket.

A Szociális Dialógusnak nemcsak az országos szintű szervezetek között, hanem helyi és középszinten (megyei, regionális) is működni kellene.

Az akadálymentes környezet megteremtésében és a közvélemény mentalitásának a fogyatékosággal szembeni kedvező változása egyelőre csak a kezdetet jelenti. Mindazoknak a pozitív fejleményeknek a közvetlen érvényesüléséhez, amelyeket a Nemzeti Akcióterv elindított, időre van szükség.

Az európai jogszabályok és dokumentumok fogyatékos személyekre vonatkozó egyes határozatainak a romániai jogszabályokkal való harmonizálásra tett lépések és megvalósítások 2004-ig

Határozatok, konklúziók, ajánlások	Ratifikálva, elfogadva	Jelenlegi helyzet (2003 végéig)
1996 Módosított Európai Szociális Charta	– 74/1999 törvény: autonómiához, társadalmi integrációhoz, a közösségi életben való részvételhez és a munkához való jog	érvényben
ET 97/113-as határozata a fogyatékos személyek esélyegyenlőségéről és a diszkrimináció mentességéről	– 102/1999 sürgősségi kormányrendelet – 137/2000 rendelet – 48/2002 törvény a diszkrimináció megelőzésére és büntetésére	érvényben
ET 1991. dec./124. határozata: egységes közösségi akcióterv kidolgozása az akadálymentesítésért: közlekedés-szállítás, középületek, parkolók, telefonfülkék államilag épített lakások	– 102/1999 törvény – 290/2003 kormányrendelet – 519/2002 törvény	közszállítás átalakítása: elkezdődött középületek: 12,71% parkolók 3,79% telefonfülkék 5,76% lakások: elkezdődött

34 Országjelentés Románia 2000-es helyzetéről: www.anph.ro és www.kappa.ro

TANULMÁNY

Határozatok, konklúziók, ajánlások	Ratifikálva, elfogadva	Jelenlegi helyzet (2003 végéig)
ET 1990/703 (2)-es határozata a fogyatékos gyermekeknek és fiataloknak az oktatásba való integrációjáról	– 102/1999-es sürgősségi kormányrendelet VII. fejezet 18. paragrafus – 3634/2000-es rendelet – 518/2002-es törvény	A fogyatékos gyermekek 45,60%-a integráltan oktatott, de az integráció feltételei kevésbé biztosítottak
ET 1989. június 12-i konklúziója a fogyatékos személyek alkalmazásáról	– 102/1999-es sürgősségi kormányrendelet – 518/2002-es törvény – 748/460/2002 sz. rendelet a munkába alkalmazás kritériumairól és az alkalmazó egységek autorizálásáról	1008/220 Dokumentum: az ANPH által kidolgozott útmutatások és irányelvek a fogyatékos személyek alkalmazása esetén
Standard Szabályok (Standard Rules) 1993	– Nemzeti Stratégia a fogyatékos személyek társadalmi beillesztéséért 1215/2002 kormányrendelet – Románia Alkotmánya 50. paragrafus 2003	érvényben
WHO definíciók 2001-es módosítása a fogyatékoság definiálására és értelmezési sémájára vonatkozóan	– 519/2002-es törvény	2003. februárban megjelenő metodológiai szabályok a fogyatékos gyermekek felmérésére és a fogalomrendszer felújítására: a „handicap” helyett „disabilitate”
A Tanács 1998/376-os ajánlása az egészséges parkolókarttyák bevezetéséről	– 518/2002-es törvény	jelenleg még nem lépett életbe

Forrás: Romániai és nemzetközi jogi dokumentumok és ANPH adatbázis
<http://europa.eu.int/dg05/esf/en/overview>, www.kappa.ro, www.anph.ro

Sajátosan romániai jellegzetesség, hogy az ellátórendszer utóbbi években lezajlott fejlődésének és átalakításának van egy kívülről irányított, diktált jellege: szigorú szabályok, előírások, nemzetközi megfigyelők szabják meg a ritmust. Ennek a jelenségnek sok pozitív hozadéka is van: valószínűleg csigalassúsággú lenne a haladás, ha minden csak a rendszer átalakulásának a természetes ütemét követné. A tanuláspszichológia legközelebbi fejlődési szintről szóló elmélete valószínűleg helytálló a társadalmi tanulás, szociális elfogadás vonatkozásában is. Az ezen a területen végzett kutatások viszont azt mutatják, hogy a kívülről megszabott, és nem belső szükségletből, felismerésből fakadó fejlődés sokszor nem bizonyul tartósnak, esetleg éppen ellenállást vált ki. Mert az időtényező és a társadalmi-történelmi „hozomány” hatása nem elhanyagolható. A valódi és maradandó társadalmi változás általában három generációnyi léptékű – tartja Mead³⁵ – : az egyik generáció meghallja, a következő megérti

35 Mead, M., 1972: 53–148

a változás szükségességét, s többnyire csak a harmadik lesz képes ehhez szabni a mindennapi életgyakorlatát.

Nem menteni akarom a rendszert, vagy azokat a problematikus jelenségeket, amelyeket az elemzés során megértettem, és nem kisebbiteni szeretném az implikáltak felelősségét, csupán kikerülhetetlennek látom a kérdést: visz-e egyenes, bejárható út a társadalmon kívüliségből az aktív részvételbe, át lehet-e lépni másfél évtized alatt az ignoranciából az integrációba? Létezik-e olyan eljárás vagy módszer, amely a szociálpolitika és a közvélemény makroszintjén is, és az embertől emberig kapcsolatok mikroszintjén is el tudja mondani, meg tudja értetni a másság létjogosultságát, a benne rejlő sokszínűség esélyét.

Ezek azok a kérdések, amelyek kifizítik a következő évek szociálpolitikájának, szociális munkájának és közösségi életet szervező civil kezdeményezéseinek a koordinátáit Romániában.

Felhasznált irodalom

- Alexandrescu, Raluca (2003): Interviu cu Paul Sthal, Sfera Politicii, <http://www.sfera.50megs.com>
- Florea, Marin (1973): Curs elementar de expertiza medicala si recuperarea capacitatii de munca, I.M.F. Nyomda, Kolozsvár
- Florea, Marin (1992): Protectie medico-sociala pentru deficienti, handicapati si invalizi, pentru specialitatea asistenti medico-sociali, Cluj-Napoca
- Galopentia, Anton (1999): Ceasul misiunilor real, Editura Fundatiei Culturale Române, București
- Könczei György (1994): Mégis kinek az érdeke? A fogyatékkutatás és a fogyatékospolitika útja a rehabilitációtól a független életig, MTA, Budapest
- Mead, Margaret (1972): Nem és temperamentum, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Robertson F. D. – Saur, G. W. (1990): Sprijinirea reformei în domeniul protecției copilului în România, ChildNet Kiadványok, Bukarest
- Rostás Zoltán (2001): Fundamentele teoretice ale învățământului Gustian, Sistemul științelor sociale, Jurnalisticăi és kommunikációs egyetemi Kiadó, Bukarest
- Rostás Zoltán (2002): Román szociológusok és magyar írók a 30-as években, Jurnalisticăi és kommunikációs egyetemi Kiadó, Bukarest
- Stanciu, Stoian – Roth, Walter – Măunescu, C. L. (red.) (1968): Contribuții la istoria învățământului special din România, Editura Didactică și Pedagogică, București
- Vasilescu, Daniel (2001): Oameni asemenea: Persoanele cu handicap din Romania, Editura Compania AltFel, București
- Vízi, Ildikó – Crisan, Erika (1999): Hallássérültek magyar nyelvű oktatása Erdélyben, Glória Nyomda és Kiadványvállalat, Kolozsvár

Felhasznált dokumentumok

- European Disability Forum: Analysis of the EU Directive on Equal Treatment in Employment and Occupation., July 200, <http://www.europa.eu.int/pre-lex>
- Documente ANPH: Implementarea standardelor de calitate pentru serviciile furnizate în instituții de protecție specială a persoanelor cu handicap – Analiză, București, 2004, <http://www.anph.ro>

TANULMÁNY

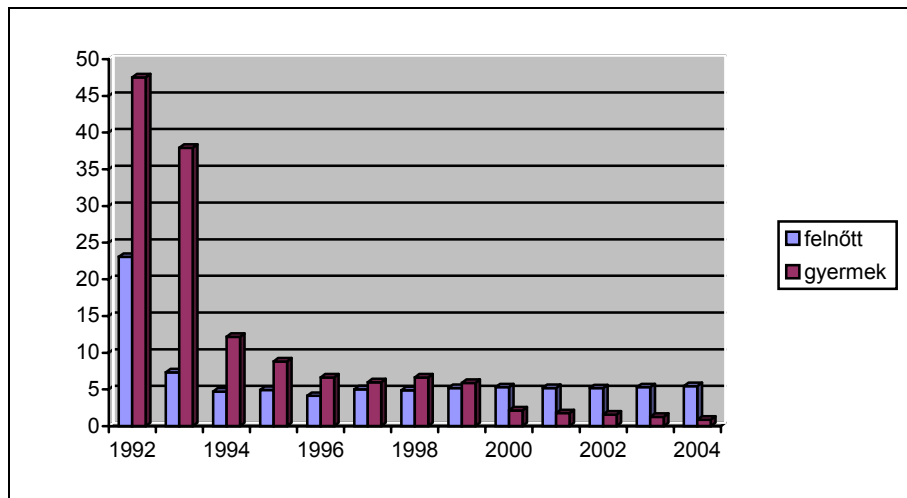
Lista actelor normative utilizate mai frecvent in problematica persoanelor handicapate, Bucuresti 1991
Országjelentés Romániáról 2000, 2003 <http://www.kappa.ro>
Országos Statisztikai Hivatal 2000-es, 2001-es, 2002-es évkönyvei
Report from the Commission on the evaluation of the Third Community Action Programme to assist disabled people (HELIOS II.) 1993–1996, Commission of the European Communities, Brussels 20. 01. 1998.
Románia Hivatalos Közlönye

Web-oldalak

<http://www.anph.ro>
<http://www.disability.hu>
<http://www.kappa.ro>
<http://www.sfera.50megs.com>
<http://europa.eu.int/dg05/esf/en/overview>

Berszán Lídia: lberszan@yahoo.com; Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár

ábra

BABUSIK FERENC

Roma vállalkozások, vállalkozó romák*

Vizsgálatunk legfőbb célkitűzése az volt, hogy az eddigieknél pontosabb képet kapjunk azokról a lehetőségekről, amelyek hozzájárulhatnak a hazai roma mikro-, kis- és középvállalkozások számának szélesítéséhez, a meglévő vállalkozások fejlesztéséhez és mindezen keresztül a romák foglalkoztatottságának javításához. Noha a romák foglalkoztatottságának javítása – amelynek lényeges eleme lehet a roma önfoglalkoztatás, családi vállalkozói kör, illetve az említett mikro- és kisvállalkozói kör fejlesztése – rendszeresen visszatérő, prioritást élvező témának tűnik, úgy véljük, hogy érdemes adatok alapján jellemezni a romák foglalkoztatottságának helyzetét. Ezek nélkül az adatok nélkül ugyanis véleményünk szerint nehezen érthető, hogy miért éppen a vállalkozás és az önfoglalkoztatás az a terület, amelytől a romák foglalkoztatottságának tényleges javulását remélhetjük.

A kutatás¹ háttere

A romák magas munkanélküliségi rátája viszonylag ismert, érdemes azonban legutóbbi, országos roma kutatásunkból² idézni néhány adatot.

A teljes, 19 éves kor feletti roma népesség 36 százaléka munkanélküli, illetve mindössze 25 százaléka aktív dolgozó; a dolgozó nők aránya ennél jóval alacsonyabb. A 19 és 48 éves kor közötti sávban az aktívan foglalkoztatott romák aránya átlagosan 30 százalék körüli, azonban az ötven éves kor feletti sávban rohamosan csökken. Ez a csökkenés a rokkantnyugdíjasok elképesztően magas arányának köszönhető (az okokról lásd: a romák egészségügyi helyzetét feltáró tavalyi kutatásunkat az irodalomjegyzékben).

Az arányokon túl azonban érdemes abszolút lélekszám-adatokban is kifejezni az inaktivitás mértékét. A közel hatszázezer főre becsült roma népességben belül a 19–48 éves romák lélekszáma 192 000 fő, ebből a

* A szerző a Delphoi Consulting társadalomtudományi kutatóműhely vezetője.

1 Kutatásunkat 2004 őszén a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium megbízásából végeztük.

2 Babusik Ferenc: Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2005.

reprezentatív felvétel alapján becsült *munkanélküliek lélekszáma összesen 79 700 fő*. A 19–48 éves korú roma férfi népesség lélekszáma 98 000 fő, a becsült munkanélküli lélekszám pedig 41 000 fő. Látjuk tehát, hogy igen nagy lélekszámról van szó – ráadásul a magas rokkantnyugdíjas arány miatt ez az adatsor nem a nyugdíjas korig, hanem csak a 19–49 éves kor közötti sáv roma népességéről beszél.

Az összesen 25,2 százalék aktív dolgozóból adatfelvételünk szerint mindössze 3,2 százalék vállalkozó vagy egyéni gazdálkodó, tehát az aktív dolgozók töredéke. Mégis, e kis arány ellenére is roppant lényeges a roma vállalkozói, illetve önfoglalkoztatói réteg növekedése; ennek okait tekintjük át röviden a következőben.

A romák erőfeszítése a munkahely megtalálása, illetve az aktív foglalkoztatottság iránt a népesség ez irányú erőfeszítésének mintegy az ötszöröse, ahogy ezt Kertesi elemzése³ kimutatta; egyúttal a saját kutatásaink empirikus adatai ugyanezt igazolják. A roppant magas arányú inaktivitás, illetve munkanélküliség legfőbb okai abban keresendők, hogy a romák zöme foglalkoztatási szempontból hátrányos megyékben, kistérségekben, ezen belül is apró falvakban él (amelyekben a munkaerőpiac még nyomottabb), egyúttal foglalkoztatásának közel hasonló fajsúlyú gátja az aluliskolázottság, illetve a foglalkoztatók szegregatív magatartása.

Egy 2001-ben elkészült, a romákat foglalkoztató, illetve a romák által tulajdonolt vállalkozásokat feltáró kutatásunk⁴ tapasztalatai szerint a romákat foglalkoztató vállalkozások elsősorban fizikai munkára alkalmaznak romákat, az alkalmazásban a vállalatok munkaerő-piaci támogatásának jelentős szerep jut, egyúttal a romák jövedelme nem éri el az azonos munkakörben foglalkoztatott nem romákét. Minden adat arra mutat, hogy a versenyszféra szereplőinek humánpolitikai gyakorlata szegregatív. Ugyanakkor azokban a régiókban, amelyekben nagy arányban élnek munkanélküli romák, sem most, sem a közeljövőben nem várhatók jelentősebb mértékben olyan beruházások, amelyek egyúttal nagyobb arányban alkalmaznának romákat.

A munkaerő-piaci orientációjú nonprofit szervezetek munkahelyteremtő potenciálja önmagában jelentős. Ugyanakkor ha figyelembe vesszük az aktív korú, nem foglalkoztatott romák fentiekben becsült lélekszámát, azt kell megállapítanunk, hogy a tömeges foglalkoztatást a nonprofit szektor képtelen lesz megoldani, szerepe inkább a példaértékű modellek kidolgozása, illetve a kistérségi önfoglalkoztatás szellemének erősítése.⁵

Idézett kutatásunk másik jelentős tanulsága a következő: Az általunk vizsgált, *romák által tulajdonolt, illetve vezetett vállalkozások* lényegesen magasabb arányban alkalmaznak romákat, mint a nem romák vezette vállalkozások. Egyúttal az alkalmazott romák jövedelme jobban közelít a

3 Kertesi Gábor: Cigányok a munkaerőpiacon (105–150.) In: Az átmenet foglalkoztatáspolitikája Magyarországon. Bp., 1995. vagy Közgazdasági Szemle 41. 1994. 11. (991–1023.)

4 Babusik Ferenc – dr. Adler Judit: Roma vállalkozások kutatása. In: A romák esélyei Magyarországon. Szerk.: Babusik Ferenc. Kávé Kiadó, Bp. 2002.

5 Lásd: Frey Mária: Munkahelyteremtés a munkaerőpiac főáramlatán kívül. NVNSZA, OFA. Bp. 1997.

szektorális átlaghoz, mint a nem romák vezette vállalkozások esetében. A vállalkozó romák gyermekei iskolázottabbak a romák átlagánál, tehát a vállalkozók kitermelik azt a jövő generációt, amelynek társadalmi-gazdasági pozíciója várhatóan jobb lesz. A vállalkozó romák vállalkozásainak többsége ugyan közgazdasági szempontból periferikus jelentőségű, azonban az ilyen családokban elért egy főre eső jövedelem messze meghaladja a roma népesség jövedelmi átlagát.

A roma gazdálkodó szervezetek és családi mikrovállalkozások fejlesztése, megjelenésük fokozott elősegítése tehát a roma foglalkoztatás növekedésének reális „királyi útja”, még abban az esetben is, ha jelenleg az aktív foglalkoztatott romáknak csak valamivel több mint tizede él a saját vállalkozásából.

A kutatás minden részletére kitérő tanulmányt terjedelmi okokból ehelyütt nem ismertetjük, így kimarad a roma vállalkozások gazdasági jellemzőinek elemzése éppúgy, mint a vállalkozó romák lélekszámára vonatkozó becslések kritikai elemzése.⁶

A vizsgált vállalkozói kör

Ma Magyarországon elviekben sincs olyan adat, amelyből kiindulva meg lehetne állapítani, hogy hány roma vállalkozás működik, milyen ezeknek a területi eloszlása stb.⁷ Mindebből következően, mivel nem ismerjük a roma vállalkozások ún. alapsokaságát, nem lehetséges reprezentatív mintavétel sem, mindössze arra szorítkozhatunk, hogy egy elegendően nagy mintát véve e vállalkozói körből, következtetéseket vonjunk le arra nézve, hogy milyenek a mintába került vállalkozások. A mintára vonatkozó megállapítások azután becslést, kiinduló alapot jelenthetnek arra, hogy mi jellemzi a roma vállalkozásokat, mint olyanokat.

Vizsgálatunk során, költségvetési okokból, nem vehettünk egy statisztikai szempontból „elegendően nagy” mintát, ezzel együtt kérdezőbiztosok segítségével sikerült 356 működő roma vállalkozóval felvennünk az adatlapot.

A vizsgált vállalkozói kör 12 megyében, illetve összesen 107 településen található. Ez a jelentős földrajzi szórás. Egyúttal a vállalkozások véletlenszerű kiválasztása biztosítja azt, hogy a relatíve alacsony mintaelemszám ellenére adataink megbízható képet festenek a roma vállalkozásokról.

⁶ Az érdeklődő olvasó a teljes anyagot letöltheti a www.delphoi.hu honlapról.

⁷ Babusik Ferenc: Legitimacy, Statistics and Research Methodology – Who Is a Gypsy in Hungary Today and What Can We (Not) Know About Them? Roma Rights. ERRC Bp. 2004. 2.

A mintába került vállalkozások, illetve a roma népesség eloszlása a mintába került megyékben (%)

	Mintaeloszlás	Országos eloszlás
Budapest	5,2	7,6
Baranya	1,4	7,9
Bács-Kiskun	0,3	4,9
Békés	26,1	3,1
B-A-Z	13,2	25,3
Gy-M-S	1,4	1,4
Hajdú-Bihar	12,0	7,4
Heves	2,0	6,9
Nógrád	9,7	5,9
Pest	3,2	6,8
Szabolcs-Szatmár	24,4	20,9
Veszprém	1,1	2,1

A vállalkozások megyei eloszlásából látszik, hogy azon megyékben, amelyekben országos átlag feletti a romák aránya, egyúttal átlag felett vehettünk fel vállalkozással is adatot; egyedül Békés megye felülreprezentált, vagyis a roma népesség valós megyei arányaihoz képest itt több vállalkozást találtunk. Mindennek következtében a mintaeloszlás viszonylagos hűséggel tükrözi a roma népesség valós megyei eloszlását.

Lényeges kérdés, hogy a mintába került vállalkozások hogyan oszlanak el településtípus szerint – elvégre ismeretes, hogy a roma népesség jelentős aránya él falvakban, amelyekben egyúttal korlátozottabbak a munkaerő-piaci lehetőségei.⁸

A mintába került vállalkozások, illetve a roma népesség eloszlása településenként (%)

	Mintaeloszlás	Országos eloszlás
Budapest	1,0	5,2
Megyei jogú város	4,9	8,5
Város	23,3	21,9
Község	70,9	64,3

A két adatsor azt mutatja, hogy jó közelítéssel a minta eloszlása tükrözi a romák települési eloszlását; egyedül a Budapesten, illetve a megyei jogú városokban működő roma vállalkozások képviselnek kisebb arányt, mint a teljes roma népesség.

Mivel kutatásunk alapvető haszna, hogy a romák munkaerő-piaci helyzetét az önfoglalkoztatás, illetve a vállalkozói lét erősítésén keresztül javítani lehessen; igen lényeges, hogy a vizsgált vállalkozói kör székelyét jelentő települések hogyan tükrözik az ország romák lakta településeinek fő gazdasági mutatóit. Mivel ez a kérdés a romák szempontjából

⁸ A következő táblázatokban a teljes roma népesség arányait tükröző adatok kizárólag azon településekre vonatkoznak, amelyekben egyáltalán élnek romák, ezek száma pedig mintegy 2100.

lényeges, három fő mutató mentén hasonlítjuk össze az ország romák lakta településeit, illetve a mintába került településeket: mekkora a munkanélküliségi arány, milyen a roma népesség aránya, valamint milyen a nyugdíjasok aránya (ez utóbbi arra utal, hogy milyen a települések kor szerkezete, mennyire fiatal vagy előregedő).

Munkanélküliek, nyugdíjasok és romák aránya országosan, illetve a mintába került településeken (%)⁹

	Munkanélk. átlag %		Roma átlag %		Nyugdíjas %	
	minta	országos	minta	országos	minta	országos
Budapest	1,0	1,0	1,9	1,9	30,3	30,3
Megyei jogú város	3,8	2,7	3,0	2,8	25,3	24,8
Város	6,3	4,0	12,7	6,2	23,6	24,4
Község	7,6	5,5	29,0	12,3	24,6	27,7

A mintába került településeken valamivel magasabb a munkanélküliek aránya, illetve a városokban és községekben a romák aránya, mint országosan. A nyugdíjasok aránya viszont közel azonos vagy valamivel alacsonyabb, ami azt mutatja, hogy a mintába olyan településeken élő vállalkozók kerültek be, akiknek lakhelye az országos viszonyokhoz képest kevésbé tükrözi az előregedő, „kihaló” kistelepülések problémáit.

Az elmondottak azt mutatják, hogy a mintába került települések az átlaghoz képest egyrészt valamivel hátrányosabb helyzetűek, mint az országos átlag, másrészt jobban képviselik a roma népesség valós körülményeit.

A mintába került megyék eloszlása, a települések magas száma, valamint a hátrányosabb helyzetű, illetve magasabb roma arányú települések enyhe felülreprezentáltsága biztosítja azt, hogy az adatok megbízható képet adnak a romák vállalkozási lehetőségeiről, egyúttal tükrözik az ország romák által inkább lakott településeiben a roma vállalkozók lehetőségeit.

Vállalkozó és nem vállalkozó romák szociális-gazdasági helyzetének összehasonlítása

Mivel a vizsgált vállalkozói kör egy részét magánvállalkozók, illetve egy személyes társaságok teszik ki, valamint minden kisebb vállalkozást magától értetődően alapvetően meghatároz a tulajdonos személye, ezért elsőséggént a vállalkozások tulajdonosainak szociális-gazdasági helyzetét tekintjük át. Kérdésünk nemcsak az, hogy önmagában milyen a vállalkozók helyzete, de igen lényeges felvetésnek tekintjük azt is, hogy a vállalkozók miben térnek el a roma népesség egészének helyzetétől. Az összehasonlítás alapját saját előző országos roma kutatásunk adatai szolgáltatják.

⁹ A munkanélküliség adatai az Országos Foglalkoztatási Hivatal, a nyugdíjasok a BM Központi Hivatal adatai szerint.

Iskolai végzettség

A mintába került vállalkozók, illetve a roma népesség iskolai végzettsége (%)

	Országos	Minta
8 oszt. kevesebb	30,2	3,1
Általános iskola	36,4	46,9
Szaktanácsképző	20,6	35,6
Szakközépiskola, techn., gimnázium	11,4	10,5
Egyetem, főiskola	1,3	4,0

A roma népesség egészéhez képest a vállalkozók iskolai végzettsége magasabb; elenyésző számban találunk köztük az általános iskolát be nem fejezetteket, egyúttal jóval magasabb arányban szakmunkásokat, de felsőfokú végzettséget is. Mindezzel együtt nem szabad megfeledkezni két dologról: a vállalkozók korszerkezete, valamint a férfiak és nők aránya erősen eltér a roma népességre jellemző számoktól. A vállalkozók 85 százaléka férfi. Koruk közel normál eloszlást követ, míg a roma népesség egészének koreloszlása alapvetően demográfiai jellegzetességeket tükrözően torz. Mivel a romák iskolai végzettségi mutatóit befolyásolják a nemi valamint a korcsoport-közi különbségek, ezért röviden kitérünk e kérdésre.

A mintába került vállalkozók, illetve a roma népesség iskolai végzettsége, nemek szerint (%)

	Roma népesség		Vállalkozói minta	
	férfi	nő	férfi	nő
8 oszt. kevesebb	24,2	36,1	2,1	8,0
Általános iskola	37,9	34,9	45,2	50,0
Szaktanácsképző	26,6	14,7	38,1	24,0
összes érettségizett	10,5	12,4	11,4	10,0
Egyetem, főiskola	0,9	1,8	3,2	8,0

A nemi különbségek adatai azt mutatják, hogy a vállalkozók iskolai végzettsége magasabb, a nemi különbségek követik az országos arányokat. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a vállalkozó roma nők között a felsőfokú végzettségűek aránya viszonylag magas, ötszöröse a roma nők átlagának.

A mintába került vállalkozók, illetve a roma népesség fő korcsoportjai eloszlása (%)

	Roma népesség	Vállalkozói minta
19–34 éves	54,2	29,2
35–48 éves	25,0	56,3
49–62 éves	14,1	14,5
63 év feletti	6,8	

A vállalkozó romák zöme középkorú, a 19–34 évesek aránya körükben az országos átlagnál jóval alacsonyabb, míg 62 évnél idősebbet nem találunk a mintában. Mindez azt vetíti előre, hogy a kor szerinti iskolai végzettségi mutatók jelentősen eltérhetnek a roma népesség egészének mutatóitól.

A mintába került vállalkozók illetve a roma népesség iskolai végzettsége, fő korcsoportok szerint (%)

	Roma népesség			Vállalkozói minta		
	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves
8 oszt. kevesebb	15,2	30,8	64,4	1,0	2,7	6,4
Általános iskola	40,6	42,0	21,0	35,1	46,8	59,6
Szakmunkás-képző összes	26,0	17,8	11,4	38,1	40,3	21,3
Érettségizett	17,0	7,8	1,7	20,6	7,0	6,4
Egyetem, főiskola	1,2	1,6	1,4	5,2	3,2	6,4

A vállalkozók iskolai végzettsége korcsoportonként valóban jelentős eltérést mutat a romák átlagától; még a legidősebb, 49–62 éves korcsoport esetén is alig találunk általános iskolát be nem fejezettet, illetve e korcsoportban is, minden iskolai kategóriában magasabb a végzettek aránya, mint az országos átlag.

A fiatalabb vállalkozók közt az érettségizettek aránya jóval magasabb, mint az idősebbek esetében; a két alsó korcsoport közti különbség háromszoros, nagyobb, mint a romák összességére vonatkozó korcsoportos különbség. Mindezzel együtt figyelemreméltó, hogy a legfiatalabb korcsoportban is a mindössze általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya viszonylag magas, miközben a felsőfokú végzettek aránya a vállalkozók korcsoportjai között nem növekszik a fiatalabbak előnyére.

Adatainkból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a roma vállalkozók és a nem vállalkozó romák közti iskolai végzettségbeli különbség alapvetően és tömegében a szakmai végzettséggel magyarázható; *alapvetően a vállalkozók szakmai végzettségi szintje magasabb*. Jelen pillanatban a roma vállalkozókra nem jellemző a felsőfokú vagy érettségihez kötött végzettség lényegesen magasabb szintje, egyúttal közel harmaduk a pusztán általános iskolai végzettséggel is boldogul pályáján.

Aktivitási múlt

Mint láttuk, a vállalkozók között a szakmai végzettségük aránya országos átlag feletti; közvetlenül adódik tehát a kérdés, hogy mielőtt vállalkozóvá váltak, milyen volt a gazdasági aktivitásuk. Ez a kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a vállalkozó romák aktivitási szerkezete – a vállalkozás indítása előtt – mennyiben tért el a roma népesség hasonló át-

MAGYAR VALÓSÁG

lagától: vajon a vállalkozók, múltjukat tekintve esetleg más munkaerőpiaci sorsot futottak-e be mint más, nem vállalkozó romák?

A múltbeli aktivitás eloszlása a vállalkozók között (%)

	Eloszlás
Főállásban tanult	5,1
Alkalmazásban álló dolgozó	50,6
Egyéb váll. őstermelő	4,3
Szövetkezeti tag	2,6
Regisztrált munkanélküli	10,8
Munkanélküli	8,5
Segítő családtag	18,2

Első pillantásra feltűnő, hogy a vállalkozók régebben igen nagy arányban voltak aktív dolgozók, ezen belül alkalmazásban állók. Egyéni vállalkozó vagy őstermelő körükben viszont kis arányban fordult elő. Ahhoz, hogy az adatokat a roma népesség hasonló adataival összevethessük, a következőkben összevont kategóriák szerint számolunk.

A múltbeli aktivitás eloszlása a vállalkozók között és a 19–62 éves korú roma népességben, korrétegenként (%)

	Vállalkozói minta			Roma népesség		
	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves	19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves
Csak tanul	9,4	3,8		8,8		
Aktív dolgozó	58,3	58,4	45,8	28,5	32,7	10,6
Munkanélküli	21,9	20,5	16,7	39,7	43,3	24,3
Gyes, gyed, segítő	10,4	17,3	37,5	20,9	8,3	
Rokkant nyugdíjas				2,0	15,6	65,0

Az egyik legfőbb, sőt legdrámaibb különbség a vállalkozó, illetve a nem vállalkozó romák között a megváltozott munkaképességűek („rokkantnyugdíjasok”) arányában mutatkozik: míg a vállalkozók között – elvégre aktív dolgozók – nem találunk leszázalékoltakat, addig a teljes roma népességben ezek aránya 35 éves kor felett roppant magas.¹⁰

A következő feltűnő különbség az, hogy a vállalkozók fele – hatvan százaléka előzőleg aktív dolgozó volt, ráadásul korcsoporttól függetlenül; ezzel szemben nemcsak a roma népesség egészét tekintve alacsony az aktív dolgozók aránya, de korcsoportjaik között is jelentős különbség található.

Noha a roma népesség egészében magas a munkanélküliek aránya, feltűnő, hogy a vállalkozók múltjában a munkanélküliség szinte korcso-

10 Ennek okairól lásd: Babusik Ferenc: A magyarországi cigányság egészségi állapota és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférése. I. rész: Az egészségi állapot. Beszélő, 2004. október.

porttól függetlenül mutat azonos értéket; közel ötödük volt munkanélküli.

Mivel látjuk, hogy a vállalkozók egy nem elhanyagolható hányada a múltban a háztartásban volt foglalkoztatott, ráadásul ismerjük azt a jelenséget, hogy ez az aktivitási forma elsősorban a nőket érinti, a következőkben tehát nemek szerint tekintjük át a kérdést.

A múltbeli aktivitás eloszlása a vállalkozók között és a roma népességben, nemenként (%)

	Vállalkozói minta		Roma népesség	
	ffi	nő	ffi	nő
Csak tanul	4,6	10,4	7,1	2,4
Aktív dolgozó	60,5	50,0	32,1	18,4
Munkanélküli	20,6	6,3	38,1	33,9
Gyes, gyed, segítő	14,2	33,3	0,3	26,0
Rokkant nyugdíjas			16,7	14,3

A roma népesség egészében a háztartás munkaerőpiacán való foglalkoztatottság szinte kizárólag a nőket érinti – ennek pandanjaként az aktív dolgozók között a nők aránya a férfiakénak közel fele, illetve alacsonyabb a munkanélküliségi rátájuk is.

A vállalkozó romák esetében a férfiaknak már egy nem elhanyagolható százaléka a múltban „főállásban” nevelte gyermekét vagy háztartásbeli volt, ugyanakkor a vállalkozó nők harmada szintén „gyesről” váltott a vállalkozói létformába.

Miközben a roma népesség egészében a nők aktív foglalkoztatottsági szintje húsz százaléknál kisebb, addig a vállalkozó nők fele aktív dolgozó volt; hasonlóan a vállalkozó férfiak esetében az aktív munkavállalói múlttal rendelkezők aránya a népesség ilyen átlagának duplája.

A fenti adatokból következő fő tendencia tehát az, hogy a vállalkozók a vállalkozást megelőzően lényegesen nagyobb arányban voltak dolgozók, véleményünk szerint nem magyarázható kizárólag az iskolai végzettséggel; ugyanis a végzettségi adatokban mutatkozó különbségek vállalkozó és nem vállalkozó romák között nem olyan mértékűek, mint az aktivitási különbségek. A vállalkozói lét háttérében megtalálható múltbeli aktivitás sokkal inkább oka annak, hogy valaki egyáltalán vállalkozni kezdett, magyarázhatóbb, hogy inkább azon romák indítottak vállalkozást, akiknek már volt munkatapasztalatuk.

A lakhatás minősége

A lakhatás minőségi tényezői közül vizsgálatunk keretében néhány olyan fő kérdéssel foglalkozunk, amelyek mentén a vállalkozók körülményei markánsan összehasonlíthatók a roma népesség egészével.

A szegregált vs. asszimilált lakóköriülmények között való élet az egyik legjelentősebb különbség a roma vállalkozók és a nem vállalkozó romák között. Míg a teljes roma népesség közel fele (44,7 %) él szegregáltan,

MAGYAR VALÓSÁG

ezen belül jóval több mint ötödük gettószerű körülmények között, addig a vállalkozó romáknak „csak” 16,5 százaléka él szegregáltan, egyúttal tizedük gettóban. Egyrészt ezek az arányok arra mutatnak, hogy a vállalkozó romák lényegesen jobb körülmények között élnek – egyúttal adataink arra is rámutatnak, hogy szegregált, sőt gettószerű körülmények között is működhetnek vállalkozások. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy a vállalkozók tizenöt százaléka teljesen asszimilált környezetben él (nem lakik a környéken más roma), miközben ez az arány a roma népességben négy százalék.

Lakóhelyek jellegének eloszlása a vállalkozók között és a roma népességben (%)

	Roma népesség	Vállalkozói minta
Csak romák lakta, de nem telep	16,9	6,7
Romák lakta telep, „gettó”	27,8	9,8
Vegyes lakókörnyezet	47,3	67,1
Nem lakik más roma család	4,1	15,2
Nem lehet megállapítani	3,8	1,1

Lakóhelyek jellegének eloszlása a vállalkozók között és a roma népességben, településtípusonként (%)

	Roma népesség			Vállalkozói minta		
	megyei jogú város	város	község	megyei jogú város	város	község
Csak romák lakta, de nem telep	10,4	11,2	19,1	11,1	3,1	8,0
Romák lakta telep, „gettó”	32,1	28,4	29,4		10,9	12,0
Vegyes lakókörnyezet	40,5	51,0	46,7	66,7	74,2	68,0
Nem lakik más roma család	6,1	7,7	2,8	22,2	10,2	11,4
Nem lehet megállapítani	10,9	1,8	2,0		1,6	0,6

Településtípusok szerint áttekintve a kérdést látjuk, hogy míg pl. a megyei jogú városok roma népességének harmada él gettószerűen, addig a vállalkozók e településtípusban egyáltalán nem szorultak gettóba, noha közel tíz százalék elkülönülten él. S bár a falvakban a legmagasabb a gettósodottan élő roma vállalkozók aránya, számuk így is jóval alatta marad a teljes roma népesség hasonló átlagának.

A lakóépület jellegének eloszlása a vállalkozók között és a roma népességben (%)

	Roma népesség	Vállalkozói minta
Hagyományos városi ház	15,2	45,3
Önálló ház	67,3	53,9
Szükséglakás, -épület, egyéb	17,5	0,9

Míg a roma népesség tizenhét százaléka szükséglakásban él, a vállalkozók között ez az arány elenyésző. Az, hogy a vállalkozók hagyományos falusi épületben, illetve családi házban vagy városias épületben élnek, alapvetően a település jellegzetességeitől függ, ugyanakkor erre a kérdésre nincs hatása a vállalkozás korának (azaz a régi vállalkozások tulajdonosai hasonló arányban élnek falusi vagy családi házban, mint a fiatal vállalkozások tulajdonosai).

A lakáshoz tartozó infrastruktúra eloszlása a vállalkozók között és a roma népességben (%)

	Roma népesség	Vállalkozói minta
Fürdőszoba	60,9	97,7
Lakáson belüli WC	54,1	97,2
Villany	98,6	99,7
Vezetékes víz	72,6	98,6
Csatorna	42,0	77,3

A vállalkozók túlnyomó többsége a szükséges infrastruktúrával ellátott lakásokban él, ellentétben a roma népesség egészével. Mivel ennél az adatnál felmerülhet, hogy esetleg a már stabilan működő vállalkozások „javítják ezt a statisztikát”, megvizsgáltuk a vállalkozás korának hatását a lakás komfortjára vonatkozóan. Azt találtuk, hogy nincs ilyen hatás: tehát a legújabb vállalkozások tulajdonosai is jobb körülmények között élnek. Ez az adat viszont azt a természetes feltételezést erősíti meg, hogy a jobb körülmények között élők – még abban az esetben is, ha a jobb körülményt képviselő lakás gettóban található – nagyobb eséllyel képesek vállalkozni.

MAGYAR VALÓSÁG

Az együtt élők átlagos lélekszáma és összetétele a vállalkozók között és a roma népességben (%)

Együtt élők	átlag	Roma népesség			átlag	Vállalkozói minta		
		19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves		19–34 éves	35–48 éves	49–62 éves
Házastárs/ élettárs	61,7	59,5	79,9	60,5	92,5	85,7	93,8	97,6
Gyermekek	63,9	59,1	81,6	58,2	91,3	83,1	93,9	95,3
Szülők	28,5	47,0	10,6	2,9	19,7	26,1	13,6	44,4
Testvér	17,7	29,2	4,0	4,3	12,3	20,5	7,0	10,0
Egyéb rokon	9,9	6,1	8,7	19,6	6,7	9,1	3,7	25,0
Más, nem rokon	3,1	2,8	2,1	5,4	2,1	2,4	1,2	

A roma népesség egészéhez képest a vállalkozók családjában átlagosan többen élnek; korcsoporttól függetlenül több közöttük a házas, többen van gyermeke, illetve többen élnek együtt szülőkkel, testvérekkel és másokkal. Mivel az előző adatok a vállalkozók abszolút és relatív értelemben vett jobb körülményeit mutatták, az együtt élők számából arra a talán nem meglepő következtetésre jutunk, hogy a *vállalkozók családjának eltartóképessége lényegesen magasabb, mint a romák átlagáé*. Ugyanakkor – éppen mivel többen élnek együtt – az adat arról is beszél, hogy a *vállalkozók, kapacitásuk függvényében több szolidaritást is vállalnak rokonaikkal kapcsolatban, mint szegényebb társaik; azaz nemcsak megengedhetik maguknak, hogy többen éljenek egy fedél alatt, de meg is teszik*.

A gondolatlan szemben kézenfekvő ellenvetés lehet az, hogy többen között azért lehetnek vállalkozók, mert sűrűbbek a rokoni kapcsolataik, amely kapcsolatok segítik őket a vállalkozásban, munkaerőt jelentenek stb. Tehát az adat nem a szolidaritásról szól, hanem a rokoni kapcsolatok „tőkésíthetőségéről”. Ezt az ellenvetést egy próbának vetettük alá. Noha a szociális kapcsolati hálózatok erejét a továbbiakban elemezzük, kissé előreszaladva, épp a próba okán, ehelyütt is leírjuk a következőt. A vállalkozók egy része mondhatni kapcsolati vákuumban szenved, míg a skála másik végén azok foglalnak helyet, akiknek különösen erős a kapcsolataik hálójá, és sok emberre számíthatnak. Az elemzés azt mutatja, hogy a kapcsolati hálózat ereje szinte független attól, hogy a vállalkozó háztartásában él-e valamely rokona, illetve hogy hány rokonnal él. Sajátos módon azok között, akik együtt élnek minden rokonukkal, ugyanúgy találunk elszigetelt embereket, ahogy a kevés rokonnal élők között erős kapcsolatokkal rendelkezőket. Ráadásul a kapcsolati hálózat ereje alapvetően befolyásolja a megszerzhető jövedelem mértékét; azaz *nem a rokoni szálak mennyisége tőkésedik, hanem az egyes emberek kapcsolatépítő képessége, és az ebből következő kapcsolati tőke válik finansiális tőkévé*. Mindez azt a feltevést bizonyítja, hogy azon romák, akik vállalkozásuk következtében jobb anyagi nívón élnek a többiekénél, egyúttal szolidárisabbak rokonaikkal. Mindez közvetlenül átvezet minket az anyagi erő kérdéseinek tárgyalásához.

Anyagi erő

A roma vállalkozók és családjuk anyagi erejét egy, az eddigi roma kutatásaink során már jól bevált módszerrel vizsgáltuk. Noha a különböző háztartáspanel vizsgálatokban bevett eljárás a háztartás anyagi niveljét különböző tartós fogyasztási cikkekkel mérni, esetünkben, az eddigi tapasztalatok fényében ez a módszer kevésbé vezet eredményre, mint a jövedelmi adatok forintértékének közvetlen lekérdezése. Ez utóbbi adatok az addigi kutatásaink tanulsága szerint meglehetősen megbízhatóak és a többi adattal egybevetve konzisztensen tagolják a megkérdezett sokaságot.

Az anyagi erőt tehát a továbbiakban két jelzőszámmal mérjük: egyrészt a vállalkozó által elért jövedelem mértékével, másrészt a családban egy főre jutó összjövedelem mértékével. Az első index arról beszél, hogy maga a vállalkozó a tevékenysége során milyen személyes jövedelmet képes elérni, a másik szám pedig arról, hogy családjának milyen az anyagi életnívója (ugyanis az egy főre eső jövedelembe beleszámítódik a házastárs, stb. által elért jövedelem is, ugyanakkor e jövedelmek egy főre eső mértékét a nem kereső családtagok – gyermekek, idősek, stb. – csökkentik).

A személyes jövedelem mértéke bizonyult a vállalkozás sikerét legjobban mérő indexnek is, ráadásul a vállalkozások intervallumjelleggel kért mérlegadatai hiányosak (e kérdéseket nagy számban elutasították), miközben a személyes jövedelem adatai sokatmondóak.

Munkajövedelmek átlagos forintértéke a roma vállalkozók között, illetve a roma népességben, feltüntetve a kettő közötti szorzót – településtípus szerint (Ft)

	Roma népesség	Vállalkozói minta	Szorzó
Budapest	59 522	111 944	1,9
Megyei jogú város	27 082	157 000	5,8
Város	24 857	124 992	5,0
Község	21 779	127 671	5,9

A vállalkozók a roma népesség átlagához képest lényegesen jobb jövedelemhez jutnak: a Budapesten elérhető átlagjövedelmük mértéke relatíve a legkisebb, itt csak átlagosan a kétszeresét keresik a romák átlagának. Ezzel szemben a falvak vállalkozói az ottani roma átlagjövedelem hatszorosát keresik meg.

A településtípusonkénti differenciák persze a vállalkozók jövedelmei között már nem ilyen drámaiak, közel azonos, százezer forint körül ingadoznak. Azonban a különbségek érdekesek: a legalacsonyabb átlagos jövedelmet a budapesti vállalkozók érik el (noha a főváros a teljes népességre vetítve a legmagasabb átlagos jövedelmeket biztosítja). A megyei jogú városok roma vállalkozói érik el a legmagasabb átlagértéket, ugyanakkor szintén izgalmas adat, hogy a falvak vállalkozóinak jövedelme még kissé magasabb is mint a városiaké. (E kérdések kulcsa a vállalkozások jellemzőiben rejlik.)

MAGYAR VALÓSÁG

Az urbanizációs foktól függő jövedelmi differenciák vállalkozó és nem vállalkozó romák között azonban kevésbé drámaiak, mint az iskolai fokozattól függő különbségek.

Munkajövedelmek átlagos forintértéke a roma vállalkozók között, illetve a roma népességben – nemek és iskolai végzettség szerint (Ft)

	Roma népesség			Vállalkozói minta		
	átlag	férfi	nő	átlag	férfi	nő
8 oszt. kevesebb	6 237	8 492	4 598	118 364	160 000	60 500
Általános iskola	19 298	22 646	15 354	1260 88	134 210	92 193
Szaktanácsadók- képző	43 585	48 570	34 428	128 100	131 410	116 083
Összes érettségizett	37 164	48 779	27 489	146 056	146 719	140 750
Egyetem, főiskola	77 219	94 448	69 167	108 500	113 333	105 750

Munkajövedelmek átlagos forintértékeinek szorzatdifferenciái a roma vállalkozók között, illetve a roma népességben – nemek és iskolai végzettség szerint

	átlagszorzó	Vállalkozó/roma népesség szorzó		Férfi/nő szorzó	
		férfi	nő	roma népességben	vállalko- zóknál
8 oszt. kevesebb	19,0	18,8	13,2	1,8	2,6
Általános iskola	6,5	5,9	6,0	1,5	1,5
Szaktanácsadók- képző	2,9	2,7	3,4	1,4	1,1
Összes érettségizett	3,9	3,0	5,1	1,8	1,0
Egyetem, főiskola	1,4	1,2	1,5	1,4	1,1

Az általános iskolát el nem végzett vállalkozók jövedelmi átlaga közel hússzorosa a hasonlóan befejezetlen általánossal rendelkező, de nem vállalkozó romákénak. Ez egyúttal abszolút értékben annyit jelent, hogy egy olyan vállalkozó, aki nem fejezte be az általánost, átlagosan annyi munkajövedelemhez jut, mint a vállalkozó budapesti romák átlaga, egyúttal valamivel magasabb átlagos jövedelemhez, mint a diplomás roma vállalkozók.

Az iskola jövedelmeket differenciáló hatása elsősorban a roma vállalkozók és nem vállalkozók között mutatkozik meg tehát; a vállalkozók körén belül az érettségizett vállalkozók vezetnek jövedelmi szempontból.

A jövedelmeket differenciáló nemi különbségek éppúgy megjelennek, mint a társadalom egészében. A roma népesség átlagában a férfiak 1,4–1,8-szeres értéket keresnek, mint a nők, köszönhetően a romák szempontjából roppant nyomott munkaerőpiacnak. A vállalkozók között a nemi differenciák már kevésbé erősek: a szaktanácsadók végzettségű vagy magasabb iskolai fokozatot végzett női vállalkozók csak hajszálnyival keresnek kevesebbet férfi társaiknál. Egyedül az általános iskolát el nem végzett roma női vállalkozók jövedelme alacsonyabb jelentősen a férfiakénál – de ez utóbbi elsősorban ágazati kérdés (az általánost be nem

fejezett nők elsősorban mezőgazdasági őstermelők és értékesítők, „koffák”).

Végezetül tekintsük át a családok életszínvonalát jellemző, egy főre jutó jövedelmek alakulását. Az alábbi grafikon a roma népesség egészében, illetve a vizsgált vállalkozói kör családjában szemlélteti az egy főre jutó jövedelmek alakulását, mégpedig jövedelmi tizedenként. A szorzó az a szám, amely megmutatja, hogy az adott jövedelmi tizedbe tartozó vállalkozói családokban az egy főre jutó jövedelem hányszorosa a roma népesség azonos jövedelmi tizedbe eső családjai egy főre eső jövedelmi átlagának.

Egy főre jutó jövedelmek

A grafikon adatai többféle következtetés levonására alkalmasak. Egyrészt már előző vizsgálatokból is ismert, hogy a roma népesség egésze az életszínvonalat jellemző egy főre eső jövedelem tekintetében szinte szétszakadt. Az alsó két jövedelmi tizedben a családok egy főre jutó jövedelme nem éri el a tízezer forintot, illetve a roma népesség 70–90 százaléka létminimum alatt él.¹¹

Noha adataink azt mutatják, hogy a roma vállalkozók viszonylag jól keresnek, a család életszínvonalát jellemző adatok szerint a vállalkozói családok 40–50 százaléka ugyancsak létminimum alatt él (bár a romák egészéhez mérten lényegesen jobb nívón).

A roma vállalkozók családjainak húsz-harminc százaléka viszont (ők esnek a felső két-három jövedelmi tizedbe) kifejezetten jó anyagi körülményekkel jellemezhető.

A szorzó értékei azt mutatják, hogy a vállalkozók és a nem vállalko-

¹¹ A létminimum értéke a VDSZ számításai szerint 2003 legvégén (a roma népességre vonatkozó felvétel idején) 55 000 Ft volt, míg a KSH számítása szerint 31 000 Ft. Az eltérés a fogyasztói kosár számításából adódik.

zók családjainak körülményei közötti különbség a legalsó jövedelmi tizedben drámai: itt hússzoros különbséget találunk. Ne feledjük el azonban, hogy a roma népesség legalsó jövedelmi tizedbe eső családjaiban az egy főre eső jövedelem embertelenül alacsony, miközben látjuk, hogy a legalsó jövedelmi tizedbe eső vállalkozói családok egy főre jutó jövedelme is igen alacsony, jóval a szegénységi küszöb alatti. *Mindez annyit jelent, hogy a legalsó jövedelmi tizedbe eső vállalkozói és nem vállalkozói családok között a szegénység méretében van különbség; mélyszegénység és szegénység különbségéről beszélhetünk.*

A felső hét jövedelmi tizedben ugyanakkor a vállalkozó és nem vállalkozó roma családok egy főre eső jövedelmi különbsége 2,5 és 1,8 között változik; e rétegekben a vállalkozó családok csak két-két és félszer élnek jobban, mint a nem vállalkozó romák családjai. *E két-két és félszeres különbség azonban már elegendő ahhoz, hogy relatíve jó színvonalról beszélhesünk.*

Természetesen a vállalkozások távlatokban mindenképpen jobb, és az időben növekvő jövedelmet biztosítanak a családnak. A következő táblázatban azt látjuk, hogy minél régebbi a vállalkozás, annál nagyobb jövedelmet biztosít nemcsak magának a vállalkozónak, de családjának is.

A családban egy főre jutó jövedelem és a vállalkozók jövedelme, a vállalkozások kora szerint (átlagos Ft értékek)

Vállalkozás kora réteg	Jövedelem/fő	Vállalkozó jövedelme
2 éves vagy fiatalabb	46 499	101 100
2-4 éves	53 799	120 980
4-6 éves	62 621	130 216
6 évesnél régebbi	71 174	170 920

Az elmondottak összefoglalásaként annyit jegyzünk meg, hogy noha a vállalkozó és nem vállalkozó romák (mint egyének) közti jövedelmi különbségek átlagosan két-hatszoros arányúak, e két csoportban a családok életnívója közti különbségek már átlagosan csak két-két és félszeresek. E különbségnek többek közt az is oka, hogy a vállalkozók családjai átlagosan több embert tartanak el. A vállalkozói létforma következtében nemcsak maguk a vállalkozók élnek jobban, mint a roma átlag, de egyúttal több közvetlen hozzátartozójuk is részesedik a többletjavakból. (Mind ebben még nem szerepel az a kérdés, hogy a vállalkozások a helyi közösség tagjainak egy részét is munkához juttatják.) A vállalkozások – időbeni perspektívában – emelkedő jövedelmet biztosítanak.

Kapcsolati tőke

Az előzőekben már röviden utaltunk arra, hogy a közvetlen rokoni kötelékek száma nem azonos azzal, hogy valaki milyen mennyiségű és erejű kapcsolatokkal rendelkezik; másként fogalmazva hogy milyen a kapcsolati tőke ereje, nagysága.

A kapcsolati tőke finánciális tőkévé konvertálhatósága általában is igen lényeges kérdés, jelentős különbséget teremt a társadalom tagjai, illetve egyes eltérő kapcsolati tőkével rendelkező csoportjai között. Ez a kérdés a vállalkozók esetén különösen élesen vetődik fel; az elemzés során ugyanis lényeges megvizsgálni, hogy a kapcsolati tőke (amelyet a vállalkozók egyrészt személyes tehetségük mértéke szerint építenek ki, másrészt e tőke önmagát képes gerjeszteni) hogyan járul hozzá a vállalkozás sikeréhez, közvetve vagy közvetlenül a vállalkozó által elkérhető jövedelemhez. Ugyancsak lényeges, hogy a kapcsolati tőke mennyire váltja ki, vagy éppen helyettesíti az iskolai, illetve szakmai végzettséget, a szakismeretet, a rendelkezésre álló pénzt stb. E kérdésekre adható válaszok nem csak és nem elsősorban elméleti szempontból érdekesek: az iskolai végzettség átlagos szintjének emelkedése generációk közti kérdés.¹² A családban rendelkezésre álló pénz (a befektethető tőke) mennyisége ugyancsak nem áll korlátlanul rendelkezésre azon családokban, amelyek a jövőben vállalkozni szeretnének. A kapcsolatok mennyiségének növekedése, illetve az ehhez szükséges kapcsolatépítő képesség azonban fejleszthető, és nem igényel hosszadalmas vagy éppen graduális képzést.

A kapcsolati tőkemodellek hagyományos megközelítései ugyan roppant differenciált képet festenek az emberek kapcsolati típusairól, azonban nem képesek igazán számot adni e tőke nagyságáról, illetve nem teszik lehetővé a kapcsolati tőke konvertálhatóságának precíz mérését. Ebből a felismerésből kiindulva egy, a szociológiában, illetve általában a társadalomtudományokban újszerű megközelítést alkalmaztunk, a szociális kapcsolatok sűrűségét a skálafüggetlen hálózatok elméletének segítségével vizsgáltuk.¹³

Felesleges elméleti kitérő nélkül, röviden megfogalmazva; az elsődleges kérdésfeltevés roppant egyszerű, és úgy hangzik, hogy az egyes embereknek hány olyan kapcsolatuk van, amelyekre a mindennapi életben valóban támaszkodhatnak probléma, baj, vagy megoldandó feladat esetén. A mérés során kialakítunk egy indexet, amely az egyes emberek illetve csoportok szociális kapcsolati sűrűségét jellemezi. E kapcsolati sűrűséget jellemző számmal meglehetősen pontossággal vagyunk képesek jellemezni a kapcsolati tőke nagyságát, *egyúttal* erejét; ennek megfelelően az index segítségével azután akár oksági elemzések szintjéig juthatunk el.

A mérőeszközben három élethelyzetre, problémátípusra vonatkozóan

12 Nyilván lényeges a felnőttkorban, pótlólag megszerezhető képzettség, azonban harmincas évei múltával, az adatok fényében igen kevesen szereznek pótlólag valamilyen befejezett alapvégzettséget (általános iskola, szakma, érettségi). Legalább is ezt mutatják a roma népesség egésze körében felvett adataink. A magasabb iskolai végzettség alapvetően a következő generációban jelenik meg.

13 Az elmélet alkalmazhatóságát előző, már hivatkozott, a roma népesség egészének körében végzett kutatásunk alkalmával teszteltük, kiváló eredménnyel. A skálafüggetlen hálózatok elmélete alig ötéves pályafutása során hihetetlen karriert futott be, elsősorban a matematikai alapokra épülő természet- és társadalomtudományokban; lehetővé téve azoknak a természetesen fejlődő hálózatoknak a leírását, amelyek egyes elemei, mint a hálózat szemei önálló aktorokként viselkednek. Minderről bővebben: Barabási Albert-László: A hálózatok új tudománya. Magyar Könyvklub, Bp. 2003.

tettünk fel kérdéseket A válaszolók egyrészt jelölhették, hogy akire számíthatnak, milyen szociometriai távolságban helyezkedik el tőlük (rokon, közeli jóbarát, ismerős), másrészt válaszoltak arra, hogy az egyes problémátípusok esetén az egyes szociometriai távolsági fokozatokat képviselők közül összesen hány főre számíthatnak. A megkérdezett három problémátípus az élet három olyan határhelyzetét reprezentálja, amelyben lényeges az informális, személyközi segítség: milyen szociális távolságban, egyúttal hány főre számíthat, ha tágan fogalmazva „bajban” van, ha pénzt kell kölcsönkérnie, illetve ha ügyes-bajos dolgokat kell elintézni.

Az egyes problémátípusok nem egyenrangúak: lényegesen kevesebb ember számíthat bárkire is, ha pénzt kell kölcsön kérnie, mint a másik két problémátípus esetében; hasonlóképpen: ha van kire számítani az anyagi bajban, ez akkor is kevesebb személy, mint más esetben.

A nyers adatokat megvizsgálva azt tapasztaljuk: meglehetősen nagy a valószínűsége annak, hogy ha valaki a bajban nem számíthat senkire, úgy az ügyes-bajos dolgokban sem. Hasonlóképpen: ha valaki igen sok emberre számíthat, amikor kölcsönre szorul, akkor nagy valószínűséggel sok emberre számíthat más probléma esetében is stb. Ezek az adatok tehát egy sokdimenziós kapcsolati teret írnak le, ugyanakkor ebben önmagában egyelőre semmilyen meglepőt nem látunk: az adatok mindennapi tapasztalatainkat erősítik meg. Célunk azonban az, hogy ezekből az adatokból olyan újabb adatokat generáljunk, amelyekkel azután a kapcsolatok sűrűségére és erejére következtethetünk. A megoldást a kapcsolatsűrűségi index bevezetése adja.

Említettük, hogy a skálafüggetlen hálózatok elméletében a kapcsolatok számossága döntő tényező. Az iméntiekben láttuk, hogy az egyes emberek nemcsak e számosság tekintetében különböznek, hanem a kapcsolat erejében is; van, aki nem számíthat senkire semmiben, van, aki csak pénzt nem tud kölcsönkérni, illetve vannak olyanok, akik szinte mindenben számíthatnak néhány távoli ismerősre is. Nyilvánvaló tehát, hogy a kapcsolat számossága és az adott kapcsolat szociális távolsága egyaránt meghatározza azt, hogy valakinek mekkora az a szociális tőkéje, amely védőháló funkciót is elláthat.

Láttuk, hogy az élethelyzet, a probléma típusa épp úgy differenciáló tényező, mint a szociális távolság, ez utóbbit azonban jól tudjuk súlyozni, mivel a rokonok, a barátok, illetve az ismerősök közötti távolság jobban meghatározható, mint a három életprobléma közötti távolság. A következő lépésben tehát az egyes problémátípusokra vonatkozóan meghatároztuk a kapcsolatok erejét jellemző számot. Mivel a kapcsolatok számossága a döntő, ezért az az ember, aki sok más emberre számíthat, „sűrűbb” szociális hálóval jellemezhető, tehát az indexet kapcsolatsűrűségi indexnek nevezzük. Mivel az egyes szociális távolságban elhelyezkedők segítése nem azonos súlyú, ezért a kapcsolatok számát (hány főre számíthat) súlyozni kell a szociális távolsággal: minél nagyobb szociális távolságban helyezkedik el valaki, segítése annál nagyobb súllyal határozza meg a kapcsolat sűrűségét (kisebb valószínűségű, tehát értékesebb egy távoli ismerős segítése, mint egy rokoné).

A súlyozott kapcsolatsűrűségi indexet az adott problématerületre tehát úgy számoljuk ki, hogy az egyes szociális fokozatot képviselők sú-

lyozott számának összegét osztjuk az adott szociális távolságot az adott problématerületen képviselők számának csoportátlagával.

A végső index a három problématerületre érvényes súlyozott kapcsolatsűrűségi index átlaga. Az index eloszlásfüggvénye, az elméleti várakozásoknak megfelelően egy hatványfüggvény. Igen kevés számú ember rendelkezik nagyon sűrű, azaz igen nagyszámú, sok területre kiterjedő szociális kapcsolattal, amelyeket rokonok és távoli ismerősök egyaránt alkotnak, míg a vállalkozók zömének kapcsolati sűrűsége átlagos vagy viszonylag alacsony. A vállalkozók sokaságából csak maroknyi olyan ember találunk, akiknek kapcsolati tőkeereje (kapcsolatsűrűségi indexe) több nagyságrenddel meghaladja a vállalkozók átlagának felső korlátját; ők minden bizonnyal egyúttal közösségük központi figurái, a közösségi háló csomópontjai.

A következőkben, az eddigi gyakorlatnak megfelelően, elsőként összehasonlítjuk a vállalkozók, illetve a teljes roma népesség kapcsolati tőkeerejét jellemző értékeket.

Az egyes szociális tőkeerővel (kapcsolati háló-sűrűséggel) jellemezhető eloszlása a roma népességben és a vállalkozók között (%)

Index rétegek	Réteg elnevezése	Roma népesség	Vállalkozói minta
0–0,5	kapcsolati vákuum	31,2	25,3
0,51–1	gyenge háló	17,2	10,7
1,1–2	közepes háló	24,9	19,9
2,1–5	erős háló	18,2	37,4
5 felett	extra erős háló	8,5	6,7

A cigány népesség közel harmada (31,2 %) viszonylagos vagy abszolút kapcsolati vákuumban él, azaz nem vagy alig számíthat érdemben másokra az élet néhány jellemző, szolidaritást és tevőleges segítséget igénylő helyzetében. A vállalkozók között is viszonylag sokan, 25 százaléknyan élnek kapcsolati vákuumban.

A roma népességben gyenge, közepes vagy erős kapcsolati hálóval rendelkezők aránya viszonylag közel áll egymáshoz: 17–25 százalék között mozog. Ezzel szemben a vállalkozók zöme, 37 százaléka erős kapcsolati hálózattal rendelkezik, az ő kapcsolati tőkeerejük magas.

A másik végletet azok adják, akik igen erős kapcsolati hálózattal bírnak, sok embertől sok mindenre számíthatnak. Az ő arányuk a legalacsonyabb: a roma népességben mindössze 8,5 százalék, a vállalkozók között pedig 6,7 százalék. Ugyanakkor a hálózatok elméletéből jól ismert jelenség, hogy a hálózatok jellegzetességétől tökéletesen függetlenül tesznek ki mindig igen kis százalékot a központi figurák, csomópontok (esetünkben ők jellemezhetőek az extra nagy szociális tőkével). Az ugyanis,

MAGYAR VALÓSÁG

hogyan valaki képes ilyen erős hálózatot kiépíteni, kevesek sajátja, mert ritka, karizmatikus képességet feltételez.¹⁴

Az egyes kapcsolati tőkeerővel jellemezhető vállalkozók átlagos kapcsolatszámát (fő)

	Átlag	Maximum
Kapcsolati vákuum	0,2	1,1
Gyenge háló	0,8	2,8
Közepes háló	1,4	4,4
Erős háló	2,6	6,9
Extra erős háló	5,8	19,1

Az adatokban azt követhetjük nyomon, hogy az egyes szociális tőkeerővel jellemezhető átlagosan és maximálisan hány emberre támaszkodhatnak az élet kritikus pillanataiban; míg az elszigeteltségben élők kapcsolatai roppant gyengék, addig a hálózati csomópontot jelentők efféle kapcsolatszámuk roppant magas, maximum húsz, de átlagosan is hat ember. E vállalkozók legnagyobb hányadát kitevő, erős kapcsolati tőkével rendelkezők ugyancsak sok emberre számíthatnak – átlagosan két és fél, maximum hét főre.

A fentiekből logikusan két kérdés adódik: az első az, hogy miként függ a kapcsolat ereje a vállalkozás korától, illetve hogy van-e különbség a szegregáltan vs. asszimiláltan élő roma vállalkozók között. Az első kérdés egyebek közt azért érdekes, mert ennek révén képet kaphatunk arról, hogy már a kezdő vállalkozók is erősebb kapcsolatokkal jellemezhetőek-e, mint a roma népesség (ez esetben nyilván az, hogy valaki vállalkozást indít, összefügghet kapcsolatai erejével), illetve hogy miként változik a kapcsolati tőkeerő a vállalkozás előrehaladtával.

Az egyes kapcsolati tőkeerővel jellemezhető vállalkozók eloszlása a vállalkozás kora szerint (%)

	Roma népesség átlaga	2 éves vagy fiatalabb	2-4 éves	4-6 éves	6 évesnél régebbi
Kapcsolati vákuum	31,2	25,6	22,8	23,4	19,5
Gyenge háló	17,2	17,1	19,6	22,1	11,7
Közepes háló	24,9	29,3	25,0	24,7	16,9
Erős háló	18,2	23,2	27,2	26,0	46,8
Extra erős háló	8,5	4,9	5,4	3,9	5,2

Az adatok azt mutatják, hogy valóban még a legfiatalabb vállalkozások vezetői is valamivel több kapcsolati tőkével rendelkeznek, mint a

¹⁴ A hálózati kutatások szerint az extra erős hálózattal jellemezhető „csomópontok” eloszlása bármely hálózati populációban közel azonos. A roma népességben talált nyolc százaléknál, illetve a vállalkozók között talált közel hét százaléknál „csomópont” tehát nem jelent valódi eltérést.

romák átlaga (ezt a tényt nem befolyásolja, hogy a legfiatalabb vállalkozók között a központi figurák aránya némileg kisebb).

A vállalkozás kora viszont alapvetően azt határozza meg, hogy a vállalkozók abszolút értékben és belső arányaikban egyaránt egyre több kapcsolati tőkére tesznek szert, mint a romák átlaga. Ugyanakkor ha a vállalkozás kora szerint magukat a vállalkozókat hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy körükben enyhén csökken ugyan a kapcsolati vákuumban élők, vagy a gyenge kapcsolatokkal rendelkezők aránya, ugyanakkor az a meghatározó, hogy az idősebb vállalkozások tulajdonosai már erős kapcsolati tőkére tehettek szert. Ez azonban csak az átlagosan hatéves vállalati kort meghaladóan érvényesül. Működik tehát a szakirodalomban az „aki gazdag, még gazdagabb” megjegyzéssel illetett jelenség, de nem azonnal, hanem egy stabil vállalati kor után.

Az egyes kapcsolati tőkeerővel jellemezhető vállalkozók eloszlása a lakóhely jellege szerint (%)

	Szegregált	Vegyes	Asszimilált
Kapcsolati vákuum	44,1	18,4	33,3
Gyenge háló	16,9	18,0	14,8
Közepes háló	13,6	25,1	24,1
Erős háló	18,6	33,9	25,9
Extra erős háló	6,8	4,6	1,9

A vállalkozókat jellemző kapcsolati tőkeerő már igen komoly mértékben különbözik a vállalkozások székhelyét jelentő, eltérő szegregáltságú települések vagy településrészek szerint (ahol a mintánkban szereplő vállalkozók élnek). Ez a jelenség viszont semmiképpen sem magyarázható mással, mint a települések jellegének hatásával: milyen erejű kapcsolatokat képesek kiépíteni azokon a vállalkozók.

A szegregált helyzetben élők között igen magas az elszigeteltek aránya – egyúttal itt találjuk a relatíve legtöbb erős kapcsolati tőkével rendelkezőket is. A másik végleten a teljesen asszimiláltan élő vállalkozók között ugyancsak magas az elszigeteltek aránya, ráadásul körükben találjuk a legkevesebb erős kapcsolati tőkével rendelkezőt. *A köztes állapot – amikor romák és nem romák vegyesen élnek egy településen vagy településrészen – hatását tekintve igen jelentős: ez a lakóhelyi állapot teszi lehetővé a legtöbb erős kapcsolati hálót, azaz ebben a helyzetben rendelkezik a legtöbb roma erős kapcsolati tőkével.* A tény egy ismert szociálpszichológiai jelenséggel függ össze: a kapcsolatok mintázatának, gazdagságának *lehetősége* erősen összefügg azzal, hogy milyen gazdagok és erősek lesznek a kapcsolataink. A szegregált körülmények „szürkévé” teszik a kapcsolatokat, míg az asszimiláltan élő romák elszigetelődnek; az igazán erős kötelekeket a kulturális sokszínűség valószínűbbé teszi.

A vállalkozók jövedelmét befolyásoló fő tényezők

A személyes jövedelem mértéke nemzetközi viszonylatban is az egyik legjobban bevált indexe a vállalkozás sikerének, e siker mérhetőségének. Ez az elemzés egyrészt azért fontos, mert kiválóan méri a nem közvetlen gazdasági-gazdálkodási kérdésekből, hanem az egyének és családok jellemzőiből fakadó hatásokat. Másrészt, és nem utolsó sorban, az „üzletmenet” bizonyos oldalai az empirikus kutatás módszerével nehezen mérhetők, holott erősen befolyásolják, sok esetben pedig alapvetően meghatározzák az egyének jövedelmét; ez pedig a fekete- vagy szürkegazdaság kérdése.

A kérdőívet úgy építettük fel, hogy először a személyes, illetve a háztartásra, családra vonatkozó kérdéseket tettük fel, s csak ezután tértünk rá a gazdálkodást illetve a céget firtató kérdésekre. Mint már korábban jeleztük, az egyéni jövedelmekre adott válaszok általában is megbízhatóbbak, mint a vállalkozás gazdasági paramétereire vonatkozóak.¹⁵ Adatfelvételünk azt mutatja, hogy a vállalkozások prosperitásának egyik legjobb mutatója a vállalkozó egyéni jövedelme, ugyanis ez – épp a válaszok sajátos megbízhatósága okán – már tartalmazza az általános „üzletmenet” következményét (bizonyos mértékig feketegazdaságostul).

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy azon vállalkozók esetében, akik pl. őstermelőként, építőipari vállalkozóként stb. egy bizonyos százalékban „feketén” foglalkoztatott munkaerővel is dolgoznak, a vállalkozás még oly korrekten bevallott, de jure adatai alig mondanak valamit az üzletmenet valóságáról; miközben eme valóság alapvetően határozza meg életüket és munkájukat. Hasonló mondható el pl. azokról az egyéni vállalkozókról is, akik tényelegetesen kevés foglalkoztatottal dolgoznak (vagy legtöbb esetben a családtagjaikkal), ugyanakkor – mint az a honi mikro-vállalkozások napi gyakorlatából ismert – könyvelésük enyhén szólva hézagos vagy összetákolt.

Elsőként kezdjük azokkal a tényezőkkel, amelyek minden hiedelem dacára érdemben alig befolyásolják a roma vállalkozók által elérhető jövedelem mértékét.

Az iskolai végzettség és a jövedelmek kapcsolatáról írtaknál láttuk, hogy noha az érettségivel rendelkező vállalkozók keresnek a legjobban, az általános iskolát el nem végzettek jövedelme alig marad el a vállalkozói átlagtól. A többváltozós eljárások közül variancia analízissel vizsgáltuk azt, hogy milyen oksági hatása van az iskolai végzettségnek a jövedelemre, s azt találtuk, hogy nincs oksági kapcsolat, ami annyit jelent, hogy végső soron az iskolai végzettség a látszat ellenére nem meghatározó az elért jövedelem mértékében.

Ugyancsak nincs érdemi hatása az elérhető jövedelemre a vállalkozás korát megelőző gazdasági aktivitásnak: a legfiatalabb, az iskolapadból nemrégiben kikerültek kivételével az elért jövedelmek százharminc-ezer

15 Ez természetesen elsősorban a mikro- és kisvállalkozások esetén van így. Abban az esetben, ha nagyvállalatok vizsgálatát végzik, a fő mérlegadatok – azok kötelező nyilvánossága miatt jól vizsgálhatók. Azonban a kisvállalkozók egyrészt nem feltétlenül ismerik fejből ezeket az adatokat, másrészt vonakodnak azokat közölni, harmadrészt egy ilyen adatfelvétel esetén a nyilvános mérlegadatok hozzáférhetetlenek.

forint körül mozognak – függetlenül attól, hogy a vállalkozó előzőleg dolgozott, munkanélküli volt, vagy gyermeket nevelt. A variancia analízis ugyanezt a függetlenséget erősíti meg.

A jövedelmekre enyhe – de nem döntő – hatást gyakorló tényezők a következők:

A vállalkozók közül a középgeneráció képes vállalkozásából a legjobb jövedelemhez jutni, az idősebb generáció pedig a legkevésbé. Az eltérések azonban nem kifejezetten jelentősek; a variancia analízis eredménye azt mutatja, hogy a vállalkozók életkorának a jövedelemre gyakorolt hatása mindössze 1,5 százalék (ez annyit jelent, hogy a számtalan lehetséges ok közül a kor ilyen kis mértékben járul hozzá a jövedelmek szórásához).

A lakóhely szegregáltsági foka ugyancsak befolyásolja a jövedelmeket, ráadásul érdekes módon a szegregált, de nem gettósodott körülmények között élő vállalkozók javára. A variancia elemzés azonban azt mutatja ki, hogy a lakóhely hatása ugyancsak alacsony, mindössze 1,4 százalék.

Érdemes itt egy kérdésnél megállni: miért keresnek a legjobban a szegregáltan, de nem gettóban dolgozó vállalkozók? A válasz voltaképp igen kézenfekvő: ezeken a területeken találnak – a többi vállalkozóhoz képest – relatíve legolcsóbban munkaerőt (sok esetben feketén, tehát jobb a rentabilitásuk).

A vállalkozások átlagos kora komoly befolyásoló tényezője a jövedelmeknek; a legfiatalabb és a legidősebb rétegbe tartozó vállalkozások tulajdonosainak jövedelme között hatvanezer forint különbség van. A variancia analízis ráadásul azt mutatja, hogy ez a tényező már erős oksági hatást is gyakorol: 9,7 százalékban határozza meg, hogy milyen jövedelmet ér el a vállalkozó.

A vállalkozás ágazata ugyancsak erősen meghatározza a jövedelmeket: összességében 8,1 százalékos oksági hatást gyakorol. Legjobban azok a vállalkozók keresnek, akik kizárólag építőipari vállalkozást vezetnek, másodsorban a mezőgazdasági vállalkozók. (E kérdések ugyancsak nem függetlenek a feketén alkalmazott munkásoktól.) Legkevésbé azon vállalkozók járnak jól, akik párhuzamosan többféle ágazatban vállalkoznak. Egyedül azok a vállalkozók keresnek átlag felett, akik mezőgazdasági, és emellett kereskedelmi vállalkozást üzemeltetnek (a saját vállalkozásuk „integrátorai”).

Végül legutoljára hagytuk azt a hatást, amely egyrészt a legerősebben befolyásolja a jövedelmek alakulását, másrészt igen közel áll a mindennapok informális tapasztalataihoz, harmadrészt amely felé a gazdaságpolitika mind ez idáig a legkevesebb figyelemmel fordult: ez pedig a szociális kapcsolati tőke, a kapcsolatok erősségének jövedelmet meghatározó hatása.

Kapcsolati tőkeerő rétegek	Ft átlag
Kapcsolati vákuum	106 266
Gyenge háló	105 220
Közepes háló	111 792
Erős háló	158 881
Extra erős háló	200 563

Ez az egyetlen hatás, amelynek két ellentétes végpontja között kétszeres jövedelmi különbséget találunk, ezen belül a legerősebb kapcsolati tőkével rendelkező vállalkozók átlagos jövedelme a vállalkozók összátlagához képest kiemelkedően magas. A kapcsolati tőke jövedelmet meghatározó oksági ereje magasabb, mint a többi hatásé: 12 százalék.¹⁶

Érdeemes néhány hatás együttes jövedelmet befolyásoló erejét is számításba venni; a variancia analízis eredményei így a következők:

– a vállalkozás korának és a lakóhely szegregáltsági fokának együttes hatása 12 százalék,

– a vállalkozás korának és a vállalkozó kapcsolati tőkeerejének együttes hatása 19 százalék,

– a vállalkozás korának, a vállalkozó kapcsolati tőkeerejének, valamint a lakóhely szegregáltsági fokának együttes hatása már 22,4 százalék, ugyanakkor a legmagasabb a hatása

– a vállalkozás korának, a vállalkozó kapcsolati tőkeerejének, valamint a művelt ágazatnak együttesen van: ez már a jövedelmet 26,1 százalékban határozza meg.

A vállalkozó jövedelmét befolyásoló tényezők összefoglalásaként tehát érdemes kiemelni, hogy míg pl. az iskolai végzettség vagy a munkatapasztalatok hatása elenyésző, addig önmagában legerősebb hatásuk a kapcsolatoknak van. Mindez nem azt jelenti, hogy iskolai végzettség nélkül bárki vállalkozhatna, sőt!, viszont a már életképesnek bizonyult vállalkozók esetében a fenti megállapítás nagyon is érvényes. Mindez annyit is jelent, hogy a vállalkozói sikerességet befolyásoló egyik legerősebb tényező tökéletesen humán természetű – és mint ilyen, nemcsak hogy fejleszthető, de megfelelő, a vállalkozói léthez szükséges kapcsolatokat építő „networking”, vagy a kapcsolatok inkubálása hatalmas távlatokat nyithat meg a roma vállalkozások fejlesztésében.

A roma vállalkozások fő típusai, kudarc és sikertényezők

A vállalkozói lét, illetve a vállalkozó személyiségének egyik jelentős aspektusa az a kérdés, hogy miként gondolkodik a vállalkozás sikereihez szükséges anyagi és humán erőforrásokról, mit tekint fontosnak vagy kevésbé fontosnak. Ugyancsak lényeges, és az előbbi kérdéstől korántsem független, hogy miként szemléli a vállalkozását: mely erőforrásai hiányoznak, illetve melyekben erős. Az első kérdéskörre adható válaszok tehát elsősorban az értékek szemléletéről adnak számot, míg a második a vállalkozás „önképéről”. E kettőből együttesen a vállalkozó (avagy a vállalkozás) vállalkozói személyiségére, illetve e személyiség típusaira lehet következtetni.

A kutatás során megkíséreltünk választ kapni arra a kérdésre is, hogy milyenek a roma vállalkozók ill. vállalkozások, s melyek azok a tipikus jegyeik, amelyek bőven túlmutatnak az ágazatból, méretből, rentabilitás-

¹⁶ A mérés próbája: a jövedelem befolyásolja-e a kapcsolati tőkét? Eredményeink szerint lényegesen kevésbé, mint a kapcsolatok ereje a jövedelmet.

ból kikövetkeztethető purista leírásokon. Egy vállalkozás ugyanis nyilvánvalóan lényegesen több, színesebb valóság, mint amennyi a mikrogazdasági modelljéből következik: gondolkodásmód, tapasztalatokból feltáruló szükségletek és vállalkozói-gazdasági valóság szoros egysége. Nem szabad elfeledni, hogy a vizsgált vállalkozói kör nagyobb része egyén, magánvállalkozó, ráadásul a kisebb vállalkozásokat is alapvetően a tulajdonos személyisége, hagyományai, értékei határozzák meg.

A roma vállalkozók típusainak vizsgálata során a gondolkodásmód és a szükségletek mátrixából következtetünk a valóságra – majd az így kialakuló modellt a valóság kemény tényei (iskolai végzettség, ágazat, jövedelem) igazolják vissza. E visszaigazolás után, a munka folyamatában adunk nevet a kialakult típusoknak.

Az alkalmazott módszer a következő volt: a munka során megkértük a vállalkozókat, hogy összesen tizennyolc olyan terület fontosságát ítéljék meg a vállalkozói siker szempontjából, amelyek valamilyen erőforrást jelentenek (materiális erőforrások, ismeretek, bizonyos szellemi előkészítő tevékenységek, kapcsolatok¹⁷). Ezek után megkértük a vállalkozókat, hogy ugyane tizennyolc terület vonatkozásában ítéljék meg, mennyire állnak ezek rendelkezésükre, milyen mértékben hiányoznak vagy elegendők. A válaszokat mindkét kérdéskör esetében skálákon adhatták meg.

Első lépésben a két kérdésben a tizennyolc-tizennyolc területre adott skálaadatok faktorait elemeztük. A faktorelemzés eredménye a következő.

A vállalkozói siker szempontjából három terület különül el, amelyeknek a következő elnevezést adtuk:

- üzleti ismeretek (gazdasági folyamatok, bankok, pályázatok stb. ismerete),
- üzleti potenciál (pénz, valamint piac, vevők, szakma stb. ismerete),
- kapcsolatok, támogatók.

A szükségletek illetve a hiányok szempontjából négy faktor alakult ki:

- üzleti ismeretek,
- üzleti potenciál,
- nem romák támogatása,
- pénz és a roma közösség támogatása.

A vállalkozói profilt ezek után a sikerhez vezető, vallott értékek, illetve a szükségletek erőterében értelmeztük. Ennek megfelelően a két faktorrendszer faktoregyütthatóival együttesen dolgoztunk tovább. A második lépésben a két faktorrendszer együtthatóival clusterelemzést végeztünk. A munka során hat stabil cluster alakult ki.

Az alábbi táblázatban – egyelőre a clusterok, tehát a vállalkozói típusok – elnevezése nélkül a faktoregyütthatók átlagait tüntettük fel. A sikertényezőik esetében a negatív értékek azt jelentik, hogy az adott cso-

¹⁷ Az erőforrások a következők: pénz, forgótőke, szakismeretek, vállalkozói ismeretek, a piac, a vevők ismerete, üzleti terv, a konkurencia ismerete, hazai vagy nemzetközi gazdasági folyamatok ismerete, állami támogatások ismerete, pályázatok ismerete, banki szolgáltatások ismerete, pályázatírási ismeret, üzleti terv-írás ismerete, hitelkérelem-írás ismerete, hasznos kapcsolatok, a roma közösség támogatása, a helyi, nem roma közösség támogatása, helyi hivatalnokok támogatása, minisztériumok támogatása.

MAGYAR VALÓSÁG

portba tartozó vállalkozók az adott faktor alkotóit inkább feleslegesnek tekintik, a pozitív érték jelentése tehát a szükségesség. A szükségletek/hiányok esetén a negatív értékek azt jelölik, hogy az adott csoportba tartozó vállalkozók az adott faktor alkotói tekintetében inkább hiányt szenvednek, míg a pozitív értékek azt jelentik, hogy az adott tényező megléte számukra elegendő, nem szenvednek hiányt.

Kialakult clusterok a sikertényezők, illetve a szükségletek–hiányok mértékét jelző faktoregyüttható átlagain (elnevezés nélkül)

	Sikertényezők			Szükségleti/hiánytényezők			
	ismeretek	potenciál	támogatók	ismeretek	potenciál	gázszók támogatása	pénz, romák támogatása
cluster 1	-1,3114	0,5390	0,5455	-1,4542	0,8978	0,0069	-0,1755
cluster 2	0,6553	0,1768	0,8489	0,6310	1,0097	1,7429	0,2016
cluster 3	-0,9384	0,7170	-0,1363	0,9227	-0,6305	0,0153	-0,7405
cluster 4	0,5144	0,5234	-1,3673	0,1406	1,1516	-0,8301	-0,6396
cluster 5	0,5418	0,0034	0,3599	-0,4032	-0,5476	0,0997	-0,2401
cluster 6	-0,2662	-1,4800	-0,5562	0,2783	0,0100	-0,7259	1,6845

Némi szemrevételezés során feltűnő: a vállalkozók egyes típusait, csoportjait jelentő clusterok között találunk olyat, amelyben a vállalkozók ellentmondásosan válaszolnak. Van olyan csoport, amely egy értéktényezővel kapcsolatban jelzi, hogy számára az inkább felesleges – egyúttal az adott tényezőről azt is vallja, hogy inkább hiányzik. Tehát egyszerre felesleges valami és hiányzik is. Épp ezért elsőként – és a tartalomtól függetlenül – a fő variációs csoportokat nevezzük el:

- valami inkább felesleges, egyúttal inkább hiányzik: „zavar”
- valami inkább felesleges, egyúttal inkább elegendő: „feles bőség”
- valami inkább szükséges, egyúttal inkább elegendő: „minden OK”
- valami inkább szükséges, egyúttal inkább hiányzik: „valós hiány”

E variációk értelmezése után már a clustercsoportokat is értelmezhetjük, és nevet adhatunk nekik.

	Típusnév	Eloszlás %
cluster 1	tradicionális, talajavesztett	9,0
cluster 2	képzett, jól pozicionált	9,8
cluster 3	képzetlen, elszigetelt	16,9
cluster 4	mindennek dacára vesztes	11,0
cluster 5	átlagos	36,7
cluster 6	tradicionális, született vállalkozó	16,6

Tekintsük át a csoportok jelentését a két faktorcsoport együttható átlagain megjelenő értékek szerint.

A vállalkozói típusokat jelentő clusterek a két faktorcsoporthoz szerkezetében

1. Tradicionális, talajavesztett	vállalkozói ismeretek: vállalkozói potenciál: kapcsolatok, pénz:	zavar minden OK valós hiány
2. Képzett, jól pozicionált	vállalkozói ismeretek: vállalkozói potenciál: kapcsolatok, pénz:	minden OK minden OK minden OK
3. Képzetlen, elszigetelt	vállalkozói ismeretek: vállalkozói potenciál: kapcsolatok, pénz:	feles bőség valós hiány valós hiány
4. Mindennek dacára vesztes	vállalkozói ismeretek: vállalkozói potenciál: kapcsolatok, pénz:	éppen hogy OK minden OK zavar
5. Átlagos	vállalkozói ismeretek: vállalkozói potenciál: kapcsolatok, pénz:	valós hiány valós hiány valós hiány
6. Tradicionális, született vállalkozó	vállalkozói ismeretek: vállalkozói potenciál: kapcsolatok, pénz:	feles bőség inkább feles bőség gázsó kapcsolatokból hiány, roma kapcsolatokból feles bőség

Az alábbiakban az egyes csoportokat azok nagyságának sorrendjében írjuk le, egyúttal némi további türelmet kérünk a figyelmes olvasótól; a csoportok elnevezésének okai a későbbi elemzések során jobban megvilágosodnak.

Átlagos. A roma vállalkozók 36,7 százalékát kitevő csoport mindhárom területen valós hiányt él át; épp olyan mértékben érzik szükségét a vállalkozói ismereteknek, potenciálnak, kapcsolatoknak (és pénznek), mint amilyen mértékben azt érzékelik, hogy e forrásokból hiányt szenved a vállalkozásuk.

Tradicionális, született vállalkozó. E csoport nem jelentéktelen arányú, összesen 16,6 százalékát alkotja a vizsgált vállalkozói körnek. Vállalkozói ismeretek és vállalkozói potenciál tekintetében bőséget él át (mint később látjuk, joggal tekint önmagára büszkén); a roma közösség támogatását tekintve elégedett, egyúttal hiányt szenved a nem roma részről kapható támogatásokban (önkormányzatok, hivatalok, minisztériumok).

Képzetlen, elszigetelt – e kör a vizsgált vállalkozók 16,9 százalékát alkotja. Mint látjuk majd, nevét az átlagnál alacsonyabb képzettség és a kapcsolatok hiánya együttesen indokolja. Paradox módon e vállalkozók úgy érzik, hogy bővében vannak a vállalkozói ismereteknek (régebben ezt neveztük hamis tudatnak, ma öncsalásnak aposztrofálnánk), egyúttal

MAGYAR VALÓSÁG

a vállalkozói potenciál, a pénz és a kapcsolatok vonatkozásában egyaránt szükségét és hiányt élnék meg.

Mindennek dacára vesztes – a roma vállalkozók e 11 százalékos csoportja igen érdekes képet mutat. A vállalkozói ismeretek és potenciál dolgában azt éli meg, hogy e források szükségesek, egyúttal a rendelkezésére állnak (minden OK), ugyanakkor a kapcsolatok kérdésében zavart él át (felesleges és egyúttal hiányzó források). Nevét annak a ténynek kapcsán nyerte, hogy a csoport tagjainak iskolai végzettsége valamivel jobb az átlagnál, a kapcsolatai vonatkozásában átlagosnak mondható, jövedelmi helyzete az átlagnál némiképp jobb, ugyanakkor az utolsó évek üzletmenete lefelé tendál a soraikban.

Képzett, jól pozicionált – e csoport (9,8 %) tagjai az egyetlenek, akik a vállalkozói ismeretek, a vállalkozói potenciál, valamint a kapcsolatok területén egyaránt a „minden OK” pozíciót veszik fel (az adott területek egyrészt fontosak, másrészt elegendő mértékben állnak rendelkezésre). Nevét annak köszönheti, hogy tagjainak van átlagosan a legmagasabb iskolai végzettsége, ők szerezték legmagasabb arányban iskolapadban a vállalkozói ismereteket, valamint fejlődésük és jövedelmük jól megalapozott.

Tradicionális, talajavesztett – a legkisebb csoport (9 %). A vállalkozói ismeretek területén zavart él át (felesleges és egyúttal hiányzó források), vállalkozói potenciálját kiválónak érzi (szükséges és rendelkezésre áll), egyúttal pénz és kapcsolatok vonatkozásában valós hiányt szenved. Ez a csoport – kapcsolatai természetét kivéve – sokban hasonlít a „tradicionális, született vállalkozók” csoportjára, azonban talajt vesztek, veszteséges ágazati működés mellett veszteséget termelnek, jövedelmi szintjük a legalacsonyabb.

Mielőtt rátérnénk a csoportok részletesebb bemutatására, érdemes összefoglalva megjegyezni: *a vizsgált roma vállalkozói kör több mint negyede, 26,4 százaléka jól működő vállalkozást vezet. A vállalkozóknak mellettük két, közel azonos méretű rétege van; az átlagosnak mondható, átlagos nehézségekkel küszködők 36,7 százalékos csoportja, illetve a valamilyen módon vesztes, és/vagy képtelenek összesen közel azonos, 36,9 százalékos arányú rétege.*

Vállalkozói típusok eloszlása a vállalkozói tudás forrása szerint (%)

	Iskola, utóképzés	Család, környezet	Gyakorlat
Tradicionális, talajavesztett	10,0	80,0	10,0
Képzett, jól pozicionált	47,1	17,6	35,3
Képtelen, elszigetelt	12,3	56,1	29,8
Mindennek dacára vesztes	43,6	33,3	23,1
Átlagos	23,6	42,3	33,3
Tradicionális, született vállalkozó		98,3	1,7

A „tradicionális, született vállalkozók” szinte kizárólag a családban, környezetükben „szedték fel” a vállalkozói ismereteket – innét származik nevükben a „tradicionális” jelző, hasonlóan a „talajavesztett” csoporthoz,

amely ugyancsak zömében hagyományokból nyeri vállalkozói tudását. E két csoport között az erős differenciáló tényező tehát nem a tudás forrása, hanem más.

A „képzett, jól pozicionált” csoport tagjai szerezték legnagyobb arányban formális képzésben tudásukat, azonban ebből a szempontból hozzájuk igen hasonló a „mindennek dacára vesztes” csoport. Az „átlagos”-nak nevezett réteg tagjai a vállalkozói tudás forrása szempontjából (is) képviselik a teljes vizsgált vállalkozói minta átlagát.

Amennyiben az iskolai végzettség adatait tekintjük át, láthatjuk, hogy a „tradicionális, született vállalkozók” végeztek legnagyobb arányban szakmunkásképzőt; körükben a családi tradíciók mellett, azt alátámasztva masszívan megjelenik a szakmai képzettség is (egyúttal közöttük nem találunk olyat, aki ne fejezte volna be az általános iskolát).

Érdeemes megjegyezni a következőt: az iskolai végzettség és a munkaerőpiac összefüggéseit elemző tanulmányok általában egyetértenek abban, hogy a mai foglalkoztatottsági viszonyok között az érettségit nélkülöző szakmunkásképzés már alig jelent esélyt a munkaerőpiacon. Adataink viszont azt mutatják, hogy azon romák körében, akiknél a szakmunkás végzettség mellé erős családi szakmai-vállalkozói hagyományok társulnak, e végzettségi szint messze jobb esélyeket (és megélhetést) biztosít, mint másoknak, jobban képzeteknek. E két tényező együttes hatását bizonyítja pl. az, hogy a „mindennek dacára vesztes” csoport tagjai körében a szakmunkás végzettségűek aránya szinte azonos, viszont körükben a családi hagyományok gyengék, csak 33 százalék „hozta otthonról” a vállalkozói tudást, ellenben igen magas arányban a tanulmányaik során szerezték meg azokat. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az a vállalkozói tudás és potenciál, amely a sikerek egyik záloga, igazán akkor fejt ki hatását, amikor vállalkozói hagyomány és képzettség egyszerre van jelen.

A jövőben reményeink szerint többen juthatnak majd képzés útján vállalkozói tudáshoz, viszont a hagyományoknak sokan híján lesznek. Éppen ezért gondoljuk azt, hogy *ki kell dolgozni a munka- és vállalkozási tradíciók átadásának eleddig ismeretlen rendszerét, olyan eljárásokat, mentorálási és inkubálási módszereket, amelyek képesek valamennyire, ha nem is teljesen pótolni mindazt, amit a jövő e vállalkozói nem hozhattak otthonról.*

Vállalkozói típusok eloszlása iskolai végzettség szerint (%)

	8 oszt. kevesebb	Általános iskola	Szak- munkás képző	Összes érett- ségizett	Egyetem, főiskola
Tradicionális, talajavesztett	3,1	43,8	40,6	9,4	3,1
Képzett, jól pozicionált	2,9	20,0	40,0	20,0	17,1
Képzetlen, elszigetelt	3,4	63,8	27,6	5,2	
Mindennek dacára vesztes	2,6	41,0	46,2	7,7	2,6
Átlagos	4,6	51,1	27,5	12,2	4,6
Tradicionális, született vállalkozó		42,4	49,2	8,5	

MAGYAR VALÓSÁG

A sikeres vállalkozóknak az előbbtől tökéletesen eltérő csoportját („képzett, jól pozicionált”) azok alkotják, akiknek iskolai végzettségi szintje átlagosan a legmagasabb. Mint a következő táblázat adataiból látjuk (és az eddigi fejezetek olvasása után sejthetjük), e vállalkozói réteg az, amely elsősorban a szolgáltatások és a kereskedelem területén dolgozik. Mindez azzal együtt érvényes, hogy ötödük csak általános iskolát végzett, azonban e rétegben található a felsőfokú végzettségűek, és az érettségizettek zöme.

A csak általános iskolát végzettek a „képzetlen, elszigetelt”, illetve az „átlagos” rétegekben felülreprezentáltak. A végzettségi adatok azonban ismét csak arra utalnak, hogy *önmagában* a képzettségi szint nem döntő a roma vállalkozók sikeressége szempontjából (a legsikeresebb réteg körében ugyancsak magas a csak általános iskolát végzettek aránya); *a vállalkozói sikerek kulcsa a háttértényezők kompozíciójában rejlik.*

Vállalkozói típusok eloszlása művelt ágazat szerint (%)

	Több ágazatban	Mezőgazdaság	(Építő)-ipar	Kereskedelem	Egyéb (szolgáltatás)
Tradicionalis, talajavesztett	18,8	9,4	21,9	37,5	12,5
Képzett, jól pozicionált	2,9	11,4	22,9	31,4	31,4
Képzetlen, elszigetelt	25,0	6,7	30,0	36,7	1,7
Mindennek dacára vesztes	10,3		48,7	17,9	23,1
Átlagos	10,0	8,5	38,5	28,5	14,6
Tradicionalis, született vállalkozó		3,4	81,4	15,3	

A mostani és az előző fejezetek fejtegetései után korántsem meglepő, hogy a „tradicionalis, született vállalkozók” szinte kizárólag az építőiparban dolgoznak.

Mint láttuk, legkevesebb sikerrel az kecsegtet, amikor egy vállalkozó egyszerre több ágazatban tevékenykedik; ez a hibás bár nyilván kényszer szülte stratégia érvényes a „képzetlen, elszigetelt”, illetve a „tradicionalis, talajavesztett” vállalkozókra. *Az ágazati koncentrálttság igen lényeges siker-tényező: úgy a „képzett, jól pozicionált”, mint a „tradicionalis, született vállalkozók” kizárólag egyetlen ágazatban működtetik vállalkozásukat.*

Vállalkozói típusok eloszlása a kapcsolati tőke mértéke szerint (%)

	Kapcsolati vákuum	Gyenge háló	Közepes háló	Erős háló	Extra erős háló
Tradicionalis, talajavesztett	31,3	31,3	25,0	12,5	
Képzett, jól pozicionált	28,6	31,4	17,1	22,9	
Képzetlen, elszigetelt	41,7	16,7	23,3	16,7	1,7
Mindennek dacára vesztes	12,8	20,5	30,8	25,6	10,3
Átlagos	29,8	16,0	26,0	24,4	3,8
Tradicionalis, született vállalkozó	5,1	1,7	11,9	71,2	10,2

Az egyes vállalkozói típusok kapcsolati tőkéjének eloszlása éppúgy utal a hagyományos közösség erejére, mint a kudarcok és az elszigeteltség önmagát erősítő köreire. A „tradicionális, született vállalkozók” között elképesztően magas az erős szociális hálóval, a magas kapcsolati tőkével rendelkezők aránya. Esetükben nyilván a családba, a helyi közösségbe való mély integráltság éppúgy megnyilvánul, mint a siker által biztosított utólagos vonzerő. Velük szemben a „képzett, jól pozicionált” roma vállalkozók már kapcsolati tőke szempontjából inkább átlagosnak nevezhetők; a magasabb képzett (sok esetben nem szülőhelyükön élő) vállalkozók szociális kapcsolatai gyengébbek; ezt mutatja, hogy körükben a kapcsolati vákuummal küszködők aránya nem jelentéktelen.

A két leginkább sikertelen, kudarcos vállalkozói típus – a „képzetlen, elszigetelt”, illetve a „tradicionális talajavesztett” él a legnagyobb arányban elszigetelten. Az ő esetükben feltehetően a személyes kapcsolati potenciál gyengesége, a vállalkozói sikertelenség, illetve a közösségi háló hiánya nemcsak egyszerre érvényesül, de e tényezők egymás hatását fel is erősíthetik. Ezt a feltevést erősíti meg az a tény, hogy az egyes vállalkozói típusok eloszlása független a lakóhely szegregáltsági fokától, a vállalkozó életkorától, illetve a vállalkozás korától is. Mindez annyit jelent, hogy a megfelelő kondícióval¹⁸ rendelkező roma vállalkozók éppen olyan eséllyel lehetnek sikeresek fiatalon, mint idősen, illetve – várakozásainkkal ellentétben – a szegregált körülmények nem jelentenek akadályt e jobb kondíciójú vállalkozói rétegnek. Hasonlóan: a kudarcosabb vállalkozók sem életkoruknak vagy rosszabb körülményeiknek köszönhetően sikertelenebbek, hanem azért, mert képzetlenebbek és/vagy nem rendelkeznek megfelelő munka- és vállalkozói hagyományokkal, vállalkozói- és munkakultúrával.

Joggal gondolhatnánk, hogy a vállalkozás elindításának anyagi kondíciói erősen befolyásolják a későbbi sikereket vagy kudarcokat; magyarul, hogy a rosszabb anyagi helyzetben induló vállalkozások sikertelenebbek. Adataink azonban ezt a lehetséges és jogos feltételezést nem erősítik meg, sőt: az egyetlen vállalkozói réteg, amelynek alaptőkéje minden esetben alatta maradt az 1 M Ft-nak, éppen a „tradicionális, született vállalkozók” csoportja. (Ez az adat akkor is figyelemreméltó, ha lehetséges, hogy közülük sokan a családban már meglévő eszközöket használják vállalkozásukban, tehát kevesebbet kellett befektetniük)

E megállapítást támasztja alá az a tény, hogy a „mindennek dacára vesztes” réteg körében találjuk a legnagyobb arányban (46,2 %) azokat, akik 1 M Ft feletti tőkeinvestációval indultak. Hasonlóan, az „átlagos” csoport tagjainak 32,8 százaléka ugyancsak 1 M Ft feletti tőkével indította vállalkozását. A „képzetlen, elszigetelt” csoport az egyetlen a vesztes vállalkozók között, amelynek tagjai zömmel kispénzű vállalkozóként indultak: ez a tény feltehetően elsősorban elszigeteltségüknek köszönhető, ugyanis az iskolai végzettség mértéke nem magyarázza az induláskori vagyon fokát.

18 Képzettség, vállalkozói és munkahagyományok, induláshoz szükséges pénz.

MAGYAR VALÓSÁG

Vállalkozói típusok eloszlása az alapításkori vagyoni mértéke szerint (%)

	1 M Ft alatt	1 M Ft felett
Tradicionalis, talajavesztett	81,3	18,8
Képzett, jól pozicionált	71,4	28,6
Képzetlen, elszigetelt	93,3	6,7
Mindennek dacára vesztes	53,8	46,2
Átlagos	67,2	32,8
Tradicionalis, született vállalkozó	100,0	

A jövedelmek mértékét kifejező táblázat adatai, illetve az elmúlt három év fejlődési perspektíváját kifejező index beszédes bizonyítékai az eddig elmondottaknak.

Vállalkozói típusok eloszlása havi átlagjövedelem és fejlődési index szerint (%)

	Jövedelem (Ft)	Utolsó három év fejlődési indexe
Tradicionalis, talajavesztett	73 586	-0,282
Képzett, jól pozicionált	138 029	0,166
Képzetlen, elszigetelt	93 847	-0,194
Mindennek dacára vesztes	118 000	-0,165
Átlagos	112 455	-0,023
Tradicionalis, született vállalkozó	220 000	0,412

Érdeemes azonban néhány dolgot kiemelni: a két legsikeresebb vállalkozói réteg között – noha jövedelmük átlag feletti – igen komoly különbség van: a tradicionalis, közösségbe mélyebben integrált, egyúttal építőipari vállalkozást vezetőik jövedelme nemcsak a roma vállalkozók, de az országos jövedelmi szint átlaga felett található, kiemelkedő jövedelem. E két csoport az, amelynek fejlődési indexe pozitív, tehát akiknek az elmúlt három évben fejlődött a vállalkozása: magas jövedelmüket (egyelőre) nem veszélyezteti semmi belátható.

Az átlagosnak nevezett, illetve a „mindennek dacára vesztes” rétegek, noha a sikeresebbekhez képest valóban vesztesek, a roma vállalkozók átlagszintjén keresnek. Fejlődési indexük azonban enyhén negatív, vagy átlag körüli; vállalkozásaik enyhén átlag alatt prosperálnak.

A két legsikertelenebb vállalkozói réteg jövedelmi és fejlődési adatai egyaránt a vergődést, a leépülést, a bizonytalan vállalkozói jövőt mutatják.

A roma vállalkozók tipológiájának olvastán felmerülhet a kérdés: azon túl, hogy plasztikus képet kapunk a vállalkozók fő csoportjairól, azok esélyeiről, perspektíváiról, ágazati stratégiáikról, kondícióikról, vajon *hogyan járul hozzá mindez a vállalkozásokat fejlesztő kormányzati intézkedések előkészítéséhez? Milyen stratégiákat, eljárásokat preferáljon a gazdasági tárca?*

A fejezet számunkra egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a sikeresebb vállalkozók eredményességének kulcsa a vállalkozói készségek mér-

tékében rejlik. Az már más kérdés, hogy e készségek forrása milyen arányban gyökerezik a családi hagyományokban vagy a formálisabb képzésben. Lényegét tekintve az *sikeresebb vállalkozó, akinek háttérében fellelhető a vállalkozói szocializáció*. E szocializációs faktor független a lakóhelytől vagy a rendelkezésre álló vagyon mértékétől (noha ez utóbbi hihetetlenül lényeges: nem találunk olyan vállalkozót, aki ne fektetett volna be pénzt; indulótőke nélkül nincs vállalkozás¹⁹).

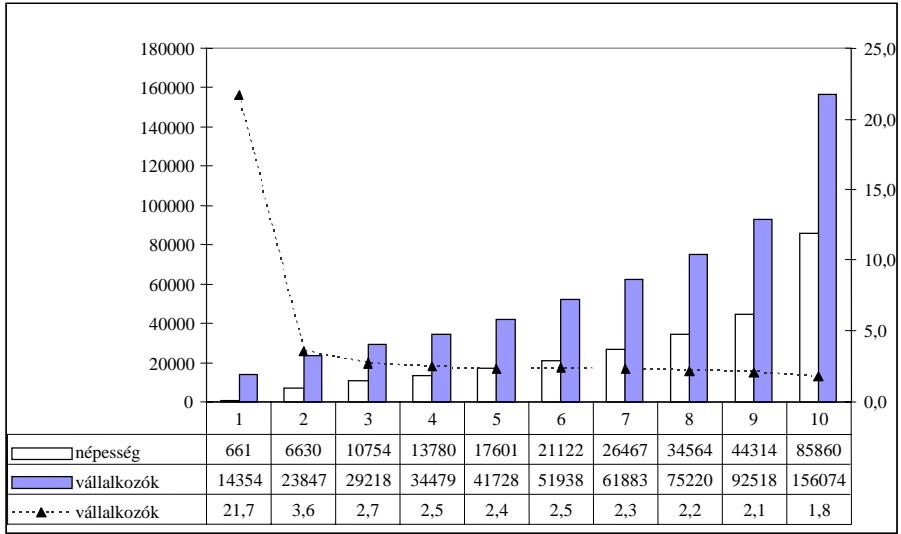
Mindebből az következik, hogy *a gazdasági kormányzatnak igen jelentős hangsúlyt kell fektetnie a vállalkozói szocializáció elősegítésére*. E szocializáció lényegesen összetettebb tanulást feltételez, mint egy szakma elsajátítása, és lényegesen több, mint pusztán vállalkozói ismeretek oktatása, tanulása. Tanulás, képzés nélkül nincs szocializáció, viszont a képzés önmagában kevés és eredménytelen (mint ezt adataink bizonyítják); a vállalkozói szocializáció szerves részei a gyakorlatban megszerezhető tudás, a tapasztalat, valamint a sikeres és jól működő vállalkozóktól „elleshető” nüanszok. Épp ezért egyik főbb javaslatunk egy olyan mentorálási rendszer kiépítése, amely képes segíteni abban, hogy a formális képzésben elsajátítottakat a vállalkozók átültethessék a gyakorlatba. Mivel a kezdő vállalkozók hihetetlen kockázatot vállalnak, miközben többségük nem rendelkezik a vállalkozáshoz nélkülözhetetlen szocializációs háttérrel, ezért a mentori rendszer mellett, azzal együttműködésben létre kell hozni egy nem hagyományos inkubátori rendszert is. A hangsúly a „nem hagyományos” jelzőn van: a megszokott „inkubátorházak” általában pusztán eszközöket, ezen belül is irodai felszerelést biztosítanak, miközben a sikeres vállalkozói lét egyik kulcsa az, hogy miképp használja valaki magát a vállalkozói tudást (hogyan ismerje fel a piaci lehetőségeket, hogyan aknázza azokat ki, hogyan tárgyaljon stb.). Az inkubálási rendszer csakis akkor lehet hatékony, akkor érheti el végső célját, a vállalkozások fejlesztését, ha egyúttal mentori és képző funkciója is van, ha megtanítják a (kezdő vagy már nem kezdő) vállalkozókat arra, hogyan értelmezzenek piaci, üzleti és szakmai jelenségeket, és hogyan reagáljanak ezekre a gyakorlatban. Önmagában tehát a képzés és az ettől függetlenül rendelkezésre álló eszközrendszer nem lehet hatékony; az inkubátor fogalmának lényege végső soron azt jelzi, hogy a rendszer segít megerősödni, és megtanít arra, hogyan erősödjünk tovább, már elhagyva a mesterséges fészket.

A sikeres vállalkozók erős kapcsolatokkal rendelkeznek, ez sikerességük egyik kulcsa és következménye. A tutoráló–inkubáló rendszer, ha működik is, képtelen az élő kapcsolatokat helyettesíteni. A vállalkozóknak számtalan olyan információra van szükségük, amelyeket alapvetően más vállalkozóktól képesek beszerezni (vállalkozói fogások, trükkök, piaci információk, hírek stb.), illetve a vállalkozói szocializáció folyamatában lényeges elem, amit jobb híján „ellessés”-nek nevezhetünk: a sikeres, jó minták szocializáló hatásáról van szó. *Ki kell tehát alakítani egy networking rendszert*, amelyen belül a vállalkozók képesek egymással érintkezni. Hiszen az a lényeg, hogy ne egy exkluzív zárt klub jöjjön létre, amelyben a már si-

¹⁹ Ez a tény a magánvállalkozókra is érvényes: amíg maga a vállalkozás sikeres nem lesz, addig munkaidejét vállalkozása fejlesztésére fordítja, tehát valamivel fedeznie kell a kieső munkajövedelmet.

MAGYAR VALÓSÁG

keres vállalkozók szerepelnek, hanem épp ellenkezőleg: a fiatal, kezdő, sikerekkel még nem rendelkező vállalkozók jussanak információkhoz, de elsősorban kapcsolatokhoz. Javaslatunk tehát az, hogy – e feladatra önként jelentkező – a „haladó”, sikeres roma és nem roma vállalkozókból létre kell hozni egy országos hálózatot, amely a kezdő vállalkozók mentorálásával és kapcsolataik kiépítésével, segítségével foglalkozik (esetleg érdekvédelemmel is). A sikeres vállalkozók ebben a hálózati rendszerben egyúttal mintául szolgálhatnak a kezdőknek, kevésbé sikereseknek.

DIÓSI ÁGNES

1932–2005

Búcsú helyett – rendhagyó könyvajánlat

„Halva fekszik jó anyácska,
ég mellette egy gyertyácska,
úgy ég ez a kicsi gyertya,
mint egy égi csillagocska.”¹

Valamit is magára adó politikus, mérvadó szociális- gyermekvédelmi szakember mai napság biztosan nem engedi meg magának, hogy hosszabb-rövidebb nyilvános megszólalásai alkalmával ne ejtsen szót a másságról, annak elfogadásáról, az esélyegyenlőség megteremtéséről, az előítéletek bátyáinak lerombolásáról! És ez így van rendjén! De vajon elegendő-e a beszéd – a pusztába kiáltott szó, vagy talán célszerűbb a szómagvaknak, gondolatcsíráknak termőtalajt készíteni, hogy majdan a másság elfogadásáról, az esélyegyenlőségről kimondott szó, gondolat a belsővé vált meggyőződés által hitelesítődjön? A kérdés nyilván költői volt azon szakmai csoport számára, mely a Fővárosi TEGYESZ vezetésével 2004–2005-ben két – az Európai Unió PHARE programja és az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium által támogatott – programot indított gyermekvédelmi szakemberek, pedagógusok, szociális munkások számára azzal a céllal, hogy a cigányságról, a cigányokról valós képet közvetítsen s így legalább a szakemberek számára megkönnyítse a velük való előítélet-mentes foglalkozást.

A programot készítők – hadd mondjam így: megálmodók – számára nem volt kétséges, hogy egy ilyen programhoz kit is kell felkérni szakmai vezetőnek: egyhangúan Diósi Ágnesre esett a választás, mert bizony a lélekben magasodó falak lebontásához hiteles Emberek kellene. Ágnesnél hitelesebb személyt a cigányság értékeinek közvetítésére, másságuk elfogadtatására kár lett volna keresni, hiszen egész korábbi munkássága predesztinálta őt arra, hogy ismét az élére álljon egy, a cigányok ügyét előre vivő munkának!

A mostani - szakemberek számára szerveződő - program során hasonló lendülettel, várakozással vetette bele magát a munkába, mint 1992–93-ban, amikor a Fővárosi Önkormányzat és a Gyermekvédő Intézet felkérésére megszervezte az első cigány nevelőszülői hálózatot. Bizonyára akkor is, és most is volt technikai-szervezési kérdés, amiben tévedett, de mit sem számít mindez a lényeghez képest.

¹ Erdős Kamill gyűjtése – Erkel Ferenc Múzeum Adattára; Gyula közli: Bari Károly: Tűzpiros kigyócska (cigány népköltészet) – Gondolat; 1985.

RECENZÍÓ

Ismerte a cigányokat, szerette őket erényeikkel és hibáikkal együtt, és egy életet tett arra, hogy másokkal megismertesse, elfogadtassa őket.

Senki sem gondolta, hogy ez a szakembereknek szánt, több lépésre tervezett felkészítés lesz az utolsó munkája, és a két, eddig befejezett képzés lezárásaként keletkezett kötet az utolsó üzenete a cigányságról. A szociális szférában az oktatásban dolgozók és a politikusok számára is szívem szerint kötelezővé tenném a Diósi Ágnes által szerkesztett *Fejéről a talpára, ismeretek a cigányságról, a cigánységért és az Esettanulmányok A „Diszkrimináció ellenes és kapcsolatépítő program családgondozók és roma családok között” című projekt záródolgozatai* című köteteket. Az elsőből mindent, vagy még annál is többet megtudhatnak a cigányságról, a másodikban pedig szembesülhetnek azzal, hogy mily nehéz, még a legnagyobb tudatosság mellett is, termékeny talajjá válni, kifésülni lelkünkől a mássággal szembeni előítéletek serkéit.

Diósi Ágnes, az általa szerkesztett második kötet nyilvános bemutatója előtt két nappal hunyt el, mindannyiunk számára megdöbbenően váratlanul. A kötet előszavában azonban elárul egy nagy titkot megannyiunknak, akik hajlandók vagyunk követni őt az általa évtizedekig járt úton:

„A kudarctörténet nem feltétlenül reménytelen. Még akkor sem, ha már az elején jelzi a dolgok végső kimenetelét, mert a folyamatot végigkísérő bizalom, beleérző, elemző figyelem, egyszerűbben szólva a befektetett szeretet hatása kiszámíthatatlan ugyan, de bármikor előidézhet pozitív változásokat.”

dr. Radoszáv Miklós

Fejéről a talpára – Ismeretek a cigányságról, a cigánységért Fővárosi TEGYESZ-ÖNKONET 2004. Szerkesztette: Deszpot Gabriella és Diósi Ágnes

Esettanulmányok – A „Diszkrimináció-ellenes és kapcsolatépítő program családgondozók és roma családok között” című projekt záródolgozatai Fővárosi TEGYESZ-Tündérrózsa Kiadó 2005. Szerkesztette: Diósi Ágnes

SZÁSZ ANNA

Jelentések a perifériákról

Három vékony, de tartalmát tekintve súlyos kötet. Nyelvileg elegánsabb lett volna a címben a perifériát egyes számban írni, csak hogy az nem felelne meg a tényeknek, a valóságnak; azoknak a körülményeknek, amelyeknek folytán különböző rétegek más-más módon válnak a társadalom hátrányos helyzetű, szélre sodródott csoportjaivá.

A három könyv közül megjelenésük sorrendjében első *Széman Zsuzsa–Harsányi László: „Kelj fel és járj”* című kötete, amely a bibliai utalás ellenére nagyon is köznapi problémákat vizsgál. (Nem is tartom szerencsésnek a címválasztást.)

A kötet az EU által támogatott, öt országra – Finnország, Hollandia, Magyarország, Németország és Olaszország – kiterjedő, „A mobilitás elősegítése idősebb korban” című kutatásának – „amely a mindenki életében fontos mobilitási, helyváltoztatási lehetőségeket és szokásokat tudakolta” – hazai eredményeit és megállapításait tartalmazza.

Amint azt a szerzők írják az Előszóban:

„A kutatási eredmények ismeretében jutottunk arra a következtetésre, hogy az így feltárt hazai adatok, amelyek egy város, Pécs, és egy kisebb település, Jászládány idős népességéről szólnak, önmagukban informatívak, érdekesek, és egy sor következtetés levonására alkalmasak.”

Annál is inkább, mert itthon még nem folytattak ilyen jellegű kutatást.

A szerzők által végzett felmérés két korcsoportra terjedt ki, az 55–74 év közöttiekre, és a 75 év fölöttiekre. Településenként 300–300 idős embert választottak ki, véletlenszerűen, korcsoportonként egyenlő megoszlásban férfiakat és nőket. Vizsgálták a családi állapotot, az iskolai végzettséget, adatokat gyűjtöttek a nyugdíjazás előtti utolsó foglalkozásról, a nyugdíjazás módjáról, a vizsgálatban résztvevők anyagi helyzetéről. A kapott adatok nem meglepőek:

„Az öregedés radikálisan rendezte át a családi állapotot. A nők hosszabb élettartama, és a házastársak elvesztése miatt a kor előrehaladtával nőtt az egyedül élő nők száma.”

Ami nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az egyedül maradt nők élethelyzete minden tekintetben rosszabb, mint a társukkal együttélő férfiaké.

A pécsiek mind az egy főre jutó, mind a családi jövedelmet tekintve jobb helyzetben voltak, mint a falun élők, a két csoport közül mégis a jászládányiak voltak elégedettebbek.

Ennek oka, hogy „a városi életforma összességében is magasabb kiadásokkal jár, amelyet növel az iskolázottsággal párosuló, a kultúrával összefüggő kiadási csomag”.

Példa: a legkevésbé elégedettek a viszonylag legmagasabb jövedelem-

RECENZIO

mel rendelkező, Pécssett lakó, 55–74 év közötti nők, akiknek „olyan, a nemükhöz kapcsolódó kiadásokkal is számolniuk kell – kozmetika, hajápolás, öltözködés –, amely számukra fontos ... és amelyről egy ilyen korú városi nő még nem kíván lemondani. De ennél a korosztálynál még gyermekneveléssel és iskoláztatással kapcsolatos költségek is felmerülnek.”

A kutatás kiterjedt a lakáskörülmények, az egészségi állapot, a fizikai tevékenység, az idősök által igényelt és elérhető szolgáltatások felmérésére, és adatokat gyűjtöttek a közlekedési eszközök igénybevételére, a szociális kapcsolatokra, és az utazásra, az utazási szokásokra vonatkozóan is.

A lakások komfortfokozatára vonatkozó adatsorból kiderül, hogy a vizsgált népesség lakásainak 81 százalékában van fürdő, lakáson belüli WC 79 százalékban, központi fűtés, cirko 43, egyedi elektromos gáz, vagy olajfűtés 44, kizárólagos fa vagy széntüzelés 21 százalékban: hagyományos telefon 75, zsinór nélküli 0,7, mobil 5, különleges készülék 0,3 százalékban.

„Magyarországon a csak idősök lakta lakásokra jellemző, hogy száz lakás közül húsz nincs bekötve a vízhálózatba... Jászladányban a 75 éven felüli nőknek még a fele sem rendelkezett lakáson belüli illemhellyel.” Azaz kénytelenek budira járni, ami különösen télen ró terheket az amúgy is veszélyeztetett korosztályba tartozókra.

Az egészségi állapotot tekintve, összehasonlítva a városi és falusi népességet, egyértelműen a jászladányiaké a rosszabb, a negatív csúcsot közülük itt is a 75 éven felüli nők érik el. Hasonlóképpen áll a helyzet az egészségi állapottal összefüggő mobilitással.

Rendszeres gimnasztikát, sportot az 55-74 év közötti pécsi férfiak egytizede űz, a jászladányiaknak az ötöde.

A kutatók megállapítása ezzel kapcsolatban:

„Bár nem foglalkozunk a partnerországok adatainak bemutatásával, azért meg kell jegyeznünk, hogy – a jövedelmi, egészségi értékekkel együtt – ebben a vonatkozásban is Magyarország foglalta el a legrosszabb pozíciót. A magyar idősök gondolkodásmódjától távol áll a sportolás.”

Kétségtelen azonban, hogy a falusi, jászladányi idősök számára a közlekedés fő eszköze a kerékpár, amit sportnak is tekinthetünk, és a legtöbbjük esetében a kertben végzett fizikai tevékenység is hozzátartozik a mindennapi élethez.

Ugyanakkor „ mintegy harminc százalék volt mindkét településen a 75 éven felüli férfiak közt azoknak az aránya, akik úgy vélték, hogy *fizikai aktivitásra alig képesek*”.

Ami az utazást illeti, a vizsgálat alanyainak esetében szó sincs valamiféle külföldi, vagy hosszabb ideig tartó Magyarországon belüli útról: itt pusztán arra kérdeztek rá, hogy az alatt a két nap alatt, amíg az e célra kiadott utazási naplót vezették, mi volt az utazásuk célja, milyen közlekedési eszközt vettek igénybe, körülbelül milyen hosszú utat jártak be, egyedül intézték-e az ügyeiket. A naplóból az derül ki, hogy az idősök „jelentős hányada” a kijelölt napokon vagy egyáltalán nem, vagy legföljebb egyszer mozdult ki otthonról, és akik kimozdultak, egyetlen feladatot oldottak meg.

A kép, amely a kutatás nyomán a magyar időskorú népességről kirajzolódik, nem tekinthető tragikusnak. (Ami nem zárja ki, hogy az átlagok mögött elrejtőzve találhatni tragikus sorsokat.) A vizsgálat alanyai meglehetősen szürke, egyhangú, viszonylag zárt életformában, sok egészségi problémával küzdő, többnyire szűkös körülmények között élő, idős emberek, akiknek szociális környezete elsősorban családtagokból, valamint a közvetlen szomszédokból áll. Valamivel színesebb a városiak életformája, különösen a fiatalabbaké és a férfiaké, akik közül többen járnak túrázni, meccset nézni, elvétve úszni, színházba, moziba, könyvtárba, kávéházba. Az egyesületi, alapítványi munka, a klubszerű tevékenység azonban az ő körükben sem fordul elő.

A szerzők a kötet végén, a vizsgálatok összegzéseként levonnak bizonyos tanulságokat.

Az egyik, ami „minden országban egyaránt jelentkezik, hogy az otthonnal kapcsolatos szubjektív elégedettség nagyon erős.”

A vizsgálatok feltárhatták a lakás, illetve ház gyenge pontjait, kényelmetlenségeit, komfortnélküliségét, az idős emberek, nők, férfiak többsége: „akár megőrizte az egészségét, akár romlott az egészségi állapota, ragaszkodik az otthonához... A lakáson kívüli mobilitással foglalkozva így jöttünk rá, hogy ez csak a lakáson belüli mobilitással együtt értelmezhető.”

Az idősödő emberek lakáson belüli mobilitásának viszont számos feltétele van: műszaki szakemberek összehangolt munkájától kezdve a házi szociális gondozóhálózat kiépítéséig (ahol ez még nem működik), az idősök különböző gyógyászati segédeszközökkel való ellátásától egy, a ma-inál empatikusabb külső környezetig. Amikor az idős emberek a „Nagyobb közlekedési biztonság” iránti vágyukat fogalmazzák meg, akkor az általános közlekedési morálra, az emberi viselkedésre céloznak.

Ez utóbbi tényezők ismeretében magamnak mint a közlekedésben, a mindennapi életben részt vevő, idős nőnek a vizsgálat megállapításaiban és következtetéseiben ugyan nincs okom kételkedni, abban viszont igenis kételkedem, hogy a jelenlegi magyar társadalomnak a kifejezetten a 19–49 év közötti, fiatal generációkra koncentrált beállítottsága a közeljövőben megváltozik.

A környezet ma a legkevésbé sem idősbarát.

Sőt.

A második könyv, amelyet bemutatni szándékozom, a Kézénfogva Alapítvány által kiadott *Jelentés a súlyosan-halmazottan fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről*.

Szerkesztette Bass László; az előszót ketten írták: Göncz Árpádné és Pordán Ákos.

A könyv első része a *Nemzetközi kitekintés, illetve a Súlyosan-halmazottan fogyatékos emberek életkörülményeinek vizsgálata különböző európai országokban* címen összefoglalást ad arról, hogy mit jelent a súlyos-halmazott fogyatékos, hogy az ilyen állapotban lévő emberek születésüktől kezdve halálukig „valamennyi élethelyzetben segítségre szorulnak, ami fokozott igénybevételt jelent a családok számára... A fogyatékos

RECENZÍÓ

komplexitását különösen fontos figyelembe venni akkor, amikor a családok támogatási szükségleteit vizsgáljuk.”

Egy fontos, megszívlelendő mondat: „A súlyosan-halmozottan fogyatékos emberek életminőségében azonban nem a fogyatékoság súlyossága a legfontosabb tényező. Problémáik többsége a társadalmi értékrenddel és a szolgáltatási struktúrákkal kapcsolatos.”

A Nemzetközi kitekintés egy Nagy-Britanniában működő, MENCAP nevű szervezet (rövidítés, az eredeti név magyarra fordítva: Értelmi Fogyatékos Gyermek és Szülei Nemzeti Társasága) 2001-es, 76 érintett szülővel készített mélyinterjú alapján végzett felmérés megállapításait adja közre. Jelentés ez is, amelyből kiderül a családok kiszolgáltatottsága, és magárahagyatottsága. Amire válaszként: „Világosan észlelhető a szülők dühe, félelme és kétségbeesése.”

A *Súlyosan-halmozottan fogyatékos emberek életkörülményeinek vizsgálata különböző európai országban* című rész a Leuveni Egyetem (Belgium) egy kutatócsoportjának kilenc országban (Anglia, Belgium, Hollandia, Finnország, Írország, Magyarország, Németország, Norvégia és Spanyolország) végzett, azonos tartalmú kérdőíves felmérésére épül.

Egy ránk vonatkozó megállapítás: a családok helyzete Magyarországon „szembetűnően nehéz ... alig kapnak szakszerű támogatást”.

A súlyosan-halmozottan fogyatékos gyerekek nálunk és Belgiumban élnek közel azonos számban otthon és intézetben: a nagylétszámú, és egészségügyi modell szerint működő intézmények leginkább Németországban – 500 fős – és hazánkban – 200 fős – találhatók.

Egy másik olyan körülmény, amire úgyszintén nem lehetünk büszkék: „ a súlyosan-halmozottan fogyatékos gyermekek jelentős százaléka nem részesül oktatásban, vagy nappali ellátásban...a felnőttek számára alig van lehetőség speciális nappali foglalkoztató programban való részvételre”.

A tulajdonképpeni jelentés: *Magyarországi helyzet* címmel egy olyan kutatási program adatait összegzi, amely a Kézenfogva Alapítvány megbízásából, a Fogyatékosok Esélye Közalapítvány támogatásával készült. A kutatók: Bass László (ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociális Tanulmányok Intézete), Falvai Rita, Kovács Éva, Pordán Ákos, Zomi Tímea (Kézenfogva Alapítvány) minden elismerést megérdemlő munkát végeztek, amikor bevilágítottak abba a sötét bugyorba, amelybe a fogyatékosokat és családjaikat beletaszította a közöny, a másságtól való félelem, és az azzal kapcsolatos, sokféle előítélet.

Bár Magyarországon az 1993-as közoktatási törvény eltörölte a képezhetetlenség rendszerváltozás előtt érvényes fogalmát, a mai közbeszéd pedig a korábbihoz képest igazán kifinomult, amikor már nem is fogyatékosokról, hanem *fogyatékkal élők*ről szokás beszélni, a gyakorlatban azonban nem, vagy alig történt változás. „A súlyosan-halmozottan fogyatékos személyeknek a közoktatás keretei között megvalósuló ellátása gyakorlatilag nem alakult ki Magyarországon, gondozásuk-nevelésük teljes egészében a családra hárul.”

A családok két lehetőség között választhatnak: vagy intézetbe adják a sérült gyermeket-felnőttet, „ennek minden pszichikai terhével”, vagy vállalják, hogy a családban gondozzák és nevelik.

Ha ezt az utóbbit választják, akkor az „a család teljes életformaváltását jelenti, ami krízisbe sodorhatja a házasságot, de növelheti is a családi kohéziót”.

A családban nevelés azzal a következménnyel jár, hogy az egyik szülő – többnyire az anya – feladja kereső foglalkozását. A súlyos-halmozott fogyatékoság méhen belüli kialakulása nincs összefüggésben a szülők társadalmi helyzetével, de egy otthon nevelt fogyatékos gyerek miatt csökken a szülők társadalmi státusa, és csökken a jövedelmük, a teljes elszegényedésig.

A Jelentés adatokat közöl a családok speciális kiadásairól: pelenka, gyógyszer, szállítás stb. a létminimumhoz viszonyított jövedelmükről, az állami, ill. önkormányzati támogatásról. Egyebek közt az ápolási díjról, amely méltánytalanul, a napi 24 órás kimerítő szolgálatához viszonyítva aránytalanul alacsony.

De feltárja azt a nagyon visszás helyzetet is, amikor nem kapnak semmiféle támogatást, gyakran azért nem, mert a családtagok nem ismerik a lehetőségeket, vagy olyan megalázó procedurákat kell végigszenvedniük, amelyeket nem vállalnak.

A családok többsége magára marad és elszigetelődik. Helyzetüket végképp reménytelenné teszi, hogy a súlyosan fogyatékos gyerekekkel-felnőttel kapcsolatba kerülő egészségügyiek, orvos, védőnő, ápolónő, gyakran még a gyógypedagógus sem kifejezetten hozzáértő és empátikus.

Mindezek ellenére „A családok... sokszor a tágabb család és a környezet negatív viszonyulása közepette évekig, évtizedekig nevelik soha fel nem növő gyermeküket... Hogy miért vállalják ezeket az embertelen terheket? Egyszerűen azért, mert szeretik a gyermeküket.”

A kutatók szerint a súlyosan-halmozottan fogyatékos emberek száma ma Magyarországon tizenkétezerre tehető. Ekkora populációt tisztességesen támogatni nem jelenthet komoly terhet a magyar egészségügynek és szociálpolitikának. Segíteni rajtuk egyébként sem jótékonyosság, hanem az emberi jogok érvényesítése.

A Számla-Pasziánsz – A Nagyvárosi Szegénység Arcai című kötet a harmadik a BMSZKI–Menhely Alapítvány *Otthonatlanul...* című közös kiadvány-sorozatában, amely a hajléktalanság megjelenési formáinak megvilágítására, az okok kifejtésére vállalkozik.

A kezemben tartott kötet részleteket tartalmaz a *Díjhátralék és díjhátralékosok a Józsefvárosban* című 2001-es kutatásból, amelynek során a nyolcadik kerületben 82 háztartási interjút rögzítettek.

A könyv tehát sokszerzős, a bevezető tanulmányt a Vida Judith–Vidákovics Erika szerzőpáros írta.

A vizsgált 82 háztartás több mint 40 százaléka mély szegénységben élt, azaz a családban az egy főre jutó jövedelem kevesebb, mint a legacsonyabb öregségi nyugdíj, további 40 százaléka szűkölködő, 20 százaléka a relatív szegénységben élők kategóriájába tartozik:

A vizsgálatkor 53 háztartásnak volt díjhátraléka, éppen nem volt hátralékos 26, de mindössze 3 olyan háztartást, ill. családot találtak, amelyek soha nem volt tartozása.

RECENZIO

A tartozások összege a kétezer forinttól a kétszázötvenezer forint és az azt meghaladó összegig terjedt. A hátralékosok közül a legtöbben ezzel az óriási mértékben felhalmozódott adóssággal élnek együtt.

A kötet elemzi, és a közölt interjú-részletekkel illusztrálja az eladósodás folyamatát, azt a bűvös kört, amelyből a hátralékot cipelő családok nem tudnak kitörni. Az alapvető okok között található az örökölt, többgenerációs szegénység, a munkanélküliség, illetve a rossz pozíció a munkaerőpiacon, a bizonytalan fekete munka, a rossz egészségi állapot, a válás... A díjfizetésnek, illetve a nemfizetésnek is kialakul bizonyos hierarchiája és stratégiája. A megkérdezettek többsége az Elmű számláit igyekszik elsősorban kiegyenlíteni, mert sötétben maradni, megfosztódni a civilizáció elemi feltételeitől, a kivetettségnek egy alig elviselhető foka.

A tartozás állandó fenyegetettséget jelent, amelyre az emberek neurotikus tünetekkel, súlyos depresszióval reagálnak; a díjhátralékosok között előfordult öngyilkossági kísérlet is.

„Vannak, akik látszólag nem érzik a fenyegetettség mértékét, ám az interjúk azt mutatták, hogy ez többnyire nem hanyagságra, vagy »nem-törődömségre« utal, hanem inkább kilátástalanságot, fásultságot jelez.”

A díjhátralékos, illetve az annak fenyegetésében élő családok, amelyek nem tudják növelni a jövedelmüket, a fogyasztásukat igyekeznek a lehető legminimálisabbra szorítani, a táplálkozásukban és az öltözködésükben egyaránt. A gyerekek azonban ezekben a családokban is elsőbbséget élveznek, akár a szülők éhezése árán is.

A kötet nem könnyű olvasmány, különösen az interjúrészletekből *kiszóló* személyes hangok drámaiak, megrázóak.

Az összegzés a kötet végén tömör summázatot nyújtja annak a reménytelen helyzetnek, amelyben a társadalom peremére szorult interjúalanyok élnek: „Körükben az alapvető fiziológiai és társadalmi szükségletek kielégítése sem mindig biztosított, halmozódó díjhátralékuk miatt lakhatásuk is veszélybe kerülhet. Szegénységük normaszegéshez vezet... A normaszegés (huzamosabb idejű fennállása) komoly szankciókat von maga után... E szankciók pedig tovább mélyítik azt a törésvonalat, amely fizetők és nem fizetők között húzódik...”

Szélsőséges esetben a díjhátralékosság kérdése összefonódik a társadalmi kirekesztődés problematikájával: slumosodó lakónegyedek szegregátumaiban a munka világán kívülrekedt, a szegények intézményeit látogató – vagy addig el sem jutó –, a társadalmi hasznosság tudatától is megfosztott emberek élnek a kilakoltatás árnyékában...

Az interjúk sokszor a tehetetlenség, kilátástalanság, reményvesztettség állapotát tükrözik. Miközben a hátralékosságra adott válaszok (szankciók) jogszerűek, a szociális jogok gyengék és nehezen érvényesíthetőek... Léteznek ugyan eredményes (lokális) programok, a díjhátralékosság – és a díjhátralékosság hátterében meghúzódó okok – szociálpolitikai kezelése társadalmi szinten még megoldatlan.”

A kötet tartalmi erényeihez nem férhet kétség.

Csökkenteni azonban az áttekinthetőséget, hogy a kettős cím minden oldal tetején ismétlődik, és hogy a fejezetcímek a szövegben lévő idézetek és alcímek közül nem emelkednek ki kellőképpen.

A másik elkedvetlenítő hiba nyelvi jellegű: a *-nak-nek* rag helyett rend-

szeresen a „felé” szó szerepel a mondatokban. Pedig az emberek nem a Díjbeszedő, az Elmű „felé” tartoznak, hanem a Díjbeszedőnek, és az Elműnek. Miért fontos ez? Mert a nyelv pontosan kifejezi, hogy miről is van szó. Valakinek tartozni – kőkemény kötelezettség. Ha csak *felé* – az amolyan bizonytalan lebegtetés.

Széman – Harsányi: „**Kelj fel és járj**” Nonprofit Kutató Csoport–MTA Szociológiai Kutató Intézet,

Jelentés... Kézenfogva Alapítvány, Pordán Ákos (Kereskedelmi forgalomba nem hozható),
Számla-Pasziansz: Szerkesztette Győri Péter, Tatár Babett, Menhely Alapítvány – Budapesti Módszertani Központ és Szociális Intézményei közös kiadása, kapható a Pont Könyvkereskedésben (1051, Bp. Nádor u. 8) valamint a Rádai Könyvesházban (1092 Bp. Ráday u. 27.).

Búcsú az Olvasótól

Igen, Kedves Olvasóim, az *esély* 16. évfolyamának ebben az 5. számában, amelynek friss, nyomdászagú példányát most a kezükben tartják, jelennek meg utoljára az írásaim. Ezt az alkalmat használom fel arra, hogy elköszönjek Önöktől.

Majd' nyolc évig voltam a folyóirat állandó külső munkatársa. Ennek a hosszú időszaknak a legnagyobb részében Lévai Katalin volt a főszerkesztő. Ő volt az, aki 1997-től kezdve érdemleges feladatokat és rendszeres megjelenési lehetőséget adott az akkor már nyugdíjas újságírónak. Olyan feladatokat, amelyek illeszkedtek a folyóirat arculatához, és közel álltak a saját vonzalmaimhoz, elkötelezettségemhez, érdeklődési körömhöz. Valójában nyugdíjas koromra adatott meg, hogy azokról a történesekről és jelenségekről, amelyek a társadalom felszín alatti működésébe engednek bepillantást, mélyebben és alaposabban írhassek, mint korábban, aktív újságíróként.

A Civil Világ című önálló rovat írása-szerkesztése számomra mondhatni hab volt a tortán. Meggyőződésem, hogy egy magát demokratikus-ként meghatározó társadalom nem nélkülözheti azt a fajta civil öntudatot, azokat a civil szervezeti- és magatartásformákat, amely, illetve amelyek jelen vannak, és a mindenkori hatalom ellensúlyát alkotják a nyugat-európai országokban. A civil szervezetek működésének bemutatásával szerettem volna hozzájárulni, ha csak hajszálnyival is, a Magyarországon meggyökeresedett szervilizmus oldásához, a civil önbecsülés és az egymás iránti szolidaritás kialakulásához.

Munkámat Nyilas Mihály, az új főszerkesztő által irányított folyóiratban is zavartalanul folytathattam. Csak közben telt az idő. Nincs mit tagadni, és nincs miért szégyenkezni: elfáradtam.

És most azzal a kívánsággal, hogy továbbra is maradjanak az *esély* hűségese olvasói, búcsúzom Önöktől.

Híviük, Szász Anna

Kedves Olvasó!

A magunk részéről azzal szeretnénk megköszönni Szász Anna odaadását és elkötelezettségét, hogy az összes, nálunk megjelent írását összegyűjtjük, és kötetben közzétesszük. Reméljük, hamarosan hírt adhatunk a könyv megjelenéséről.

A szerkesztőség

Izgalmas, aktuális témájú írások az ESZMÉLET c. folyóiratban

ARCOK

Barry K. Gills: **Próféta a pusztaságban. Andre Gunder Frank (1929–2005)**
Életműve: minden lehetséges fronton, téziszről tézisre megvívott, fél évszázadot felölelő küzdelem a hagyományos társadalomtudományi irányzatok és az uralkodó elméletek ellen

ASSZOCIÁCIÓK

Andre Gunder Frank: **A király meztelen**

A tanulmány alapos és szellemes áttekintést ad az USA gazdaságának alapjáról: az adósságcsapdákról, a dollárléggömről stb., olyan piramisjátékhoz hasonlítva a világgazdaságot, amely a kizsákmányoltak, a balekok és a megvesztegetett komprádor-burzsoák önkéntes befizetéseiből működteti az amerikai masinériát. Az USA fokozódó agresszivitását pedig arra vezeti vissza, hogy ez a módszer mindinkább akadozik...

Kees van der Pij: **A birodalom esztétikája és a baloldal veresége**

Míg Orwell 1984-ét a maga korában történelmi rémképnek tekintették, a regény olyan filozófiai és nyelvi „találmányával” napjainkban is találkozhatónk, mint a háború esztétizálása s ezáltal igazolása. A cikk azokat a történelmi, geopolitikai és strukturális okokat vizsgálja, amelyek miatt a fejlett nyugati centrumországok visszatértek a civilizáció–barbárság meghaladottnak tekintett dichotómiájához, s kritikátlanul az előbbivel azonosították saját állami és társadalmi rendjüket. Ehhez az új világregndhez egy olyan menedzser-elit is csatlakozik, amely egyetlen ideológia mellett sem kötelezi el magát, és mindig készen áll arra, hogy újradefiniálja etikáját, világnézetét.

VILÁG-NÉZET

François Houtart: **Létezik-e a világgazdaságnak alternatívája?**

A hírneves baloldali szerző, a „vörös kanonok” szerint a társadalmi mozgalmak fő feladata, hogy megértsék: léteznek alternatívái a jelenlegi kapitalista gazdasági rendszernek. Az ellenállás különböző mozgalmi körökben és szinteken jelen van és erősödik, azt azonban senki sem hiszi, hogy a változások gyorsan, csupán egy politikai forradalom segítségével végbemehetnek. Egyelőre korai a különböző alternatívák szintézisééről beszélni elméletileg és a gyakorlatban egyaránt. A piacgazdaság vonzereje mindenhol érezhető. S mégis ma a neoliberális modellel kétfajta közgazdasági irányzat is szembehelyezkedik: a neokénesianizmus és a posztkapitalizmus, amelyek egymással is „vitában” állnak.

Az új imperializmus és a megfosztás globális gazdasága. Interjú David Harvey-val

A tavaly megjelent „Új imperializmus” c. könyv írójával készített interjú elemzi az amerikai imperializmus változásait az elmúlt évtizedek során.

HÍREK, INFORMÁCIÓK

Eszerint a klasszikus erőpolitikát az 1970-es évektől egy kifinomultabb neoliberális ihletésű imperializmus követte, amelyet napjainkban a gazdasági pressziót és a brutális elnyomást kombináló neokonzervatív modell vált fel.

VÁLTOZATOK EGY TÉMÁRA

André Mommen: **Neoliberalizmus és európai szociáldemokrácia**

A tanulmány a globalizáció folyamatának a nemzeti gazdaságpolitikákra gyakorolt hatását vizsgálja. Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, ahol a neoliberális modellek gyökeret verhettek, és felváltották a keynesianizmust mint a szocialista-szociáldemokrata pártok és az észak-amerikai progresszív pártok eszmei bázisát. A kommunizmus összeomlása Közép-Kelet-Európában nagyon erős hatással volt a szociáldemokrata ideológiára és gyakorlatra; felgyorsította az ún. „német modell” szétesését. A szociáldemokrata keynesianizmus vége és a piaci alapra helyeződő jóléti rendszerek fennmaradása kiüresíti a munkaerő-piaci és jóléti szabályozásokat.

Anwar Shaikh: **A neoliberalizmus közgazdasági mitológiája**

A neoliberalizmust ma a modern globalizáció folyamatát leírni és egyúttal irányítani, vezényelni képes egyedüli elméletnek tekintik. A neoliberalizmus azonban elméleti értelemben is hiányos, nem vesz tudomást az egyébként mindenhatónak tekintett piaci logika immanens ellentmondásairól, még kevésbé a gazdaság és társadalom életének egyéb, az emberi élet szempontjából alapvetően fontos vonatkozásairól.

Vigvári Gábor: **Tíz évvel a Bokros-csomag után.** Összehasonlító tanulmány a hazai sajtó évfordulós elemzéseiről

A tanulmány a Bokros-csomag tízéves évfordulójának alkalmából megjelent cikkeket, értékeléseket elemzi. Mint kiderül, ezek túlnyomó részében mindmáig dominál egyrészt a csomaggal szembeni zsigeri ellenszenv, másrészt a mindenáron való önigazolási kényszer és az államtalanítási ideológia. Így aztán többnyire vagy a csomag bűnbakként való kikiáltása, vagy az egy az egyben történő kritikátlan elfogadása, mitizálása figyelhető meg, egyoldalú és időnként önellentmondásos szakmai érvekkel alátámasztva.

TÉNYRŐL TÉNYRE

Lóránt Károly: **Az Európai Unió neoliberális politikája. Az elmélettől a gyakorlatig**

Az Európai Unió irányító szerveinek struktúrája és tevékenységi köre igen szerteágazó, és a neoliberalizmus hegemoniája nem minden területen érvényesül egyforma mértékben. Ám a makrogazdasági politikáért és a versenyszabályozásért felelős főigazgatóságok irányvonalát uralja a költségvetési fegyelmet középpontba állító, a tőke közteherviselését és reguláltságát minimalizálni kívánó neoliberális ideológia. Ezt tükrözik az ideai bizottsági gazdaságpolitikai irányelvek is, annak ellenére, hogy az elmúlt időszak gazdasági teljesítménye a neoliberális politika kudarcát mutatja.

OLVASÓJEL

Andor László: **Birodalom, vagy amit akartok** (Michael Ignatieff: *Birodalom light*; Matolcsy György: *Amerikai birodalom – A jövő forgatókönyvei*; Stephen Howe: *Birodalmak*; Soros György: *Az amerikai hatalmi lufi. Az amerikai hatalom visszatérése a helyes útra*)

Kiss Viktor: **A reformpolitika alternatívái – egy „magánkiadású” könyv margójára** (Novák Zoltán: *Az MSZMP Budapesti Reformköre – a reformköri mozgalom szerepe a magyarországi rendszerváltásban*)

ANALÍZIS

Mocsáry József: **Az igazság órája. Gondolatok a faluról és a mezőgazdaságról**

A falu problémái, valós gazdasági és társadalmi struktúrája, a mai, már-már katasztrófális helyzet kialakulásának okai, tendenciái jószerével ismeretlenek még a baloldali olvasók, s a baloldal politikai mozgalmi mozgalmi előtt is. Tudatos, megfontolt változtatások nélkül a rendszerváltás során szétvert szövetkezeti nagyüzem romjain létrejött, anakronisztikus mezőgazdaság, az elaprózott birtokszerkezet a jövőben is a szegénység és elmaradottság biztos forrása lesz.

Laki László: **A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után”**

A rendszerváltó politikai „elitek” mindenféle hazai és nemzetközi trendet félretéve kezdtek bele 1990 után egy új földosztásba. A „magyar farmer” túlhaladott alternatívája – melyet a vidék és a falvak számára felkínáltak – nem sok jóval kecsegtetett és kecsegtet. E donquijotizmus árát sajnos nem a kitalálói fizetik.

PERISZKÓP

Hajdú János: **Színre lépett a Balpárt Németországban**

A gazdaság és a társadalompolitika döntő kérdéseiben a szociáldemokrata pártok kb. két évtizede nagyon kevésbé különböznek a szociálliberális politikától. Nemzetközileg is nagy horderejűvé válhat, hogy Németországban megteremtődtek a feltételei egy új politikai formáció, a Balpárt (Linkspartei) színrelépésének. Gregor Gysi és Oskar Lafontaine személyében tapasztalt és karizmatikus vezetőkkel indul e jelentős kísérlet, amely átrendezheti a politikai tagoltságot.

Szabó Tibor: **Jean-Paul Sartre, a(z) (el)vitatott értelmiségi**

Lehet-e társadalmi relevanciája a filozófiának (és bármely társadalomtudománynak), vagy az csak a tudósokra tartozik? Kell-e, lehet-e az értelmiségnek a közéletben is szerepet vállalnia, vagy csak arra van predesztinálva, hogy (gyakran életidegen) téziseket dolgozzon ki, amelyeket egyetemi katedrákon adnak elő? A szerző a Rómában megrendezett centenáriumi Sartre-konferencia kapcsán e kérdésekre keresi a választ.

Növekvő gondoskodás

A Magyar Nemzeti Üdülési Alapítvány eredményei

A Magyar Nemzeti Üdülési Alapítvány a hat szakszervezeti konföderáció és a Magyar Köztársaság Kormányának 1992 óta működő közös alapítványa.

Az alapítók fő célkitűzésként a munkavállalók, szövetkezeti tagok valamint családtagjaik, nyugdíjasok és más önálló jövedelemmel nem rendelkező személyek szociális célú kedvezményes üdültetésének biztosítását jelölték meg.

Az alapítvány működésében 2003 elején fordulat állt be. Megváltozott a kuratórium összetétele, partneri kapcsolata, támogatási irányelve, így 2005 második felére kedvező változások következtek be.

1. A szociális üdülési támogatásban részesülők számát az alapítvány a **tizenhétszeresére** növelte (2002-ben 5700 főt, 2005. év végéig közel 100 000 főt tud támogatni)

2. A kedvezményes üdülési csekk vásárlási összegét **megötszörözte** (2002-ben 2,3 Mr Ft, 2005-ben 11 Mr Ft a csekk forgalom)

3. Az alapítói vagyon hozamát **megtízszerezte** (2002-ben az alapítói vagyonhozam 0,7 százalék, míg 2005-ben 7 százalék)

4. Az alapítvány és háttérintézményeinek működési költségét **30 százalékkal csökkentette** (2002-ben a működési költség 237 M Ft, 2005-ben 175 M Ft)

5. Cégének elhatárolt veszteségét **megszüntette** (2002-ben az elhatárolt veszteség 1,6 milliárd Ft, 2005-ben nulla Ft)

6. Az üdülési csekk elfogadóhelyek számát **megduplázta** (2002-ben 1500, 2005-ben 3000 helyen fogadják el az üdülési csekket.)

A fenti eredményeket az alapítvány úgy tudta elérni, hogy szociális partnerek támogatták az adótörvények kedvező irányú változását, hatékonyabbá tette működését, valamint egyre többen ismerték fel a szolidaritás, a társadalmi összefogás szükségességét.

Budapest, 2005. 09. 08.

Karácsony Mihály
MNÜA Elnök

Megjelent a Beszélő szeptemberi száma

A tartalomból:

Adam Michnik, Demszky Gábor és Scipiades Iván a Szolidaritás-évfordulóról, Kovács András Ferenc versei, beszélgetés Magyar Bálinttal, Ádám Zoltán a privatizáció-ellenességről, Seres László a Kapitalista kiáltványról, Majtényi László írása a magyar titokszabályozásról, Letenyei Róbert az önkormányzatok gazdálkodásáról, Tim Judah a délszláv jövőképekről, Pál Attila Nyugat-Szaharáról, Bátorfy Attila tanulmánya a „fekete” zenéről, Tóth Krisztina és Ambrus Judit írásai, kerekasztal-beszélgetések leporolt remekművekről
